

A. H. TAMMSAARE

SÕJAMÕTTED

NOOR-EESTI KIRJASTUS

SÕJAMÕTTED

A. H. Tammsaarelt on ilmunud:

Vanad ja noored. Kolm novelli.

Rahaauk. Novell.

Uurimisel. Novell.

Pikad sammud. Novell.

Noored hinged. Novell.

Üle piiri. Novell.

Poiss ja liblik. Novellid.

Varjundid. Novell.

Kärbes. Novell.

Keelest ja stiilist.

Del

A. H. TAMMSAARE

SÕJAMÕTTED

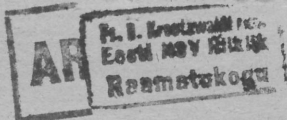
*Marm Evart
Dets 1919.*

VM 4926

89A.545-4-3

Ar 919

Tammisaare

106163^x

Sisu :

	Lhk.
Lugejale	7
Futurism	11
Äärmärkused	14
Sõjamõtted	31
Sõda ja rahu	36
Ma vaatlen	42
Masin masina vastu	48
Mis sõjast loodetakse	52
Unistused	62
Katsumisepäevad	67
Meelsusest ja vabadusest	71
Nipped-näpped	76
Mõtted ja mälestused	81
Sõjast, õigusest ja teadusest	87
Õigusest ja ülekohtust	100
Ameeriklastest	110
„Tema“	123
M. Maeterlinck surmast	130
Usust ja tema õpetusest	143
Sõjaluule	151
Naerjast nutusel ajal	161
Kannatus	181

Inimese jäljil	186
Rahu	206
Villu sõda	210
Kaks surma	215
Ena ja lapsed	219
Meeletu mälestused	234

Lugejale.

Käesolev raamat on autorist olenemata põhjustel oma ilmumise veidi viibinud. Raamatusse on kogutud rida väikesi artikleid, märkusi, vesteid ja jutukehi, mis varemalt enamasti ajakirjus ja -lehis („Tallinna Kajas“, „Päevalehes“ ja „Tallinna Teatajas“) muutmata või pisut muudetud kujul ilmunud. Siit nende sellekohane enam-vähem juhuslik iseloom. Kuid kirjatükkide juhuslikkuse pääle vaatamata arvas autor nendes ometi midagi niisugust leiduvat, mida ta häämeelega oleks tahtnud päästa unustusjõe püsimata voolust. Nendes peegeldub teatud määral sõja- ja revolutsiooniaegne meeoleolu, mis oma katsesarved püüab ulatada ikka laiematesse ja mitmekesisematesse praeguse kultuurelu avaldusvormidesse. Euroopa kultuur kui niisugune kipub sõja kaasnähtuste valdaval mõjul äratama küsimisi ja kostmisi, mis tahaksid ajuti küsitavaks teha kogu kiidetud kultuuri.

Sõda hävitab suure hulga meie kergemeelsusest ja kergeusklikkusest, mida tekitanud ühstatud kristliku hariduse ja vaimu võidukäik. Ka vaimlikud hämariklased, videviklased hakkavad aimama, et seadustatud usk on orjade õpetus, õigusteadus võimu kuulutus, ajalugu röövrüütlike mälestussammas ja loodusteadus „hammaste ja küünte riigi“ põhjendaja, pommide valmistaja ning vigaste elutulukese õhutaja.

Euroopa kristliku kultuuriga oleme hakanud ühendama humanismi, inimlikkuse mõistet, temaga tähendades midagi armulikku, heldet, andeksandvat, nõrku toetavat ja kaitsvat, isegi õrna, kuigi teadsime, et koerad sulgpattjadel magavad ja inimeselapsed uulitsarennis närbivad.

Euroopa kultuurile kiitust hõisates unustasime, et Euroopa juba aastasajad teisi ilmajagusid kõige halatsevamalt on kurnanud ja inimesest sagedasti vähem lugu pidanud kui sule- ja sarvekandjatest, sest viimaseid peab ju kasvatama, toitma, inimene aga muretseb ise omale ülespidamise.

Euroopa kultuur teeb kõik kalliks, ainult inimene läheb odavaks.

Ärgem kiidagem oma haigemajade ja häätegevusega, sest häätegevus haiseb juba ammu halvasti ja haigemajad on ainult jõukatel kättesaadavad.

Kultuur on ikka kurnamist tähendanud ja mida suurem kultuur, seda intensiivsem kurnamine, vaadeldge seda põllupidamises või tööstuses.

Kultuur on ikka tapariistade täiendamist tähendanud ja on ikka laiemaid ringkondi tapma õpetanud, pühendades ja suursugustades tapmist usu, kõlbluse ja õigusega.

Me uskusime vendust, armastust ja palju teisi ilusaid sõnu, mida tarvitavad kaunikeelsed tapameistrid, valades kõigest jõust suurtükka ning ehitades dreadnoughtisid.

Euroopa kultuuri tõerasjad viivad arvamisele, et kuidas me ka usu, kõlbluse, teaduse ja kunsti ülendavat mõju kiidame, ennast eraldada püüdes kogu loodusest ja vaadeldes loodustki ainult oma seisukohast, ometi oleme täiesti looduslapseks jäänud, paindudes üleüldiste seaduste alla. Meie toit on mitmekesisem kui koil puukoore vahel, aga ka meie ei saa ilma toiduta läbi ja teda ahmitsedes hävitatakse riigid, rahvad, linnad, kultuurid.

Me uhkustame oma jumalatega ja nende kumardamisega, neile ohverdamisega, aga vaadake, ka koer jumaldab oma peremeest ja lill pöörab nõtkel varrel nupu päikese poole.

Või kas on meil iseäralist põhjust kiidelda oma iseteadvuse ja vabadustungiga, kui näeme, kuidas noored männid õhku ja valgusesse süstavad ja kuidas keldritaim kiviprao poole ulatab oma kõhna, närbiva ladva? See õrn, valgust ja õhku ihaldav kahvatu taim ajab haleduse rinda, aga kas nõtkuvad sellepärast kivid?

Ei! Närbi, närtsi ja sure, sest siis saad sa kivikultuuri liikmeks ja see on vast kõige suurem kultuur ilmas. Gustav Suits ütleb: „sinililled ei valeta“, aga uskuge: päris tõde on kivides. Laiendagem siis sinilillede ja kivide tõde suureks laiaks ilmavaateks, tehke temast sisemine mina, religioon, sest ainult nõnda suudame enesest eemale peletada kõike vapustava kahtluse ja pessimismi; ainult nõnda tunneme, et Euroopa kristlikkudes kultuuriõites kahtlemine ei tähenda veel kaugeltki kõiges kahtlemist.

Euroopa kultuur on midagi niisugust, millest üle peab jõudma, kui tahetakse maksmas näha armastuse, õigluse ja inimlikkuse põhjusemõtteid ja paleusi, millest nii odaval vaimustusel kõneldakse.

Kui aga siit järeldus mõeldakse teha, et uue, parema, õiglasema, inimlikuma korra saavutamiseks tarvitseb ainult kõik olev purustada, hävitada, siis ajab see niisama kahtlema kui maksva korra ülistuski.

Oleme nähtavasti paratamata fetischistid — asjade uskujad ja kumardajad. Usume ikka veel: muudame asjad, siis muutub ka inimene. Aga seep see häda ongi, et vanade asjade, vanade vahekordade hävitamine inimest, tema instinktide ilma sugugi nii kergesti ei muuda kui mõned arvavad. Jääb aga inimene endiseks, paljude on siis tulu eelnimetatud hävitamisest? Ta tundub sagedasti meeletu lapsikusena. Endine inimene teeb vanade asjade, loob vanade vahekordade asemele küll ehk uued, kuid need lõhnavad halvasti nagu vanadki, sagedasti veel halvemini.

Mõistusilma ajaloos on inimene hüppajana suur käperdaja, tundeilmas veel suurem. Sellepärast on päästmine vististi ainult kasvatuses ja arenemises, kui iseendale ei taheta kahju teha.

Umbes niisugune on ehk selle tundeilma algtoon, millest eelseisvad kirjatükid võrsunud. Kui see aga mõnikord tumedalt peaks avalduma, siis leiab ehk lugeja põhjused kergesti seletamatagi. Seda algtooni arvesse võttes, mis püüab ühendada kogu raamatu, julgeme oletada, et esitatud artiklid osagi oma nähtavast juhuslikkusest kaotavad, ja nõnda oleks teose ilmumise õigustamiseks sõja ja revolutsiooni tähe all küllalt.

Aga raamatul on veel teatud kaudne tähendus: ta esitab suure tüki Eesti kirjaniku kurbloomusest, mis selles seisab, et olude sunnil peab enese jooksvaks peeneks rahaks ümber vahetama. Siia on kogutud ainult osake nendest vaimulajukestest, nendest hingesädemekestest, mil võimalus puudunud valgumiseks suuremasse ühisesse kujusse. Seda tööasja oleks tahtnud hääl meelel meeletuletuseks jätta tulevatele põlvedele, kes ehk elavad muutunud tingimustes.

Autor.

Futurism.

Olete muidugi kuulnud futurismist? See on uus vool kunstis. Tema jaatavad põhjooned on veidi segased, kuid eitavad küljed selle eest üliselged. Nad ütlevad: „Maha kõik vana! Maha kõik, mis enne meid on olnud! Maha kõik, mida meie pole teinud! Maha Hellas, renessaanss, Shakespeare, Goethe, Dostojevski!“

Futuristid unustavad, et nende pääs midagi päris uut ei või olla; kõik on nii või teisiti minevikust päritud, sellest, mis enne neid olnud. Kui nad nüüd minevikule „maha!“ karjuvad, siis kõlab see hüüd ka neile enestele. See on hädahüüd!

Ja see hädahüüd tuletab meele Rooma keisri, kes kahetses, et inimesesool üks pää ei ole, sest siis võiks terve soo korruga hävitada. Nagu näete, unustas roomlane, et ta kogu inimesesool pää raiumisega ka iseene nupu maha oleks võtnud.

Aga ehk ei pidanudki see keiser ennast inimeseks? Õige! Rooma keisrid olid jumalate järeletulijad, kui mitte jumalad ise; vähemalt said nad surmas jumalateks. Aga ehk oli tal ka aimu üheksateistkümnenda aastasaja ülinimesest? Võimalik! Sest roomlastel oli nii paljustki aimu. Nad olid ajaloo suuremad röövikud, aga rääkisid ainult õigusest, rahvaste õigusest. Selle poolest olid nad täielikud futuristid — tulevikumehed.

Nad hävitasid kõik, mida Rooma kere ei seedinud, aga nad õpetasid ka ilmale, et neil selleks ainult üks õigus oli: rusikas. Ja siis tuli mees, kes ütles: armasta! Ja vaata: armastuse kuulutajad said suurteks tule- ja mõõgakandjateks. Nad küünisid kõrgemale kui õiguse õpetajad. Armastamine ja armastusest jut-

lustamine tegi inimese kurjaks. Mida kõrgemale tõusis luulelend armuõnnest rääkides, seda rohkem hakati valmistama sõjariistu nende tapmiseks, kes pidid armastama.

Võim ja ahnus olid vägevamad kui õigus. Nad olid ka vägevamad kui armastus. Õigus pidi valitsema tuhande-aastases riigis, aga ilm tundis ainult rusikat. Ja kõik ütlesid: rusikas on õigus. Armastust upitati troonile kakstuhat aastat, aga rahvad tunnevad ainult raudrusikat. Ja paljud ütlesid: armastus on kurjus.

Sääl, kus räägiti kõige sügavamaid sõnu armastusest, valmistati ka kõige parem raudrusikas, mis pidi rahvaid hirmus hoidma kui lapsi. Mida armsam laps, seda kibedam vits.

Niisugune on inimesesoo ajaloo saatuse pilge. Eks ei ole see kõik väärt, et talle „maha!“ karjutaks? Eks ei ole kõik, mis sünnib, väärt põrmuks saama? Eks ei olnud Rooma keiser tötundmisele lähedal, kui ta soovis inimesesoole ühist pääd? See mees oli iseenese kaudu tõtt tabanud: kuri on inimene algusest saadik.

Talle pole sellest küll, et ta oma vastasest võitu saab, ei, ta peab tema hävitama kogu minevikuga. „Maha!“ karjub muhameedlane ja raamatukogud ning kunstikorjandused hävinevad. „Kao!“ hüüab kristlane ja terveid rahvaid ühes nende minevikuga pole teps enam. „Hävine!“ hõiskab sakslane Löwenile ja Reims'ile ning aastasadade kunstivarandused saavad põrmuks.

Aga Kant ütleb, ilmas olevat kaks imeasja: inimese südame-tunnistus ja tähtne taevast. Ja ta ütleb veel: inimene pidavat nõnda talitama, et tema teod võiksid olla teistele seadusejuhtnööriks.

Sa õnnis vanapoiss (vanapoisid on ikka õndsad)! Sa surid õigel ajal, sul polnud vaja oma arvamisi revideerida.

Nüüd aga elame futurismi vallas. Maha minevik! Maha Kant ja tema poolehoidjad! Ja elagu Nietzsche, sest tema räägib üliinimesest, kellel on ainuõigus hävitamiseks, rüüstamiseks.

Aga oh sa armas üliinimene, ehk on ka sinuga lugu niisama kui Rooma keisriga ja futurismiga? Ehk hakkad ka sina heit-

lema minevikuga just sellepärast, et tulevik sulle hirmu pääle ajab? Ehk ärkab sinus aimdus, et patt vaimu vastu ei leia andeksandmist? Kui sa ometi kokku juhtuksid oma kaasvenna Raskolnikoviga, kes pidas omasuguseid satikateks ja kes lõpuks leidis, et ta ise on nende sarnane!

Kas tõesti rääkisid roomlased asjata õigusest ja kas ei ole armujutlus jätnud vähematki märki rahvaste rinda?

Äärmärkused.

I.

Sõda! Ka türklasega. Küll upitas ja hakkas, viimaks ometi sai ta sakslase abiga nii kaugele.

Sõda on ikka esimene kultuuriline samm rahvaste elus. Tema läheb üle merede ja mägede, otsib uued maad ja rahvad üles, õpetab uusi kombeid ja keeli.

Sõda on esimene samm sõpruse sobitamiseks kaugete, vööraste rahvastega. Saab kallaletungija vastase käest tublisti tühmitada, siis hakkab ta teda austama; heidetakse ta aga vastupanemata alla, siis ei leidu kallaletungija rinnas ei lugupidamist ega kaastundmust. Ka kõige sügavam kultuur võib sarnasel korral jämeda barbaarilase orjaks alaneda.

Sõda on kõige silmapaistvam vabaduse avaldus. Ta hävitab riikide vahel piirid ja kaotab salakaubavedamise seadused. Preisi politsei oli varemalt agar venelaste tagakiusaja, aga nüüd näib ta; käed rüpes, seisvat, kui needsamad mehed tema raudteesildu õhku lasevad ja keiser Wilhelmi mõisates või jahilossides vabalt talitavad. Soldati reisupakki ei sori kellegi sõrmed, kui ta Saksamaale sisse sammub.

Sõda on kõige parem abinõu naabrirahvaste lähemaks tundmaõppimiseks. Ta avab isegi niisugused saladused, mida varemalt kogu ilm ei aimanud.

Kes teadis enne sõda Saksamaa 42-sentimeetrilistest suurtükkidest? Ja kes teadis, et tal nende suurtükkide alused naabririikides juba ammu enne sõda valmis olid ehitatud? Või kas

uskus sakslane varemalt, et Paris nii kaugel seisab? Või kas aimas sakslane enne sõda, et Euroopas pääle tema ainult üks kultuurinimene on, kellega ühiselt võib asju ajada — nimelt türklane?

Ei, seda kõike ei aimanud keegi!

Sõda on suur kihutaja maade tundmaõppimiseks.

Palju oli neid, kellel oli lähemat aimu Karpaatia mäeteede või Väike-Aasia kuristikude ning kindlate paikade kohta? Iseäranis suures pimeduses oldi viimaste kohta. Aga kuulake — nüüd on sellekohased nimetused kõigi lehelugejate suus ja isegi talumajas, saunahütis otsib uuriv silm lagunenud kaardilt nõutavat paika. Enne kuulsime Väike-Aasiast enamasti siis, kui sakslane sinna omale raudtee ehitamiseks eesõigusi nõutas või kui muhameedlased oma prohveti meelehääks kristlasi tapsid ja nende varandust röövitsid ja hävitasid. Nüüd räägitakse aga linnadest, küladest ja maakohtadest, millest mõnel üksikul vaevalt aimu oli.

Sõda on ka kõige kindlam rahu pant.

Kas mäletate, mis ajast saadik Euroopas riikide tasakaalust ja sõjariistus rahust hakati jutlustama? Sõjariistad pidid aitama rahu ja vendust sobitada ning seda alal hoida. Imelik, miks rootslased Nobeli rahu-auhinda ammugi Krupile pole andnud!? Sest kui sõjariistad rahu alal hoiavad, siis on tema oma suurtükkidega kõige mõjuvam rahuaate mees.

Ühte tõendab sõda ometi: ka Krupi suurtükkidega sõjapidamine nõuab määratud ohvrid ja isegi need peletised ei suuda maad ega rahvast päästa vastase sissetungimise eest ja ei tee omavoliliseks peremeheks ilma üle. Aga nende löödud haavad on msad ja kui Euroopa rahvad küllalt valusasti neid haavu tunda saavad, ehk jäävad nad siis rahule, vähemalt tükiks ajaks, et valusaid verevermeid parandada.

Nõnda oleks sõda ka suur lootus, rahu ja õnne lootus!

II.

Täna oli sõjaväelistele annete korjamine.

Andsid kõik, kellel aga anda oli. Andsid ka need, kellel omaksed sõjaväljal ja kes neile sinna ühte või teist järele saadavad.

Seda vaadeldes turgatavad imelikud mõtted pähe . . .

Oli kord aeg, kus rahvas rahva pääle läks kõigeaga, mis tal oli: naiste ja lastega, karjade ja varandusega. Mehed võitlesid, kuna naised nende võitu ootasid, sagedasti neid vaimustades ja vihasemale võitlusele kihutades, mõnikord isegi kaasa lüües. Karjuvad lapsed tuletasid võitlejatele meele, mis siis sünnib, kui vaenlane võitjaks jääb: naised ja lapsed, kogu omandus langeb siis temale ohvriks.

Rahvaste liikumisele näen järgnevat vürstisid ja riigikesi, kus mõnikümme või mõnisada sõjameest. Sõjamees on siin ka kõrgem seisus, nõuandja ja tähtsate ülesannete täitja. Rahvas seisab sõjateenistusest vaba; ainult harukordadel, kui väga hädaohtlik vaenlane riiki ja maad ähvardab, kutsutakse rahvamaleva kokku.

Aga vürstidest saavad kuningad ja keisrid ning riigikestest suured ilmariigid. Endine väike sõjameestehulk kasvab kümnete- ja sajatuhandete pääle ning see kiht, kust sõjamehi hakatakse võtma, läheb ikka laiemaks. Sõjavägi kaotab seisuslise omalaadi ja tema read ulatavad katsesarvedena ikka kaugemale rahva ridade, kuni viimaks iga terve ja elujõuline mees kohustatud on sõjariistu kandma riigi, rahva ja tema varanduste kaitsemiseks ning uute rikkuste ja eluvõimaluste kättevõitmiseks.

Sääl maal oleme meie praegu.

Jällegi seisavad terved rahvad teineteise vastu, kuid mitte enam endise korratu huljana, kus igaüks ise lingu, vibu, tapakirve või sõjanuia kaasa toob, vaid korraldatud, õpetatud sõjaväena, kes riigi poolt sõjariistad ja sõjamoona saab.

Aga ka naised ei seisa käed rüpes. Kui palju on neid sõjaväljal haavatutele abi andmas ja kui palju töötab neid kodus ainult võitluses viibijatele!

Isegi lapsed on käed adra külge pannud: valmistavad, õmblevad, nõeluvad, kujuvad ja — ikka sõjameestele.

Nõnda siis — me seisame uuesti rahvaste liikumises sõja alal. Jälle tormavad miljonid miljonite pääle. Kui naljakas on sellepärast meele tuletada, et Leipzigi lahingut, kus Napoleoni võim murti, rahvaste lahinguks nimetatakse! Mis oli sää! rahvastega tegemist. Sää! võib öelda, esines iga vürst oma arvu poolest piiratud sõjaväega. Aga vaadake nüüd! Rahvad on viimase meheni sõjaplatsile astunud ja naised ning lapsed ootavad kärsitult võitu.

Hulga suurusega on ka kirgede suurus kasvanud. Jõupingutus ja halastamatus kerkivad kuni hullumeelsuseni. Kõik on mängu pääle pandud, üks rahvas tabaks teise hävitada. Ja see, kes uhkelt vastu rindu lüües suurustab, et temal kõige suurem haridus, just see arvab ka omal hävitamiseks kõige suurema õiguse olevat.

Pole midagi uut siin päikese all, sõnab tark Saalomon.

Kõik kordub, kõik tuleb igavesti tagasi, ütleb keegi üheksasteistkümnenda aastasaja nutikamatest meestest . . .

Aga andeid sõjameeste hääks voolab ikka veel kokku. Toovad noored ja vanad, toovad mehed ja naised.

„Kas peaksid ka meie omad midagi sellest kätte saama?“ ütleb keegi.

„Ükskõik, kes saab,“ vastab teine; „minu kasukvest on nii soe, et see tatarlasegi higistama paneb.“

Ja rõõmsad anded voolavad!

„Ein frischer und fröhlicher Krieg!“ nagu seda Saksa kroonprints soovis.

III.

Lugesin lehest teate, et mingisugune uus raamat ilmumäs. Sõnad tundusid areldi, nagu ei tihkaks nad lugeja silma ette astuda.

Harilikul ajal muutus meie väike kirjanduseturg just aasta lõpul iseäranis elavaks: igaüks püüdis selleks ajaks anda, mis tal

oli paremat. Tänavu on lugu selle poolest hoopis teistsugune. Oleks ka vististi asjata nüüd raamatutest rääkida, hoiavad ju sootu teistsugused asjad kõigi meeli ärevil.

Sõda pole nähtavasti kunagi vaimliku hoo äratajaks olnud. Sõda on kõige aktiivsem samm rahvaste elus, aga tegelik aktiivsus hakkab luulekujudesse süvenemisega ikka halvasti kokku.

Luuletaja, kunstniku riik pole siit ilmast. Võimata on loomise pääle mõtelda, kui tegev elu kõik meeled vangi kipub võtma.

Suured sõjad ühes oma tagajärgedega on mööda läinud, ilma et nad enestest sügavamaid jälgi kunstipõllule oleksid jätnud. Mõökade kõlin ja kandle hääl ei taha hästi kokku kõlada.

Mis andis Prantsuse revolutsioon kunstipõllul ühes oma üle-euroopaliste vapustustega? Vast ainult „Marseillaise“. Aga sellegi kohta ütleb keegi arvustaja, kes muidu kirjanduselt sihilikust nõuab, et ta mõttetumaid sõnakõlkse vaevalt kuskilt on leidnud. Kogu see ärev võitlusteaeg langenud kunstimaitse poolest nii madalale, nagu vast ei kunagi enne ega pärast Prantsusmaal.

Niisamasugune otsus selles asjas antakse ka Inglismaa kohta neil päevil.

Isegi Itaalia, see igavene kunstnikkude maa, langes läinud aastasaja keskel, kus praegune Itaalia kuningriik loodi, kunstimaitse nii madalale, et keegi tundud Vene kunstnik haledusega selle ajajärgu pääle tagasi vaatab. „Tahtmata hakkad nurisema suurte kodanikkude — Garibaldi, Cavouri, Mazzini — pääle“, ütleb Sergei Makovski. „Nende hiiglakujudega on lihtsalt kõik Umbria ja Toscana linnad ja alevikud ära rikutud . . . Kõigi nende maalilikult poriste paikade südames hallendavad rumalalt ja vastu-meelselt „Itaalia asutajate“ kaksikvendade pateetilised kujud, mida allegoorilised „võidud“ ümbritsevad . . . Aga Genua surnuaed! Igavesest ajast igavesti pole inimesesugu midagi häbistavamamat loonud. Kunagi pole kunst madalamale langenud . . . Genua hauakujud on tõepoolest hirmutav mälestusesammas kunsti kuulmata langemisest 19. aastasaja keskpaigas.“

Neid sõnu lugedes tulevad meele need esiisade kujud, mis keiser Wilhelm II Berlinis üles on lasknud seada.

Aleksander Suured ja Napoleonid pole kunagi vaimu külvanud. Rooma pidas terve oma kestvuseaja sõda, ja kirjanduses ning kunstis jäi ta ikka oma orjade-greeklaste käperdajaks õpilaseks.

Üleüldse ei näi kirjandus ja kunst suurt igapäevast tegemist, talitamist ja rahmitsemist sallivat. Kidunema hakkavad nad elavas seltskondlise ja poliitikaelu möllus. Vaadake Inglismaad! Neil on oma Shakespeare ja see on ka kõik. Mis on nad kirjanduses muidu üleilmist teinud? Või kus on nende surematud muusikamehed?

Aga kõige silmatorkavamaks näituseks selle kohta, missugust mõju püsivama ühiskondlik ja ärielu kunsti ja kirjanduse pääle avaldab, on vaba Ameerika. Sääli on kunst ja kirjandus päris ilmumata jäänud. Tegelik aktiivsus on sääli elumõte, kunst ja kirjandus on ainult lõbustuseks ja ajaviiteks väsinud poliitikamehele, tüdinud miljardäärile või igavust tundvale preilile-prouale. Kunsti ja kirjandusega tehakse tegemist ainult moodi pärast. Kõik on sentimentaalne, vesine, puritaaniliselt eblakas, maitseta või kriminaalne. Ja ometi olevat Ameerikas umbes 90 kunstiakadeemiat, kus õpetavad ligi kakssada professorit ja õpivad ligikaudu 3000 „tulevikulootust“.

Aga kus on kunsti ja kirjanduse ilusamad õied puhkenud?reekas ja just nendes riigikestes, kus igapäevase elu eest kõige vähem muretseti ja kus võitlemiseks suuremat tahtmist ei olnud. Sääli ei asutatud suuri maisi riike, vaid võideti terve ilm võimalikult. Veel praegu valitsevad greeklased inimesesoo üle ja teadmata on, kas nende võimu kunagi suudetakse murda. Greeklased kogusid seda varandust, mida koi ja rooste ei riku ega vargad laiali ei kannan...

Aga nüüd on sõda ja raamatutest ei tihka palju keegi rääkida. Ainult nagu moodi pärast tehakse seda. Südamed seisavad nüüd raamatute asemel kapukad ja kasukvestid.

Kuid meie ootame uut aega ja paremaid päevi. Me ootame võimalusi, kus üksikud mahti leiavad selle mõttetarga sõnu täita, kes kunstnikku, loojat käsib laisklema õppida — muidugi äripäevase elu mõttes. Me usume nende õnnelikkude tundide sisse, mis toovad rahu ja vaikuse ja poetavad meie väikse kodumaa soosele ja paesele pinnale vaimliku elu värsket seemet.

Sõda läheb ju mööda ja mida hirksam, verisem, kurnavam ja painavam ta on, seda sügavamalt tõmbame meie tema lõpul ühes terve ilmaga hinge tagasi.

IV.

Lugesin lehest, et Anatole France sõjaväkke tahtnud astuda, ja et Maurice Maeterlinck olla haavatud.

Lugesin ka seda lehest, kudas Saksamaa kirjanikud ja teadlased oma sõjaväe „vägitükka“ püüavad ilustada ja kaitsta.

Minul, üksiklasel, hakkas õudne. Või siis nii kaugel oleme!

Õige — sõda on ju sõda, ta on kõige suurem hävitustöö, mis inimene inimese vastu ette võtab. Aga kas peab siis seda mõni kunstnik või teadlane hakkama kaitsma, ilustama?

Üleüldse on iseäralik, et ka kunstnikud ja kirjanikud sõjast kaasa kistakse. Võitlus peab küll meelegeitlik, luuni ja üdini lõikav olema. Muidu on nemad ikka rahuarmastajad.

Hakkasin kadunud suuri meele tuletama ja nende kohta teateid otsima.

Ja ma leidsin.

Ludvig Börne heitis Goethele teravatel sõnadelt ette, et see oma ümbruse vastu osavõtmata olevat. Selle pääle vastas Goethe:

„Toas istuda ja sõjalaulu kirjutada — sellega ei saa ma toime. Teine asi on laagris, kus öösel vaenlase eelväesalkade hobuste hirnumine kostab — see kisuks mind juba kaasa. Aga mina pole seda elu elanud ja see pole minu elu ülesandeks. Minu loomuses puudub sõjakus, miski asi ei tõmba mind sõja poole

ja sellepärast oleksid minu sõjalaulud näokatteks, mis halvasti silmade ees püsib.“

Aga Goethe läheb veel kaugemale, kui ta edasi ütleb :

„Üleüldse on rahvuslik viha imelik asi. Madalamal hariduseastmel ilmeneb ta iseäranis tugevalt ja ägedalt. Kuid on niisugune aste olemas, kus naabrirahva õnne või kurbtust niisamuti tuntakse, kui sugurahva oma. See aste on minu loomu kohane ja temale asusin ma juba ammu enne, kui ma kuuskümmend aastat vanaks sain.“

Dantel oli vähe huvitud seltskonna ja riigi vastu. Ta jõudis sinnamaale, kus ta kõige paremaks pidas erakonda asutada, milles tema ise ainuke liige oleks.

Michel Angelo otsis ainult rahu ja kui ta oma kodulinna kaitsmisest osa võttis, siis põgenes ta võitlusemõllust oma vaiksesse tuppa, et kunsti kallal töötada. Ja kellele oli tema teos määratud? Kodulinna vaenlasele! Niisamasuguse teoga sai ka Raffael korda. Neid oleks surmaga karistatud, kui nende teguviis avalikuks oleks tulnud. Et Leonardo da Vinci't ei seltskondlikud ega riiklikud asjad ei huvitanud, see on nii üleüldiselt tuttav, et sellest vaevalt veel maksab rääkida.

Prantsuse kirjanik Flaubert ütleb, et tema ei taha ühegi seltsi, akadeemia, seltskonna ega ühisuse liige olla.

Ehk kuulake, mis öeldakse Alfred de Musset kohta :

„Temast ei saa poliitikakirjanikku, ta ei hakka laulma ei sõjast ega rahust... Ühiskondlikkude voolude vastu on ta ükskõikne, kallim on talle tema isiklik rahu... Armastab ta isamaad? Ja muidugi, aga ta armastab niisamuti ka Hispaaniat, Türgimaad ja Indiat ning vihkab iga abinõu, mis inimesed ühte karja surub.“

Dostojevski oli slavofiil, aga ometi ütleb ta, et kui talle Venemaa ja Lääne-Euroopa vahel valida antaks, siis ta viimase võtaks — kunstiteoste pärast.

Puschkin arvab ühes kirjas iseenesest rääkides: „Kirjanikkude klass kaldub enam vaatlemise kui tegevuse poole.“ Ja kirjanduseloolane Pöpin ütleb, et ta „tegelikus elus käesoleva

silmapilgu kohta osavõtmata olnud“. Mäletate — just sedasama osavõtmatus heidetakse Goethele ette.

Gogol jõuab lõpuks otsusele, et „asi selles seisab, kas me ilule elu otsani ustavaks jääme, kas me mõistsime teda nõnda armastada, et meid selles mingisugused ümbritsevad sündmused segada ei suutnud, ja et väsimata laulda ka sel silmapilgul, kui kas või terve ilm kokku langeb ja kõik maine hävineb“.

Tshechov tundis ainult „ilmanukrust“ ja temal polnud janu võitlemise järele.

Heinel on 1848. aastal, kui mitte üksnes Pariisi, vaid kogu Euroopat suured sündmused vapustavad, ainult üks asi südame pääl: ta tõttab Louvre'i ja langeb sääli Milo Venuse ette maha, et teda pisarsilmil jumalaga jätta, sest ta kardab, et sündmused selle kunstitöö hävitavad.

Sel ajal kui Napoleoni suurtükid Vieni väravate ees mürisevad ja tuld ning surma sülgavad, poeb Beethoven rahulikult kuhugi keldri ja töötab sääli oma seitsmenda sinfoonia kallal.

O! Ja kes jõuaks kõik sarnased nähtused üles lugeda!

Aga ka teadlastega pole lugu vististi teine.

Hiljuti käis lehtedest teade läbi, et Saksa loodusteaduse-professor soldatina silmapilk oma kohused unustas, kui ta huvitavat taimetõugu kusagil rabas tähele pani. Teadusehimus langes ta ka vangi.

Meele tuleb ka see kuulus teadlane, kes oma rikka ja toreda kodulinna piiramise ja langemise ajal oma toas liiva pääl joonistas, kus teda vaenlase soldat tabas. Aga teadlasel polnud vaenlasele muud karjuda kui: „Ära sega minu joonistusi!“ Võib olla, jättis vaenlane joonistused puutumata, kuid teadlase enese tappis ta ära.

Aga mitte sugugi halvem polnud Edison, kui ta sellele, kes temale nõu andis oma väga kõva kuulmist arstida, vastas:

„Ei, ei, ma kardan, et neil korda läheb mu kõrvu parandada ja siis kuuleksin ma palju seda, mida ma kuulda ei taha.“

Niisugused on vaimukangelased. Nad jätavad maised mured häämeelega teistele.

V.

Keegi loeb lahinguvälja kirjeldust.

„Seda peaks oma silmaga nägema,“ ütleb üks kuulajatest.

„Liig hirmus, liig jälk oleks,“ vastab teine.

Ja ta kehasst käivad õudsed värinad läbi. Aga esimese silmast loidab mingisugune kirglik tuluke, mis näitab, et ta maitsmisega võiks vaadelda inimesesoo suuremat kannatuste paika.

Minu ees seisavad kunstnik ja inimene. Ühele on kõik mäng, teine kipub ka mängu tõsiselt vaatama.

O! Sõda on kunstniku silmas kõige kohutavam, kõige suurepärasem mäng.

Mulle tulevad meele Verestshagini sõjapildid. Kui vähe oli selles inimeses kunstnikku! Tema teosed on täis sihilikku kõlblusejutlust sõjakoledeste vastu. Nad on kisendavaks hüüdehääleks haigutavatel surmalagendikkudel: pööra ümber, peata, inimesesugu!

Aga mis on kunstnikul sellega tegemist? Mis puutub see kunstisse?

Tegelik, aktiivne elu, iseäranis aga sõda, nõuab kõige valjumat erapoolikust. Iga kõrvalekalduvat sammu nuheldakse surmaga. Aga kunstile jääb erapoolikus võõraks, nagu ta seda ka teadusele on. Kaks korda kaks on mõlema vastase pääs neli.

Tegelik elu nõuab poolehoidmist, kaastundmust. Aga kunstnik armastab ainult vaadelda.

Juba Lucretius ütleb, et ta häälel meelel lahinguid vaatleks, aga kaasa võidelda ei tahaks ta. Väga arusaadav: võitlejal pole vaatlemiseks aega.

Vaatlemine eraldab tahtmise ja eesmärgi, sündmused omandavad loomuliku värvi.

Mis oleks siis sõda nõnda vaadeldes?

Lind laulab ja hävitab oksalt oksale keksides ussikesi ; seesama linnuke unustab laulu ja jääb üksisilmi hiiglamao tardunud pilku vahtima, kuni ta, tiivad lõdval, talle lõugu langeb ; röömus lapsuke nopib aasal lillesid, mis soojas peokeses peagi närtsivad ; torm murrab jämedatüvelise männi, mis kümne venna eest päikest varjas ; lumeveere langeb mäest alla, ajab põlisest metsast laiad lagendikud läbi ja hävitab külad ; tugev mesilasepere tungib kehvakss jäänud puusse ja — röövib ; rahvas tõuseb rahva vastu, maad rüüstatakse ära, külad ja linnad muutuvad varemeteks, viljapõllud surnuaedadeks ja õigust, usku, voorust, vanadust, noorust ning raskejalgsust ei panda mikski, — see on sõda.

Ja kunstnik vaatleb, vaatleb erapooletult ja kaasa tundmata, kõrgemal seistes oludest, kihisevast ilmast, maistest huvidest.

Keegi paneb oma naise puusärki enese teose, sest ta arvab, et ta ka ise varsti kurvastuse kätte sureb. Aga pärast kaevab ta haua lahti ja röövib surnu päa alt sinna pandud varanduse. „Lühike on elu, pikk on kunst.“

Teine seisab oma venna surnukeha ees ja ta näeb ainult tema ilusat ja rahulist nägu. Surm ei sünnita valu, kui ta ilu pakub.

Kolmas tunnistab, et ta oma armastatud naise surnukeha ees seistes vaatlemisega kõik kurbtuse unustanud. Esteetiline maitsmine on ikka teatud joobnustava nukrusega ühendatud.

Vanal ajal ostab keegi kunstnik omale orja, et teda piinata lasta ja nõnda piinatu näojooni vaadelda.

Nero paneb Rooma põlema ja — vaatleb. See on kunstniku tipp ; aga kunstnikud ei kõlba keisriks. Seda mõistis ka Nero : ta võttis oma elu.

Nõnda on lugu kunstnikuga ja kunstiga.

„Armastus, vihkamine, rööm, kurbtus oleksid nagu ainult selleks, et maapinnast nende vaimuande-, õrnuse- ja kire-õit välja kutsuda, mille pärast nad kõhklemata valmis on eneses tapma kõik tõsise õrnuse ja elava kire. Selleks, et näitelaval sõna öelda või raamatusse lauset kirjutada, on naine või mees valmis

oma isa, ema, paremat sõpra, last ja oma kallimat mälestust ära müüma!" Nõnda räägib Paul Bourget kunstniku hingeelust.

Ja tõesti!

Keegi laulja ütleb, et teda ainult tema oma hääl nõiub.

Diderot nutnud ainult iseene kirjutatud sõnade, väljamõt-
luste juures.

Chateaubriand valab pisaraid ainult Orpheus'e kandle helinal.

Flaubert on tundlik ainult kirjutatud asjade ilu vastu.

Kunstnik on monstrum — peletis inimeste seas; vististi sellepärast põgenebki ta üksildusesse.

Agaga jätame tegeliku elu kohase hindamise, jätame etteheited, kuigi osavõtmatust vast nii mõndagi haavab. Teeme seda sellepärast, et meile meele tulevad Sokratese sõnad:

„Ühed ja needsamad asjad on hääd ja halvad . . . Kõik on hää ja ilus selleks, milleks ta hästi kohane, ja kõik on halb ja inetu selleks, milleks ta kohatu.“

Kuidas oleks Shakespeare võinud luua Desdemona, Leari ja Richardi, kui ta ühesuguse erapooletusega kõike poleks suutnud vaadelda? Ja kudas oleks lugu Tiziani, Murillo või Leonardo surematusega, kui nad ühesuguse armsusega poleks võinud neitsi Maria, inglite, santide ja lõbunaiste kujudesse süveneda. Kunstniku ees on tiirasusel seesama väärtus nagu süütuselgi.

Elu oma alatasa vahelduvate nähtustega läheb mööda, aga kunst jääb. Sõda vaibub pikse raksatusena ja temast räägib ainult veel ajalugu, aga vaatlejad oma teostega, mis tuhanded aastad tagasi loodud, seisavad meile sagedasti lähemal, tunduvad omasematenäna kui see, mis meid ümbritseb.

Agaga „häbi sellele, kes võib laulda Rooma põlemisel, kui tal ei ole Nero hinge, kannelt ja silmi. . .“ ütleb Lamartine.

VI.

Lugesin, et inglased Saksa asumaa päälinna Windhuki Lõunalääne-Aafrikas ära võtnud.

Tuleb meele, mis ma Saksa kultuuri ja poliitika kohta sääl maal lugenud.

Aastal 1904 ilmus Saksamaal lendleht, milles muu seas öeldi: „Asumaade poliitikas oleme ristteel. Ühel pool terve egoismus, teisel pool: liialdatud inimlikkus, tühine idealism, mõistamatu õrnatundlus. Hereerodelt peab varanduse ära võtma. Rahvast ei pea mitte ainult kui niisugust olematuks tegema, vaid peab ka kõik tegurid hävitama, mis rahvuslikku tundmust äratavad. Hereerosid peab tööle sundima ja nimelt ilma tasuta, ainult söögi eest. Aastane sunnitöö on õiglane karistus ja õiglane kasvatusabinõu.“

Mehe, kes nõnda kirjutas, kutsus asumaade valitsus ametisse ja laski teda soovitatud poliitika mõttes maal kõnesid pidada.

Pärast viis seesama hr. Schlettwein oma õpetuse ka tegelikult läbi, nagu riigipäeval kindlaks tehti: meestele maksis ta 15 marka kuus, naistele mitte midagi. Meestele annab ta süüa, naised peavad „põllutoiduga“ — tõukudega, konnadega, rohutirtsudega, hiirtega ja rohuga — leppima.

Dr. Valentin kirjutab oma päevaraamatus (13.3.93) muu seas: „Bakoko mässajate kohta kuulen huvitavaid üksikasju. Assessor Wehlau, kes väesalka juhatas, käskinud mõnel vanal naisel pääotsast maha lõigata; mehi vangi võtta ei saanud. Ametlikult teatatud 150 vangi asemel on neid ainult 12—15 ja needki enamasti vanad naised, taaditudikesed ja lapsed; pekstes ja tõugates toodi näd maale ja ahelates viidi vangi. Kolm vangi olevat masti külge seotult nälga surnud ja mastis lehvinud Saksa riigi lipp.“

17. 3. 93 kirjutatakse eelnimetatud päevaraamatus: „Wehlau sõjakäigust kuulen lähemalt. See olnud tõepoolest hirmus. Vangid seisnud päevad otsa reelingi külge seotult kõrvetava päikese käes; vangide veristesse ja paistetanud liikmetesse tekkinud ussid. Kui vangid surmale lähedal olid, lasti nad kui metsloomad maha.“

31. 3. 93: „Assessor Wehlau on sõjakäigult tagasi. Vange kaasa ta pole toonud. Söögilaual ütles ta, et vangid siin nii kui nii oleksid ära surnud ja sellepärast lasknud ta neile paar võmmu pähe anda. Edasi jutustas ta: Soldatid, iseäranis üks, tõmbasid

vaenlastel suurepäraselt naha üle silmade. Lõua alle tehti noaga lõige, siis haarati hammastega kinni ja nahk tuli üle silmade ning päälae.“

4. 5. 93: „Assessor Wehlau pidas kohut. Musta, Aug. Belli, süüdistati uuri varguses. Bell ütles: „Ei, ma ei ole varastanud.“ Silmapilk viidi ta ära ja anti talle 50 piitsahoopi. Kui ta uuesti ette toodi, ütles ta, et ta olevat varastanud. Nüüd mõisteti ta kuueks aastaks vangi ja 100 marka trahvi maksma, kuna ta iga kuu esimesel pühapäeval 15 hoopi saab.“

Seesama doktor teatab asetäitja kubeneri kohta, et ta ööseti vangimajast naisterahvaid väevõimuga oma juure laseb tuua.

Aga kuidas vaatab kohtuvõim niisuguste nähtuste pääle?

7. jaan. 1896 tehti keiserliku distsiplinaarkohtu ees kindlaks, et vangide tapmine ametivõimust üleastumise piirkonda ei kuulu, sest see sündinud sõjaseaduse maksvuse ajal. Kapten Becker seletas, et Kamerunis vangide tapmine harilik nähtus olevat. Wehlau nimetati uude, niisama kõrgesse ametikohta ja pidi 500 marka trahvi maksma ning kohtukulud kandma.

Asumaade komissar Paul Rohrbach (1903—6) kinnitab, et hereerod, kes karistusest vabastamise lubamisel oma asukohta tagasi tulid, maha lasti.

Nõnda viidi valgete eurooplaste kultuuri mustadele hereerodele Saksa Lõunalääne-Aafrikasse. Nüüd läheb see maa inglaste võimu alla. Kas on nende arusaamine Euroopa kultuurist teistsugune?

VII.

Saksa veealune paat on „Lusitania“ põhja ajanud. Hukka sai umbes 2000 inimest, muu seas hulk lapsi. Selles poleks praeguse sõja päevil midagi „jalust rabavat“, kui mitte ajalehed selle üle ei vaidleks, kas sakslased „õieti“ ja „korralikult“ on talitanud. Häa meelega tahaks aidata seda küsimust jaatavas mõttes otsustada ja nimelt ajaloolistel põhjustel, sest:

Kannä lahingus ei jõudnud Hannibali mehed kõiki roomlasi ühe päevaga ära tappa ja sellepärast lõikasid nad neil ainult jalasooned läbi; nõnda ei pääsnud nad põgenema ja pidid järgmist päeva ootama, kus pussitamine uuesti algas.

Neckari kaldal kohitseti pärast lahingut 11. aastasajal tuhanded talupojad ära — õrnema karistuse mõttes.

Kui 13. aastasaja algul paavst Lõuna-Prantsusmaa vastu ristisõja toime pani ja ühe linna piiramisel paavsti saadikult küsiti, kuidas linna langemisel usklikka väärusklikkudest eraldada, vastas püha ja eksimata isa oma saalomonlikus tarkuses: „Tapke kõik maha, küllap Jumal omad ära tunneb.“ Ja nõnda tehtigi: terve linn, kus 20.000 elanikku oli, saadeti taevariiki ja keegi ei küsinud, kas ta mees või naine, vana tudike või rinnalaps oli. Ka võisid päältvaatajad tõendada, et terve maa olnud rüüstatud, külad ja linnad purustatud ja surma silmad vahtinud igalt poolt vastu.

Marmande'i linna äravõtmisel tegi piiskoppide nõukogu otsuseks, et kõik elanikud peab ära tapma. Ja nõnda langes neid 5000 — mehed, naised, lapsed.

Valdeslaste vastu risti- ja inkvisitsioonisõda pidades hävitasid vagad kristlased poole kõikidest elanikkudest ja nad ei teinud kunagi vahet meestes, naistes või lastes. 1500 inimest — mehed, naised, lapsed — olid kaljukoopasse pelgu pugenud, aga koopasuule tehti tuli ja nõnda surid kõik koos suitsu või mõõgatera läbi.

* Friedrich Barbarossa laskis Tortona linna ette võllad üles seada ja iga vangid kõlkuma tõmmata. Veronas poos ta kaks sada inimest võlla ja kahelsajal laskis ta nina ning huuled ära lõigata. Cremas poos ta vangid üles, tappis pantvangid ära ja laskis pantvangideks võetud poisid piiramisemasinate külge kōita, nii et piiratud elanikud ise oleksid sunnitud oma lapsi tapma, kui nad vastu tahavad panna. Ajalugu aga tunnistab, et Barbarossa humaanne ja heldemeelne olnud.

Keiser Sigismund laskis 1412. a. Motta lossi äravõtmisel 180-nel mehel parema käe ära raiuda.

Aga Abu Bekr'il oli nähtavasti sõjast teistsugune arusaamine, sest tema andis oma vägedele, kui ta nad saatis Süüriat ära võtma, muu seas järgmise juhatuse:

„Inimesed, ärge petke kedagi ja ärge varastage; olge ustavad ja ärge vigastage kedagi, ärge tapke lapsi, vanakesi ega naisi, ärge koorige palmipuid ja ärge põletage neid; ärge raiuge viljapuid maha ja ärge hävitage viljapõldusid; leiate teie üksiklasi, siis jätke nad rahule, et nad oma töotust mööda võiksid edasi elada.“

Nõnda käib käsk ja ajakirjad teavad tõendada, et seda käsku olevat täidetud.

Aga teate ju: Abu Bekr elas 7. aastasajal p. Kr. sündimist ja oli muhameedlane; nõnda ei võinud tal ei kristlikust armuõpetusest, ei Euroopa keskaja ega ka 20. aastasaja kultuurist aimu olla. Sellega peabki vististi ka tema käsku seletama.

VIII.

Ajalehtedest käis teade läbi, et misjoniraha korjamine ja väljamaale saatmine ära keelatud.

Imelik, et sarnast asja veel peab keelama.

Meie läkitasime oma misjoniraha harilikult Leipzigi. Ma ei tunne säälse misjoniseltsi aruandeid, aga mulle tuleb midagi muud meeles — Rooma-katoliku usu misjonäride tegevusest.

On olemas selts „Püha lapse asutus“, kes aastas miljonid välja annab, et Hiinas lapsi ristida. 1897. aastal kirjutatakse selle asutuse aruandes: „1884. aastast saadik oli meil õnn 20.552 surevat last ristida, nendest 3558 käesoleval aastal. Kas need väiksed inglid üleval kõik selleks kaasa ei mõju, et usmata Hiinat pöörata?“

1893. aastal oli Jünnani maakonnas nälg. Nimetatud asutuse vagad misjonärid teatavad sel korral: „Tõsi, Jumal on

meie töö lihtsaks teinud, kuna ta ju suure hulga meie väikestest lastest taeva kutsus. Need varased suremised, mis kristlikul maal nii kurvastavad, on paganate maades röömuks ja trööstiks.“

„Püha lapse asutus“ kutsub oma varjupaika Pekingis vaatama ja ütleb: „Vaadake seda lihtsat ust. Tema on sel aastal paljudele väikestele õdedele ja vendadele taevavärvaks olnud. 873 lapse seast on 843 päale ristimist ära surnud.“

Keegi misjonäär teatab: „Imeja laps nõuab kuu jooksul 5 franki kulu. Muidugi palun ma Jumalat, et need väiksed armsad hinged võimalikult pea meilt lahkuksid ja taeva lendaksid. Lõpuks aga, kui nad surra ei taha, peab neid ometi toitma ja kasvatama.“ Ja nõnda saavad asutusesse võetud 12.000 lapsest ainult 124 või 125 aastaseks, teised lähevad varemalt taeva.

Keegi piiskop soovib misjonääridele õnne, et nad iga aasta enam kui 40.000 Hiina last taevariiki saadavad.

Kui sarnaseid teateid lugeda, siis selgub, miks hiinlased kristlaste armuõpetusest omal viisil aru saavad ja mõnikord misjonääride vastu ebaviisakaks muutuvad.

Sõjamõtted.

Sajab! Lõpmata sajab! Ammus ootasime vihma, ega ei tulnud, kõrvetas viljad põllul, nüüd aga — kõrtki ei saa kuiva heina! Heinamaad seisavad loos, kuid nad ei lõhna; nukud ja küünid annavad koppinud haisu. Mets seisab läbi päeva tilkes ja männik oleks nagu kaotanud ninakõdistava vaigu. Igav ja kurb!

Imelik! Mineval aastal võttis põud, tänavu tüütab sadu. Ilm on arust ära. Vanaisa on ohjad poiste kätte andnud, lausuvad vanad mehed. Õhustik ou tasakaalu kaotanud, on saanud mingisuguse valdava ainumõtte orjaks. Ilmastik satub tujudesse, nagu oleksid alatasa aprillipäevad. Ja looduse tujud hakkavad inimestesse. Nad saavad pahaseks ja närvlikuks, näevad igal pool ainult vaenlasi, hävitajaid.

„Inimesed on pattu teinud, inimesed on kurjad,“ seletavad vagad, „ja seepärast nuhtleb neid Jumal. Inimesed hakkavad ise endid nuhtlema: oma vitsad peksavad kõige valusamini.“

Nad kuulutavad sõda; nad panevad ratsa- ja jalamehed liikuma. Ja suurtükimees! nagu „Lõbusas leses“, ei, „Lõbusas talupojas“ lauldakse. Sõda algab maal ja merel. Värsti aga poetakse maa ja vee alla. Ja tõeks näib saavat Saksa sotsiaaldemokraatide pilkelause: Saksamaa tulevik on vee all. Aga juba kostab hääli: „Võitjad asuvad õhus!“ Wells ütles: ehitage 10.000 aeroplaani. Miks mitte rohkem? Ehitagem 100.000 aeroplaani ja hävitagem Saksamaa Rheini äärne tööstus ühe hoobiga. Krupp on kangelane; tehke, et temast ainult muinasjutt järele jääb.

Sõda muutub üleüldse muinaslooks. Mõtelge, mis oleks, kui liitlased ka suure hoolega kihvtiste gaaside vabrikuid hakkaksid ehitama. Terve võitluserind tuleb kihvtiste gaaside anumatega ehitada ja gaaside jõud peaks vähemalt kümnekordseks tõstetama. Sakslase gaasid ulatavad 30 versta taha. Aga ehk leitakse gaasid ja abinõud, millega sadade verstade taga hävitustööd tehakse. Ja meie oleme ju küllalt haritud, meil on küllalt kultuuri, et gaasidega mitte ainult inimesi ja hobuseid kihvtitada, vaid ka kõike, mis elab ja liigub, — me võime pühkida maakeralt kõige orgaanilise. Kui palju saaks nõnda kallist vanavara, kui palju leiaksid kord geoloogid ja kõiksugused looduseteaduse istid oma õpearvamistele väärtuslist tõestust!

Turgatab meele kisa, mis kostis kogu ilmas mõne ehituse, mõne pildi pärast, sest need olid vanad, ah, nii vanad! O, me salalikud! O, me silmakirjalised! Igal pool paistaks nagu päris Eesti kultuur. Ainult vana on auväärt, ainult vanadus on väärdumata tõestus. Ainult vanavaral on tõsine kultuuriväärtus. Kui keelt sepitsetakse — siis — Ühissoome aega! Kui usku kodumaasse turgutatakse, siis — halli, tundmata minevikku! Vaadake, missugused mehed meie kord olime! Ja jah, meie esi-isad päästsid vististi kord kaagutamisega Rooma. Me nutame, õhkame, karjume mineviku pärast, aga olevik on ainult purustamise väärt. Meie hoiame minevikku ja unistame, ihaldame tulevikku, ehitades tema pärast palvekodasid, kloostrid, templid! Me valame pisaraid mõne hauasamba pärast, me nuuksume mõne hävitatud vareme tolmus, aga elavad jätavad meid külmaks. Ah, elavad, hingelised, kasvajad, õilmitsejad, teie pärast karjun ma! Hävitatagu hauasambad, pööratagu põhjani ümber sammaldanud varemed, aga teie, mu sinisilmad, mu siniõilmed, jääge puutumata. Kuid inimeste üle on ikka surnud valitsenud; surnud on ikka elavatele seadusi kirjutanud, surnud inimesed, surnud jumalad. Elagu surnud! kostab ühest ilma otsast teise igavesest ajast igavesti.

Ainult sõda suudab selgesti näidata, kui palju meie kultuuris on mäda, hingetut, surnut, olematut. Mitte asjata ei pimesta silmi

kassikuld ja mitte asjata ei murta pääd, kudas loomupäraselt võltsida kalliskiva. Võltsi, siis oled kultuuriline; otsekohesus tähendab harimatust, tähendab maamehe kohtlust. Ja kohtlases meeles arvan ma: kui sõda pidada, siis peab teda juba põhjani pidama, peab tarvitusele võtma viimase võimaluse, viimase abinõu. Ainult nõnda võiks ehk sõja tagajärjeks olla — hirm sõja eest. Aga ma kardan siiski, iga uus sõda on ainult kool, kus õpime, mida veel ei oska, mis meil puudub.

Sõja sügavamaid põhjusi otsitakse majandusest. Aga kudas võiksime sellest põhjusest lahti saada? Mul on vähe usku tulevikuriigisse maal kui ka õhuvallas, eetrivirvenduses. Ikka arvan korduvat inimeste seas: inimene on inimese hunt, ja huntide vallas: hunt on hundi inimene. Ning inimene on arukam murdjate riigis.

O, ma ei usu, et sellest küll on, mis meie vendade hävitamiseks korda oleme saatnud. Ei, ei, veel palju võimalusi jääb täienemiseks. Me ujume alles halvasti vee all ja õhus lendamiseks oleme üsna nõrgakesed. Meie paremadki pikksilmad ei näe küllalt kaugele ja vaenlase mõtteid loeme ainult salakuulamise kaudu. Ausad riigimehed töötavad ainult alatute isamaa äraandjate abil ja ükski ei tõrgu neile sellepärast kätt andmast. Me saime esmalt teateid traadi kaudu, nüüd õhuvirvendustest, mida aparaadi nõksatus sünnitab. Aga kas ei jõua me viimaks nii kaugele, et kõik aparaadid kaovad, pääle ühe — meie pää-aju. Säält läheb mõte välja ja sünnitab eetrivallas virvenduse ning teised pääajud võtavad laienevate virvenduste kaudu tekkinud mõtte vastu. Nõnda teaksime kõik, mis ilmas sünnib, ja me loeksime oma vaenlaste salajamad tahtmised. Aga siis vististi surevad inimesed, nagu kõikteadjad jumaladki, enne meid. Ainult teadvusetu, teadmatu on igavene.

Meie suurtükid lasevad juba kaunis kaugele, aga nad võiksid ju veel kaugemale lasta. Nende kuulid lõhkevad ainult ükskord maha langedes ja pilluvad sisekuulisid laiali. Aga miks ei lõhke ka need omakorda ja miks ei jaga nad armuta hävitust?

Lõhkeained teevad õige mõnusat purustustööd, aga nad võiksid veel palju kangemad olla. Tõepoolest, kui me kord Marsile võime kolida, siis laseksime hää meelega neetud maakera ühe hoobiga puruks, kui me oma vastasest muidu jagu ei saa. Ehk mistarvis aega viita inimeste, külade ja linnade hävitamisega, kui kõik korraga lõpeb jalgealuse õhkuhüppamisega.

Ah seda pidu ja põlve, oh seda lusti ja rõõmu!

Aga süda on raske elava pärast ja meel nukker õilmitsejate keskel. Mäletan, et aimest räägiti, mis plahvatades kõik tõsiseks teeb: uted jäävad klaasitud silmil oinaste otsa vahtima ja soldatid jõllitavad ülematele pärani pilgul; lilled unustavad lõhnamise ja lapse hambutu suu ei kisu enam emarinnast piima; hunt jätab kihvad lahinguvälja raisa niuetesse ja kotkas seisab nokkapidi surnu silmas. See on igavene oma ilu pärast, see on muinaslugu oma meeletuses. Ainult sõda oskab nõnda meeletult nalja heita.

Aga ikka pole veel lõõg täis, ütleb maamees, ikka veel pole ots ligi, kordab vaga ettekuulutaja. Aga mida ootate, mida tahate veel? Taevad peavad kõikuma, maa peab tudisema, ilma-sambad tuikuma, siis tuleb ots, siis hakkab lõpp paistma.

Ah teie, maamehed, ah teie, vagad ettekuulutajad! Eks ei olnud mullu põud ja eks ei mäända teid tänavu vihm, mida tahate teie veel? Eks ei tõuse riik riigi, rahvas rahva vastu ja eks ei põru maapind kümnete verstade taga, kui „sumadanid“ lendavad? Eks ei kõiguta „sepaliinid“ õhku pilvede taga ja eks ei tõenda sakslased, et nad ainult oma rahvast, oma kultuuri hävitamise eest kaitstes teisi hävitavad ühes nende kultuuriga? Ja ikka veel ootate teie?

Teie raskeusklikud Toomad! Enne tahate, et teie ettekuulutused täide läheksid, kui et teie kõige päält usuksite.

Aga mind ei huvita mingisugused ettekuulutused ega nende täidminekud. Kõik ettekuulutused on tagantjärel õiged. Mina usun ainult, usun kõigega, mis minus on, et jälle ilusaid päevi tuleb, kus niidud värskest loost lõhnavad, lilled õilmitsevad ja männik magusa vaigu tempiks saab. Ma usun laste naeru ja

lindude laulu ja ma usun meeste hõiskamist, nagu oleksid nad
täis magusat viina. Ma usun isegi, et me surnutele kord-korralt
nende käsud ja seadused üles ütleme ja et me ühe hukkunud
elava pärast rohkem kurvastame kui mõne sammaldanud vareme
või luitunud pildi pärast. Ma usun õnnelikka aegu, kus jumalad
meie pääle kadedaks saavad ja kus inglid taevast põgenevad, et
inimeste seltsis elada. Ma usun, sest ma ihkan!

Sõda ja rahu.

Kes kannatab sõja läbi kõige rohkem?

Väike, vaene, lihtne inimene; see, kes peost suhu elab ja kel sagedasti peos midagi pole, mida suhu panna. On ta nõutavates aastates, siis viib ta oma kallima varanduse — oma vere, luud-kondid, elu sõjajumalale ohvriks; on ta noorem või vanem, siis saadab ta oma vennad või pojad pisarsilmil sõjateele. Ja need lähevad halli, tundmata huljana, kelle enesesalgamist, vahvust ja kangelasemeelt vaevalt keegi võib kirjeldada või temast kiidulaulu, hümnust luua, sest väetid on silmad nägema ja kõrvad kuulma, kui me ees seisab hulk, mass. Kangelastena nähakse ainult üksikuid isikuid, indiviide. Ehk kuigi jõuaksime iga üksiku hallsineli vägitööd tähele panna ja kui meie kirjutaksime miljonite, ei, kümnete miljonite nimed kuulsuse ja au eluraamatusse, kes jõuaks siis nende nimesid lugeda, kes jõuaks hulga seest oma lähemate tuttavategi ja sõprade omad üles otsida ja nende suremata suurtöid tundma õppida ja neid mäletada?

Ei, ei, ajalugu kipub veel kauaks ajaks üksikute ajalooks jääma, kui temast vähegi ülevaatlikku pilti tahetakse saada. Veel kaua arvame aega valitud nimede päale põhjendades, kuigi need nimed ainult muinasjutu oleksid. Me ühendame tegusid ja vägitöid, ajaloolisi pöördeid kuningate, paavstide, väeülemate ja riigimeeste nimedega, ehk me küll enamasti päevselgelt märkame, kui väga oma aja lapsed, olude ja väikeste ihakeste mängukannid nad olid. Ja me mäletame nende nimesid ja nende töid ja me seome nendega inimesesoo kõlavamaid muinasjutte või chitame neile häbisambad — muidugi oma mõttes, sest tegelikult pole

veel kunagi häbisambaid ehitatud, ikka au- ja mälestusesambaid; kuid aeg oleks ka häbisammaste pääle mõtlema hakata — ja süüdistame neid kurjuses ja õnnetustes, mis inimesesugu tabanud. Aga kas ei seisa meie süüdistus niisamuti savistel jalgel, nagu me kiitus ja ülistuski? Kas ei süüdistata me üksikuid silmapaistvamaid isikuid just sellepärast, et me hulka, halli massi süüdistada ei oska, et me selle hulga süüd ei tunne, tundma õppida ei jõua? Osalt küll. Kuid kas ei järgne meie süüdistus ometi mingisugusest käegakatsutavast tõenäitlikkusest, selgelt tunduvast põhjusest?

Kes kannatab sõja läbi kõige vähem?

Enamasti ikka jõukas, rikas, miljonäär, miljardäär. Kapitaal on liikuv kui elavhõbe; tema on tõsine kosmopoliitiline ollus ja tema mõjul muutub isegi inimene kosmopoliidiks. Taimestik otsib sooja ja vihma, kala sügavamalt vett, inimene lahedamat elu, aga kapitaal kõrgemat protsenti. Ja protsenti otsides ei löö kapitaal millegi ees risti ette; ta saab nii sagedasti vennatapjaks, õenaerjaks, isamaa äraandjaks. Ja nõnda liikudes mõistab kapitaal ka sõjaolusid omakohaselt tarvitada, ta on valmis isegi sõda selleks välja õrritama, et oma protsenti tõsta. Lugege näituseks, mis Saksamaa vabrikandid sõjatööstusest kasu saavad. Või ehk mäletate veel, et lehtedest teade läbi käis, Inglismaal kinnitatavat ettevõtteid rahu vastu. Nagu oleks rahu mingisugune hädaoht, tule või veeuputus või suur keerdtorm, mis pühib maapinnalt inimese ja tema eluasemed. Nii muutlikud on vaated ja asjad protsenta lootes.

Küll läheneb ka miljonäär ja miljardäär oma eluga sõjaohvri altarile, aga temal on ometi palju rohkem võimalusi ennast otsekohehest hädaohust kõrvale hoida. Siin peitubki põhjus, miks Saksa kroonprints juba ammugi rõõmsast, värskest sõjast unistas. O, neile, kes juba siis eneses vägilast näevad, kui nad püssirohu suitsu julgevad nuusutada või kui nad kümnete verstade taga rahulikus toas istudes telefoni ja telegraafi teel tuhandeid ja kümneid tuhandeid hallisid surma käsutavad, — neile on iga sõda rõõmus ja värskel! Sarnastel meestel jätkub ka selleks aega, et oma kapitaali moona muretsemises, suurtükkide valamises või pom-

mide valmistamises protsenta teenima panna, ja ikka ülevamal meelel peetakse sõda edasi. Ehk miks mitte? . . . Sõditakse ju kultuuri- ja rahuaate teostamiseks. Nõnda ütlevad sarnased mehed ja ei punasta kunagi. Sõja lõpul kirjutatakse nende nimed kuulsuse- ja aaraamatusse, kust kooliõpilased nende nimesid ja lahingute aastaarvused õpivad. Linnadele ja küladele lisatakse kaardi pääl iseäralikud märgid juure ja meid õpetatakse, et siin on keegi lahingu võitnud, kuulsat tööd teinud. Ja ükski ei tuleta meele, et siin oli kord tapmine, sagedasti mõtteta tapmine ja et kuulsaks saanud paigas asub surnuaed, halli, nimeta, kuulsuseta hulga puhkepaik. Ikka veel ootame asjata selle tundmata massi kiidulauljat.

Nõnda tundub sõjalugu eemalt vaadeldes.

Aga on ta siis tõesti nii? On tõesti hall hulk ainult kannataja ja süüta ja silmapaistvad üksikud maitsjad ning süüdlased? Mis on süü, mis süütus? Te teate, need mõisted on ammugi juba segi läinud. Need mõisted kipuvad aimete seast üleüldse kaduma. Juba Suur Armastaja oli nähtavasti säälnud maal, sest kuidas muidu oleks võinud ta meid käskida oma vihamehi armastada. Me ei otsi enam süüd, vaid põhjust. Põhjus oleneb mingisugusest seadusepärasest süü arvatavast vabast tahtmisest. Süüteost võib inimene kui vaba tahtmise esitaja ennast kõrvale hoida, seadusepärasusele heidab ta kui looduse osa teadvuseta alla. Seda seadusepärasust otsime üksikus inimeses, seltskonnakihi, seltskonnas, rahvastes, rahvaste ajaloo, ja püüame teda mitmet moodi põhjendada. Ükski ei või kindlasti öelda, kas see või teine põhjendus väärarvata õige on, aga me kõik arvame, et kord ometi õige põhjendus leitakse, sest muidu peaksime teaduslise tõe sisse usu kaotama.

Kui nüüd ajaloo ja inimesesoo elusündmuste pääle sellelt arvatavalt seadusepärasuse seisukohalt vaadata, kas julgeme siis veel ühte süüdistada ja hukka mõista, teist haletseda ja süütuks tunnistada? Ma arvan — ei, sest kõik oleme lõpuks ometi tükk loodust, mis mingisuguse seadusepärasuse alla tingimata ja taht-

mata peab heitma. Vaene, väike lihtne mees viib oma elu sõja-
jumalale ohvriks, kuigi ta sõja otstarbest aru ei saa või kuigi ta
seda otstarvet võõriti mõistab; ta viib sagedasti oma ohvri, sest
et kõik viivad, sest et kästakse, sest et niisugune on ilmakord.
Suurtükid mürisevad, pommid lõhkevad, aga neid pole ainult käs-
kijad, ainult kapitalistid valmistanud, nõutades kapitaalile kõrgemat
protsenti; nende kallal töötas palehigis ka lihtne, väike inimene,
teenides oma igapäevast leiba. Miks ei läinud ta mujale tööle,
miks ei jätnud ta suurtükka valamata? Siis oleksid teised tema
asemele astunud. Aga need teised on, nagu temagi, väiksed ini-
mesed ja ometi valmistavad nad tapariistu, kuigi neid nende eneste
vastu peaks tarvitama. Ja kas te olete kunagi kuulnud, et keegi
väike, lihtne oma töö pärast on punastanud?

Kapitalist elab lahedamaid päevi ja lõikab sõjariistu valmis-
tades ja neid tegevusesse ajades suuremat tulu kui väike, vaene
inimene, aga suuremast sissetulekust ei järgne veel süü. Kapitaal
muutub kogunedes mingisuguseks muinasjutuliseks jõuks, mis oma
alla heidab väikse inimese, kogu seltskonna, kapitaali omanikugi.
Nagu võiks kapitalist kapitaali omadusi ja tundemärka muuta, nagu
võiks ta kapitaali loodud olukorda olematuks teha, kapitaalile ini-
mesearmastuse idud rinda istutada! Kapitaal muutub ikka omasu-
guseks laviiniks, lumeveermeks, mis liikudes kasvab ja kord-kor-
ralt ikka laiema tee omale murrab, küsimata, kas ta iseenesegi
olemasolu tingimusi sellega ei purusta. Väike mees ei saa muidu,
kui ta peab suurtükka valama, kapitaal ei saa muidu, kui ta peab
suuremaid protsenta ahnitsema, laiemat tegevuspõldu võitma. Ja
võitjad ei küsi valatud pisaratest ega hävitavast elust.

Kogu oma ilmakorraga oleme mingisugusesse nõialinikusse
mässitud. Meil on omad ülemad ja alamad, meil on käskijad ja
käsutäitjad, meil on sandarmid ja politseinikud, meil on laevavägi
ja maaväed ja kui nad rahu ajal muusika saatel hiilgavas ehtes
liiguvad, siis unustame lapsele rinna suhu pistmast või uppujale
päästerõnga viskamast ja tõttame vaatama; aga kui sõda algab,
kui hakkavad liikuma kõik need ilusad, hiilgavad asjad hävitus-

tööle, siis oleme heidutatud ja seisame nõretavail silmil, nagu poleks me seda juba suurtükka valmistades ja pommisid valades ette teadnud. Rahuajal oleme suured rahu poolehoidjad, meil on isegi miljonilised parteid, mis põhjusemõttelikult sõja vastu, aga niipea kui sõjajumal oma pasuna mürisema paneb, unustatakse kõik lapselikult usutud aated ja suure häälega tallekesed himustavad vaikiva talle verd. Ja ometi räägime rahust, nagu oleks ta päästmine, lunastus, nagu oleksid ainult tema varjul inimlik elu ja kultuur võimalikud. Me süüdistame võimukandjaid ja rahamehi, et nemad sõda tahavad, sest ainult neile olevat ta kasulik, aga niipea kui keegi ise võimukandjaks või rahameheks saab, unustab ta silmapilk, missugused mõtted ja aated tal vaikse, lihtsa inimesena olid. Aga veel enam! Me imestame, me teeme isegi etteheiteid, kes saja või tuhande rublaga teisi sadasid ja tuhandeid kokku ei oska ajada, vaid kes väiksel korjab ja korjab, et vanul päevilgi rahu saada. Me siuname ja neame sõda, aga ehk küll veel ta lõpp ei paista, juba teeme plaanisid, mida pärast sõda päale hakata. Ärge arvake, et need on rahuaated! Ei, vaid me helitame kõige avatelevamaid lootusi sellest, kuidas pärast sõda kõik nagu kevadel uuele elule puhkeb, mingisuguses määratsevas külluses tärkab ja kogu inimesesoo pääaju joovastab. Me loodame tööstuse ja kaubanduse lokkamalöömist, ootame niisuguseid ettevõtteid ja spekulereimisejulgust, nagu me silmad veel kunagi pole näinud. Nii hirmus palju on ju hävitatud, selle peab kõik uuesti tegema, nõutama; nii palju on halvasti valmistatud, selle teeme paremini. Nõnda mõtleb iga väikekaupmeeski, iga väikse töökoja omanik, suurtest rääkimata. Aga ka põllumees oletab mingisuguseid uusi päevi, mis tema viimaste aastate painajalikust survest vabastaksid.

Ei, ei! Meie ilmakord on niisugune, et sõda ilma kellegi süüta peab tulema. Häda muidugi sellele, kes sõjajumala vankri rataste alla jääb. Sääil on nutt ja lein, sääil on kaebamine ja ohkamine. Aga me kaebtus ei muutu ju süüdistuseks, kui loomulik surm ühe või teise kallima meilt röövib. Nutkem siis, mu arm-

sad, ja ma valan teiega pisaraid kaasa, aga kui te süüdistama hakkate, siis vaatan ma päält ja kõngutan pääd. Teadlased kinnitavad: me elame „hammaste ja küünte ilmakorras“; siin valitseb ainult jõud, mitte õigus; siin käsutavad võim ja kapitaal. Aga isegi taimed ja loomad, kel arvame puuduvat ülemad ja kapitaali, elavad hammaste ja küünte ilmakorras. Ka taevastõjast räägitakse. Me ei sõdi ainult isekeski, vaid ka loomade, looduse, vaimude, jumalatega. Ja terve meie ajalugu pole meie eneste arvates muud kui puhas võidukäik. Kui palju loomi, vaime, jumalaid oleme hävitanud! Aga ikka uusi ja uusi tuleb juure. Üks kõige hirmsamatest jumalatest näime meie ise olevat. Me kipume uskuma ainult oma keelt, oma rahvast, oma kultuuri, kõik teised rahvused ja kultuurid on rõhumise, hävitamise väärt. Me oleme ikka veel selsamal paigal, kus olid hispaanlased Ameerikat leides ja võites. Ka sääl oli oma keel ja kultuur, aga see hävitati ära: ristimiseks ja röövimiseks polnud vaja keele mõistmist ega kultuuri tundmist. Hävitagem meie viimane jumal, kultuuri- ja rahvusejumal, see on kõige hirmsam ja halastamatum sõjajumal.

Aga olgu, siiski usume meie rahu ja palvetame ristas kätel tema poole. Isegi suurtükka valades ja dreadnoughtisid ehitades mõtleme rahu pääle. Mis imesõna see küll on, et ta kogu ilma pääajus näib asuvat ja siiski sõjajumala eest aeg-ajalt pakku põgeneb! Kus oleme siis meie, tema ülistajad, kiidulauljad, jumaldajad, kui me ei astu kui üks mees välja tema kaitsmiseks? Miks ei tõsta meie teda kõrgemale ausambale ja ei ohverda temale kõik, mis meil hinge taga? Toome ju siunatud sõjajumala altari oma paremad annid, miks unustame siis unistatud rahu? Loogem ilmakord, kus rahu poleks mitte ainult unistus!

Jah, unistagem, unistagem, kuid andisid tuues muutume vististi nii nõrgausklikuks, et me ohvrid surnud jumala altaril suitsevad. Lõhn on magus, aga pole nina, mis teda haistaks.

Ma vaatlen ...

Ma vaatlen lillede perekonda oma akna all. Ta on nagu mullu, tunamullu ja veel varemalt: tärkab, kasvab, puhkeb, õilmitseb, kannab vilja ja külvab seda seemnena laiali ammuproovitud abinõudega. Ja ma võin aastakümned, oma üürikese eluea teda vaadelda, kuid vaevalt suudan midagi arenemiselaadilist tähele panna. Elutargana idaneb seeme ja elutargana vaikselt, resigneeritult närtsib taim.

Ma vaatlen metsas maamesilast mett korjamas; ta on suurt tõugu, pruunikat karva, ja juba ammugi tean ma, et tema on oma sugulaste seas üks agaramatest meekorjajatest. Nii mõnigi kord olen tema pesa pehme, kuiva sambla seest leidnud ja kõrgi tühjaks imedes oma suulage kōditanud, aga ikka leian pesaehituse ja kõrgede vormi endisena ja ikka jätab ema oma pesa sügisel maha, et kevadel teda uuesti vana viisi ehitama hakata.

Ma vaatlen aias marjapuupõõsas väikest halli lindu — karjas käies panime talle nimeks pajutäät —, kes pesa punub. Mõlemad, isa ja ema, on ühesugused meistrid ja töölised materjaali kättekandmises ja mõlemad põimivad oma väikse õrna nokaga ühesuguselt osavasti ning karmesti. Kui nad kaugemale teekonnale lähevad, et mõnda kallist ja haruldast ehitusmaterjaali otsida, astun ehitatavale hoonele lähemale ja silmitsen teda. Silmitsedes pean hinge kinni ja ei tihka ainustki oksakest puutuda, sest ma tean: punutav pesa kannatab ainult vaatamist, mitte puutumist ja hingamist, kui tahad, et meistrid teda maha ei jäta. Minevase aasta pesa on kõrval põõsas; ta on alles ilus ja terve, väikse

kohendamisega peaks ta küllalt kõlbama, aga ei — lind ehitab uue, kuigi niisamasuguse ja sellest samast materjaalist, millest minevalgi aastal. Kümne, kahekümne, vististi ka saja aasta eest oli lind niisama tark nagu ta tänavugi on.

Nõnda näen ja mõtlen mina, inimene, kes uhke oma ise-teadvuses, ajaloos, mälestustes, kuigi märkan, et mälestused harilikult petavad. Niipea kui aga iseenesest, oma perekonnast või seltskonnast rääkima hakkam, siis on mul varsti sõnad 'arene-mine' ja 'edenemine' keelel. Ja mitte naljaks, vaid päris purutõsi-selt tarvitan neid sõnu. Ainult iseäralikkudel, haruldastel silma-pilkudel kipub kahtlus rinda: ehk teen siiski nalja? ehk teen ma teadvuseta nalja?

Vahepeäl saan posti kätte ja hakkam lehest lugema riigi-duumast, Baltimaa rahvasaadikutest, kuberneridest, Moskva rüüs-tamisest ja sõjapõgenejate väljasaatmistest, sest ametniku arvates on lätlased Saksa tõugu ja juut on ikkagi veel ainult Kristuse tapja. Ja ma kuulen, duumasaadikud on kõik, krahv Bobrinskist kuni Tshheidseni, ühel arvamisel: meil on kõik vana viisi jäänud. Ikka alles valitseb ametnikkude omavoli, hooletus, oskamatus, ja omakasü, ikka alles sõdib ametnik rahvaga, ehk küll kõik peaksid sõdima vaenlasega. Ning meelega turgatab paari aasta eest kuul-dud anekdoot.

Sõitsime ääretul Venemaa legendikul. Päikesepaistel virven-dasid muinasrikkad nurmed, sõid määratu suured loomakarjad, eemal verstadepikkustest küladest. Me olime roidunud soojusest, aga me rüüpasime palavat teed, sest see olevat kuumuse vastu häa. Ma ei viitsinud sõnagi lausuda, aga mu kaassõitjad vestsid nii, et higi tilkus. Ja üks huvitavamatest rääkis nõnda: Kaua aja pärast tulnud Looja oma ilma jälle kord vaatama. Amerikasse laskudes sõnanud ta imestades: „Me oleme võõrale planeedile sattunud“; Prantsusemaale jõudes öelnud ta pääd raputades: „Ei see ole minu töö“; Saksamaal sõnanud ta õlgu kehitades: „Oleme eksiteel“; kuid päratul Venemaal naeratanud ta: „Nii tuttavana tundub siin,“ ja Persias hüüdnud ta: „Ometi kord kodu.“

Jutustaja rääkis seda hääsüdameliselt naerdes, naljatades ja lisa juure kõiksugu teateid omavolist, ülekohtust, kroonuvargustest. Teised kuulasid lõbusal meelel, nagu oleks kõik ainult teravameelne nali, ja päikesepalavuse vastu rüüpasime aeg-ajalt kuuma teed.

Oleks ameeriklane meid sel silmapilgul näinud, siis poleks ta kuidagi tihanud öelda: „*When there is no war in Europe, then it is wearisome* (Sõjata on Euroopa igav).“ Tähendab: meil, Euroopas, võivad ka siis lõbusad päevad olla, kui sõda puudub, muidugi mitte nii lõbusad kui praegu, sest leib läheb kalliks, viina eest makstakse hingehinda, raha on odav ja inimene ei maksa oma näruse eluga midagi.

Õnnetul ameeriklasel on kõik vastuoksa: dollari väärtus ker- kib, kulda voolab sisse, nii et ei tea, kuhu teda panna või mis temaga teha, ja inimeste juurevedu ähvardab Euroopa aadrilask- misel kahaneda (me rändame Ameerika asemel taevariiki, sest sääl ei nõuta üle läve astumisel teatud dollarisumma ettenäitamist ega ka jõukate sugulaste ning tuttavate ülesandmist). Ar- mas ameeriklane! Sa pead lõpuks oma väravad avama hiinlas- tele ja jaapanlastele vabaks läbipääsmiseks ja „Lusitaniad“ tohik- sid ainult eurooplastega üle selle suure lombi tossutada, millele nimeks antud Atlandi ookean. Kuid ma kardan, et sa siiski iga laeva põhjaminemisel igavalt kaua eurooplastega telegrammisid vahetaksid. Võta ometi meist eeskuju: meie ei niitsatagi, kui mõni sõiduriist põhja puuritakse, ainult ajalehed peavad oma koku- seks tähendada: „arvatakse, et suurem hulk mehi hukka saanud“ või „laeva vajumisel karjusid mehed hurra!“

Näed sa, mu armas ameeriklane, kui lõõritavalt meie elame! Vahepalaks loeme, et prantslased nii ja nii mitu meetrit edasi tormanud, et itaallastel kõik normaalselt edeneb ja et Gallipolist võidu valetavad Tenedos ja Mudros. Ning uudisena kuulutame ilmale: tapetakse, tapetakse, tapetakse.

Niisugune on meie laul, meie nali, mis naeru ei kõdita. Pole aegagi naermiseks, sest korraldatakse ju abi andmist sõjapõ- genejatele, asutatakse komisjone ja seltsisid, kogutakse raha ja

metalle, mõeldakse hävitatud varanduse eest tasu maksta ning — kubernerid saadavad sõjapõgenejaid välja, tsensuurid paikavad ajalehti valgete lappidega, linnapäalik vaatab rüüstamist rahulikult päält ja sõjamoos jääb tempelmargi pärast valmistamata, kuigi avalikult tema puudust toonitatakse. Ainult tuleliinil — sääal võideldakse, võideldakse kangelastena ja surrakse suure ning rikka isamaa eest. Ning maid ja linnasid veetakse tühjaks. Kui haelnaljakas on meie ilm!

Aga ikka edasi vaatlen ja loen ma.

Duunasaadik Raamot jätnud esinedes selle ütlemata, mis meil südamel kipitanud. Ta kõne on ümargune ja eluvärvita nagu ametniku nägu. Imelik kõne imelisel silmapilgul. Aga on siis Raamot üksi selle kõne meister? Kus oli meie seltskond, mis tegid meie mitmesugused ringkonnad ja rühmitused duuna kokkukutset soovides ja oodates? Meil peaks ju isegi üks poliitikapartei olema. Või on kõik vana viisi: meil puudub ühendus oma asemikuga, nagu oleks ta mõni ametnik, kes ka tõsisemal silmapilgul kõige halvema naljaga toime saab? Naljaked poliitika-ringkonnad ja rühmitused ja naljakad rahvaasemikud! Kel naermiseks mahti, see naergu!

Oleme oma suure isamaa tõsised pojad. Suu on meil enam kui parajal paigal, aga tegevusega pole vilunud, sest selleks puudus meil võimatus. Ja nõnda harjusime rääkima, võimalikult suure häälega ja paljude sõnadega rääkima ning plaanisid hauduma. Me räägime koosolekud surnuks ja haudume kõik oma munad mädamunadeks. Ah meid haudujaid, ah meid targutajaid!

Meil on poliitikamehi olnud, aga ükski pole osanud omale järeletulijaid kasvatada. Poliitikateadus oleks nagu ikka alles katekismusest võetud: Sul ei pea teisi jumalaid olema minu kõrval. Vaadake näituseks eduerakonda ja tema ainukäskivat juhti. Mis on sellest erakonnast ja juhust saanud? Erakonnal puuduvad liikmed ja juhil käsualused. Aga mis kõige halvem: erakonnal ja juhil puuduvad tõsised vastased. On see teie tarkus, on see teie kiidetud jõud ja energia, mis isegi vihkajaid ei suuda kasvatada?!

Ka kirjanduses haudume ja targutame. Kui palju on meil lubatud, töötatud ja kui vähe tehtud! Terve rea võime mehi, isegi naisi üles lugeda, kes kõik teavad, mis ja kudas kirjutada, aga kirjutajaid — nagu polekski. Me paremadki mehed kirjutaksid nagu ajaviiteks. Aga elu on üürike, iseäranis meie oma. Noortest saavad siin enneaegu vanad. Ei ole aega noor olla ja ilutseda: liig palju muresid, liig palju nõudeid. Oleme juba sündides pisut vanapoolsed. Aina õpetame, aina juhatame. Koolmeistrite ja kõstrite õhkkond! Tahaks mõnatud vallatuid lapsi, tahaks üleannetuid, keda siunata.

Millega me ärielus, igapäevases askelduses toime ei saa, seda hakkame kiitma ilukirjanduses, kunstis. Meile meeldivad „Kraavitajad“, sest tegelikult oleme halvad kraavitajad. Meil puuduvad tõsised erakonnad, aga kunstist ja kirjandusest otsime ainult erakondi. Naljakas „Pisuhänd“ jätab meid, pisuhännad, kibedaks. Ka selles kõiges oleme oma suure isamaa pojad. Kui palju peab kirjandusi läbi tustima, enne kui midagi nii sihilikku leiad, nagu seda Vene oma on, aga igapäevases elus kipuvad puuduma igasugused sihid. Ja arvustus on muutunud publitsistikaks, mille paik poliitikalehtede veergudel. Siin tagurlus, sääli edulus! Siin kodanlus, sääli marksismus! Aga elav inimene jääb otsimata, nagu kõnniks arvustaja kõrbes. Ah meid kõrblasi, ah meid kitsarinnalisi!

Ma vaatlen ja vaatlen ning ikka kaugemale libiseb mu pilk. Lõpuks jään seisatama sipelgapesa ees, istun kännu otsa ja tunnen iseäralikku rahuldust väikeste loomade tegevust tähele pannes. Ei ma kuule jutukõminat ega keelepeksmist, ainult kerge kahin puutub kõrvu: see on sõnatu töömüra. Väiksest august voorivad sipelgad sisse ja välja: siin on maa-aluste eluruumide õõnistamine, sest igal väljatulijal on suus valkjas liivaterake, mille ta teiste niisamasuguste juure virna laob. Millal saate te küll oma eluruumid, oma templid ja saalid valmis? Ehk jõuab enne sügise kätte? Näe, päike käib juba madalamalt, kaste viibib hommikul kauemaks, ööd venivad pikemaks ja linnuke virgub hommikuti tummalt. Aga nemad kannavad ja kannavad. Natuke

maad pesast eemal on nad musta sitika kallale asunud. See kõnnib kui hiiglane, kandes kümneid härjapõlvlasti oma jalgade küljes. Kuid sipelgatele tuleb vahetpidamata abiväge. Juba komistas hiiglane esimest korda. Nüüd tõstab ta tiibu, et lendu tõusta. Härjapõlvlasted, põgenege, muidu kannab ta teid kaugele võõrale maale, kus puuduvad sõbrad ja sugulased ning kus ootamas inetu, ahne nälg! Aga ei, sitikas ei saa lendu, võitlus kestab suurema ägedusega edasi. Ja mulle näib, nagu ei võitleks nad täna esimest korda, vaid nagu teeksid nemad tänavu sedasama, mis mullu ja tunamullu ülesandeks oli nende esi-isadel. Mu sipelgad ja sitikad, miks te ei arene, miks te ei edene?! Meie, inimesed, õpime teist, aga teie teete, nagu meid poleks ilmas olemaski.

Naljaked sitikad ja sipelgad!

Masin masina vastu.

Nüüdsest sõjast rääkides ei öelda enam „mees mehe vastu“, vaid „masin masina vastu“. Aga tõepoolest õigustab olev sõda viimase ütluse ainult pooleldi, sest kuigi masin praegu vast mõnduandvat osa etendab, nõuab sõda ometi lõpmata palju ohvrid elavate inimestena. Aga teadus ja tehnika jõuavad kord ehk sinnamaale, kus tõepoolest tegelikult ainult masin masina vastu töötab, kus masin võidud ja kaotused otsustab. See arvamine on muidugi päris fantastiline, utoopiline, kuid paar sõna minu utopia põhjenduseks.

Ma lugesin umbes järgmist:

Juba mõni aasta tagasi leidis keegi Saksamaa teadlane aparaadi, mille abil maal olles merel laeva võib juhtida. Teised pöörasid kohe tähelepanemise selle pääle, et nõnda vaenlase sadamasse lootsiku lõhkeainetega võib läkitada, ilma et lootsikus ainustki inimest vaja oleks. Niihästi tüüri kui ka mootori panevad liikuma elektromagneedid, muidugi terve rea rataste ja hoovade abil. Sõiduriistal on kaks masti nõutavate aparaatidega, mille kaudu energia kohale saadetakse, mis soovitud viisil ja sihil töötab. Lootsik ristleb merel mitme versta taga ja tuleb siis uuesti sadamasse, nagu seda kaldal asuv mehaanik tahab, kes lootsiku juhtimiseks aparaadi nõõpidele vajutab.

Nagu veelaeva, niisama võib ka õhulaeva maalt juhtida, võib teda lasta kaugel laotuses ümber lennata, määratud paigal pommisidki pilduda ja siis jälle endisesse paika tagasi tuua. Ka siin töötavad elektromagneedid, mis maalt traadita saadetud signaali

abil käima pannakse ja mis laeva tüüridele — liikuvatele pinda-
dele soovitud seisaku annavad.

Vaadake, siin peitubki minu utopia alus.

Tänini pole veel sõjas ei sarnastest automaatilistest lootsi-
kutest ega ka aeroplaanidest kuulda olnud. Tähendab — leiduste
praktiline tarvitus seisab alles lapsekingis, peab pisut ootama.
Ühe sõnaga — kannatust! Varsti muutub sõda päris kultuuriliseks,
sõda saab „röömsaks“ ja „värseks“. Siis jäävad inimesed, s. t.
sõdijad maale oma aparaatide juure, ainult laevad ja aeroplaanid
saadetakse nende pääl olevate suurtükkide, torpeedode ja pommi-
dega võitlusesse, sest kui sõiduriistu endid kaugelt võib juhtida,
mis takistaks siis ka nende sõjariistu otstarbekohaselt tarvitamast,
kuigi inimene-sõdija ise kümnete verstade taga asuks. On ühe
vastase laevad purustatud — põhja ja maha aetud, siis peab
ta iseenesestki mõista alla vanduma, sest mis võiks ta vaenlase
masinate vastu. Masinatele võib ainult masinad vastu seada, aga
nende soetamine nõuab aega. Masina vastu ei aita ei inimeselik
jõud, julgus ega vahvus, sest masin on ikkagi igast elavast tuge-
vam, julgem ja vahvam. Masinal on vanapaganlikult jõudu ja
tema julgus on muinasjutuline.

Siin võiks kaheldes küsida: kuidas võib sõiduriista merel
ja õhus sääl juhtida, kuhu inimese silm vaatama ei küüni? Õige,
see on kõva pähkel hammustamiseks, kuid kuulus Marconi tõttab
meile oma toetajatega appi. Te teate ju, mis juba on tehtud:
Inimese hääl kantakse ühest linnast teise. Penikoormate taga
süüdatakse lambid põlema. Sõitva laevaga, kiirrongiga või aero-
plaaniga võib mõttevahetuses seista, sadade verstade taha võib kir-
jutusmasinaid töötama panna, võib ülesvõtteid teha, kellasid helis-
tada, pimedaid ruumisid valgustada, traati kuumaks ajada, mäe-
kaevandustes plahvatusi sünnitada, ilma et töötava energia edasi-
saatmiseks traati või mõnda muud nähtavat vahendit tarvitataks.
Ning lõpuks: Marconi olevat aparaadi leidnud, millega sõna tõsi-
ses mõttes läbi seina ja ka kaugusesse võidavat näha. Nii siis
— ruum kaotab silmaga vaatamisel oma tähenduse. Nõnda võik-

sime viimaks niisama hästi ümber maakera vaadata, nagu me praegu sõidame või telegrafeerime. Ja mis keelaks meid siis kas või kesk Vaikist ookeani merelahingut või kesk Saharat õhulahingut andmast, kuna me ise Berlinis või Londonis aparaatide juures istume, lõhnav Mokka kohv — muidugi punase turbaniga türklase valmistatud — nina all ja suitsev havanna hambus. Aga mitte ainult seda! Isegi maasõja võiksime põhjalikult reformeerida, kultuuriliseks teha. Nüüd ühendame võitlusliini üksikud osad telegraafi ja telefoni abil ning piiratud kindlustest saame teateid õhulaevade ja traadita telegraafi kaudu. Tulevikus ei saada meie enam mehi sõjaliinile, vaid ainult masinad, mis töötavad automaatselt. Automaatselt juhitud masinatega veame ka laskemasinatele moona ning sõda käib kui „Vene vile“. Ise käime lahingute ajal tsirkuses või kinos, jookseme ise võitu või laseme hobused võitu joosta. Kui meil aga varandust jätkub, siis ostame Marconi täiendatud aparaadi, istume kaarta mängides laua taga ja heidame vahetevahel pilgu lahinguväljale, kus masinad meie eest ennast-salgavalt surevad. Lahingumüra kuulamiseks pole mingisugust aparaati tarvis, sest see kostab selgesti ka sadade ja tuhandete verstade taha. Siis on ka ajajärk kätte jõudnud, kus mitte ainult masinate leidjatele aumärka ei annetata ega ausambaid ei ehitata, vaid kus ka masinate kangelasemeelest suured, paksud raamatud kirjutatakse, mida alg-, kesk- ja ülikoolis õpitakse ning õpetatakse. Et masinad purustavad ja hävitavad, kui nad selleks on ehitatud, selle üle ei imesta siis enam keegi, sest masinaid leides ja ehitades on ka inimene ise masinaks saanud, on masina hinge, kõlbuse ja usu omandanud. Siis on sõda suur rõõmupüha, kuhu rahvas nagu tsirkusesse või härgade võitlusele kokku voolab: pane platside hinnad ei tea kui kõrged, ikka on „publikumi“ küll.

Ainult üks väike kartus võiks maad võtta. Te teate, teadus püüab elu ja ka hinge mehaaniliselt seletada, ning kes võiks selle vastu midagi öelda. Ehk on elu tõepoolest ainult mehaanika, tehnika? Aga siis võime ehk lõpuks nii täieliku masina leida, millele elu, hing sisse tuleb. See oleks Beeltsebub, kelle meie ise

välja kutsunud ja kelle taltsutamiseks meil puudub jõud. Meie eneste valmistatud masinad oleksid meist vägevamad — seda tõendavad juba praegusedki masinad niihästi tööstuses kui ka sõjas — ja meie asemel hakkaksid nemad ilma üle valitsema. Masinad kirjutaksid seadusi, jutlustaksid uut usku, kõlblust ja looksid uut kunsti. Masinad palvetaksid, masinad kahetseksid pattu, masinad saaksid õndsaks. Masinad hakkavad altkäemaksu võtma ja kui elanikud küllalt ei maksa, maksta ei jõua, siis panevad masinad tarbeainete vedamise seisma ning inimesed, kes masinad teinud ja need üleval peavad, nälgivad. Aga ükski ei pane seda imeks neilsinatsil päevil ja nii mõnigi näitab uhkusega masinate pääle, öeldes: vaadake, seda oleme kõik meie teinud, see on meie kätetöö. Päikese ja kuu asemel kumardatakse tahmaseid masinaid. Siis on tõsine uus ajajärk, sest siis ei otsita enam ei elus, kunstis ega usus inimest, vaid ainult masinat. Teadus ja kirjandus tähendavad siis kiirpressi, rotatsiooni. Sünnitamisevalud püütakse siis masinate ratastele veeretada ja nii mõnigi mees murrab tõsiselt pead, kuidas inimesemasinat leida, sest lapsetoa hais on naistele hirmus. Inimene oleks siis väike, pisitilluke pärisori, kes kuulaks ainult masinate sõna maal ja merel, maa ja vee all ning üleval õhus.

Ärge naerge! See kõik seisab kusagil ettekuulutatuna. See ongi silmapilk, kus tõsine Anti-Kristus ilmub, kelle otsaest loeti — masin. Anti-Kristuse ilmumises pole vähematki kahtlust, ainult — võib olla, hävitab masin enne inimese ühes tema kultuuriga, kui inimene niisuguse masina leiab, millele elav hing sisse tuleb.

Mis sõjast loodetakse.

Juba paar aastat enne praegust sõda ütles keegi itaallane (Corradini): „Rahu on korraldav ja alalhoidev, sõda aga uuendav jõud . . . Sõda täiendab rahu ja mõlemad vahelduvad jõud esitavad elurütmi . . . Sõda on jõud, mis meie sotsiaalset organismi uuendab, kuna see kestval rahul langemisele ja surmale kaldub. . . . Ainult sõda võib maale külluse tuua, kus enne kehvus valitses. . .“

Sarnaseid apostlid, kes sõda kui „loovat printsiipi“ ülistavad, võib kõigis euroopalise kultuuri maades leida. Nad ei puudu ei Inglismaal ega ka Saksamaal. Viimases minnakse isegi nii kaugele, et vana Goethet kui militarismi poolehoidjat esitatakse, sest tema öelnud: „Elu mõtteks on alglause: asu teise kohale, muidu asub teine sinu kohale.“ Et Saksamaa militaristlikult kõige eeskujulikumalt ennast ette valmistas, siis oodatakse (Chamberlain) just temalt „uue üleilmlise usu“ loomist.

Nõnda oli enne sõda. Aga nüüd? Kas on hävitustöö, mis miljonid elud nõudnud, miljonid päävarjuta ja varanduseta jätnud, õitsvad maakohad kõrbeks ja elust kihisevad linnad varemeteks muutnud, endiste arvamiste ja roosiliste seletuste asemele uued toonud? Mis loodetakse sõjast sõdides?

Meie suur isamaa on üks nendest, kes sõjamõllus kõige rohkem kannatanud, ja ajuti tundub, nagu poleks kibeduste karikas ikkagi veel täis. Aga isegi siin leidub neid, kes peaaegu valmis oleksid sõda õnnistama. Või peab üksikute arvamisi ainult kui trööstikatseid mõistma?

*

Millega sõjas kui esimese teguriga rehkendatakse, see on majandusline kultuur. Sõdijad pooled arvavad ikka kõige päält järele, kui palju uusi maid võiks juure võita, kui palju uute tulusamate kaubalepingute kaudu kasu saada, või missuguse kahjutasumaksu võidetud vaenlasele võiks pääle panna. Aga leidub ka neid, kes majanduslises mõttes sõjas ainult hävitajat, laastajat näevad, kuid nad küsivad — kas ei võida meie vast sõja mõjul vaimliselt? Just nende küsijate lootusi katsume puudutada.

Teatavasti on Venemaa poliitikalise jõuna juba ammugi maailma riikide seas mõõduandvalt kaasa rääkinud, kuid „Venemaa vaimline kultuur pole ilmas veel valitseval paigal“. Venemaa „pole sõna tõsisel mõttes veel Euroopa inimesesoo elusse astunud... Slaavi tõug pole veel ilmas Romaani ja Germaani tõuga ühesugust seisukorda omandanud (Berdjajev)“. Kuid tulevikus muutuvat asi, praegune sõda andvat selleks tõuke.

Euroopa imperialism oma püüetega on katsesarved üle ilma laiali ulatanud. Missugused eesmärgid tema tegevust ka juhivad, ikka räägitakse kristlikust usust ja kultuurist, mille lipu all nii mõnus purjetada. Euroopa kaupmehed ja miljonärid sõidavad teistesse ilmajagudesse ja nende laevadel on lastiks laskeriistad, piiblid ja piiritusevaadid — meie kultuuri tuntavamad tegurid. Pole siis ime, kui pärisrahvad nii mõneski paigas meie kultuuri mõjul ära kaovad: piiblist ei saa pärismaalane aru, sest ta pole ju sinnamaale arenenud; piiritust ei kannata looduselapse organism välja, selleks on rohkem kultuuri vaja, ja tera- või tuleriist ei suuda pärismaalast eurooplase orjusest päästa, sest meie tapariistade mõjuv tarvitamine nõuab suurt oskust.

Euroopa püüdis kogu maailma oma asumaaks teha ja sellelt määratu suurelt asumaalt juhiti rikkuste jõed väiksele, tahaks öelda pisitillukesele emamaale. Juhtus mõni loodetav asumaa valdavalt suur ja võimas, siis asusid paljud riigid korruga tema kallale, teda surudes ja muljudes ning ka sõjariistadega rahustades, kui pärismaalane eurooplase talitamistele vastu püüdis panna (Hiina).

Euroopa ei tunnistanud kuni viimase ajani pääle oma kultuuri ühtegi kultuuri ega ilmavaadet, aga nüüd võib see muutuda, sest praegune sõda pole ainult Euroopaga leppinud, vaid on kogu ilmas laineid löönud. Ärkav Aasia ei hõõru enam uniseid silmi, vaid ta asub juba krabinal tööle. Seda kõike tähele pannes ütleb eelmine kirjanik: „Materialistlikus imperialismis läheneb Euroopa videvik. Kuid ööle järgnev valgus võib ilma valguseks saada . . . Euroopale ühes tema kultuuri monopooliga ja arvamisega, nagu esitaks tema tervet ilma, tuleb lõpp. Sõjakoleduste ja asumaade-poliitika pahede kaudu, rahvatõugude ja rahvuste võitlemise tagajärjel ühineb ja harineb terve maakera inimesesugu . . . Puhta Euroopa kultuuri loojaminemisele järgneb päikese tõus Idas . . . Euroopa ei pea ainult oma kultuuri Aasiasse ja Aafrikasse kandma, vaid peab ka ise vanast kultuurihällist midagi vastu saama . . . Euroopa ei jää enam maailma ajaloo keskkohaks ega ainukeseks kultuurikandjaks . . .“

Aga missugused Euroopa rahvad selles Lääne ja Ida ühendamisest kõige silmapaistvamat osa saavad etendama?

Inglased ja venelased.

Inglismaa olevat välimise ühenduse loonud, Venemaa ülesandeks olevat sisemine ühendus. „Venemaa seisab Ida ja Lääne keskel, tema on — Lääne-Ida . . . Euroopa lõpul astub Venemaa ja Slaavi tõug mõõduandva vaimliku jõuna üleilmlisele ajaloo-näitelavale.“

Millega oleks niisugune oletus õigustatud?

Vene rahva vaimlikkude ja hingeliste omadustega. Nagu Venemaa Lääne ja Ida vahel asub, nii-ütelda osa saab ühest kui ka teisest, niisama on tema hinges, vaimus midagi kahepaikset: kaks vasturääkivat osa, mehelik ja naiselik, mida peab ühendama. „Venemaa suurema hingeteadlase Dostojevski tegumood on niisama kahepaikne nagu Venemaa isegi. Põhjatü sügavus ja mõõtmatu kõrgus ühinevad mingisuguse alatuse, ebasuursuguse, orjalikkusega. Lõpmata armastus, tõsine Kristuse armastus, ühineb inimese põlgamise ja südametusega.“

„Venemaa on kõige ebariiklikum, anarhilisem (korralagedam) maa ilmas. Vene rahvas on kõige ebapoliitilisem rahvas, kes kunagi pole osanud oma maad korraldada. . . Anarhism on Vene vaimu avaldus ja tema on omane äärmistele paremlastele kui ka pahemlastele. . . Vene vabameelsed olid ikka enam humanistid kui riigimehed. Keegi ei tahtnud valitsemist, selles midagi roojast kartes. . . Vene radikaalid kui ka alalhoidlikud ollused mõtlesid riigi kohta ikka, et see on ‚nemad‘, mitte ‚meie‘“. Kuid teisest küljest vaadates on „Venemaa kõige riiklikum ja bürokraatlikum maa ilmas; Venemaal on kõik poliitika-abinõuks muudetud“. . .

„Venemaa on kõige vähem schovinistlik maa ilmas. Rahvuslus tundub meil võõrana, sissetooduna, saksastatuna. Venelased peaaegu häbenevad, et nad on venelased; neile on võõras rahvuslik uhkus, sagedasti ka — kahjuks! — rahvuslik enesest lugupidamine. . . Vene intelligentsile on natsionalism ikka vastik olnud, ta põlgas teda kui midagi räpast. . . Ülirahvuslus, universalism on niisamuti Vene vaimu omadus, nagu ebariiklus ja anarhismgi.“ Kuid ometi on „Venemaa kõige rahvuslikum riik ilmas, see on, maa kuulmata rahvusliste liialdustega, allaheidetud rahvuste rõhumisega, venestamisega, rahvuslise suurustamisega, maa, kus on rahvustatud kõik kuni kristliku kirikuni; see on maa, mis peab ennast ainukeseks kutsutuks ja mis terve Euroopa kõrvale heidab kui mingi mäda, mis hävinemisele määratud. „Vene“ tähendab midagi õiget, hääd, tõsist, jumalikku.“

„Venemaa on vaimu piiramata vabaduse maa, rändamise ja Jumala otsimise maa. Venemaa on kõige vähemal määral kodanlik maa ilmas; temal puudub see kindel kodanlus, mis venelasele Lääne-Euroopas nii vastik. Venelases on tõepoolest vaimuvabadus, mis ainult sellele osaks saab, kes maapäälse elu korraldamise eest liiga ei muretse. . . Rändaja tüüp on Venemaal nii iseloomulik ja ilus. „Rändaja on kõige vabam inimene maa pääl.“ Aga selle pääle vaatamata on „Venemaa kuulmata orjalikkuse ja alandlikkuse maa, kus puudub isiku õiguste mõte ja kus ei kaitsta isiku väärtust; see on vettinud konservatismi ja riigi poolt

orjastatud uselu, kareda korra ja laisa, raske ihu maa. Venemaa on kasukiskuvate kaupmeeste maa, kes alalhoidlikud kuni liikumatuseni; ta on ametnikkude maa, kes kunagi oma bürokratlikkuse surnud riigi piiridest välja ei astu; talupoegade maa, kes pääle maa midagi ei taha ja kes ristiusu täiesti välimiselt ja omakasulikult vastu võtavad; vaimulikkude maa, kes uppunud majanduslikku olemisesse; kommete ja kivilinenud ning alalhoidliku intelligentlikkuse maa, mis kannab kõige pääliskaudsemaid materialistlikka ideesid. Venemaa ei armasta ilu, kardab ilu nagu toredust ja ei taha küllust. Venemaad on peaaegu võimata paigast nihutada, nii väga rammaks ja laisaks on ta muutunud, nii väga on ta mateeriasse vajunud, ja alandlikult lepib ta oma eluga. Ükski meie seisustest — mõisnikud, kaupmehed, talupojad, vaimulikud, ametnikud — ei taha ega armasta tõusu; kõik peavad paremaks alla, madalikule jääda ja olla „nagu kõik“... Pinnakihtidel puudub õigusetunne, isegi väärtusetunne ja nad ei taha isetegevust ega aktiivsust, ikka arvates, et küll teised teevad kõik nende eest. Ka meie poliitiline revolutsionism oleks nagu vabaduseta, viljata ja kivilinenud mõttega. Vene radikaal-demokraatlik intelligents on tõsisele vabadusele võõras; teda valdab enim mehaaniline ühesugusus kui vabadus. Mõnele näib, et Venemaa on orjapõlvele määratud ja et pole pääsmist vabale elule. Võiks arvata, et isik on alles virgumata, mitte ainult vanameelses, vaid ka revolutsioonilises Venemaal.

Nii vasturääkivad on Vene vaimu avaldusviisid. Vene vaimus valitsevat alles naiseline osa ja just sellepärast on siin nii vastupidised nähtused võimalikud. Vene vaim on kui mõrsja, kes oma peigmeest ootab. Nüüdne sõda olevat see võimas elektrisäde, mis peigmehe, s. t. Vene vaimu meheliku osa elule virgutab, ja see peab tulevikus sigitavaks, loovaks teguriks saama. „Mitte mõte ei õpeta, vaid sündmus, mitte teooria, vaid silmadele esinev panoraama“, kinnitab Demtshinski oma lendlehes (Сокровен. смыслъ войны). „Lööb silmade ja erkude pihta ja — hulk saab nägijaks, tabades... sündmuste varjatud mõtet.“ Niisamuti ar-

vab ka vürst E. N. Trubetskoi, et „sõda loob üleüldse iseäralise vaimliku ärkavuse ja vastuvõtlikkuse“.

*

Prof. E. de Roberti ütleb, et praegusel Euroopa kultuuril on kaks külge: välimine, materiaalne ja sisemine, vaimne, hingeline. Välimine osa meie kultuurist olevat kaugele edenenud, sisemine seisvat aga alles arenemise algastmel.

Euroopa kultuur on majandusliku laheduse kultuur. Selle tõenduseks on kogu meie tehnika, kogu meie püüe iga uut leidust aja, ruumi, vee ja õhu võitmiseks tarvitada. Ainult harva ja areldi küsime, missugused jäljed tehnikaline edenemine meie sisemisesse elusse jätab. Ja te teate, üheksateistkümnenda aastasaja üks viimastest ja sõnakamatest meestest juhatas meid kõige väega vanasse karedasse Greekasse tagasi, kus ülistati pääasjalikult jõudu, jalgade väledust ja halastamatust. Eluõigus anti seal ainult tervele ja tugevale, sest terves kehas pidi ka terve vaim asuma, ja haiglased jäeti kaastundmuseta nende saatuse hooleks. Nietzsche juhatas meid vanasse Greekasse — Sokratese aeg oli tema silmis langemise ajajärk, sest säääl hakati inimese vaimlikku, hingelist mina uurima —, kus nähtavasti tundmusele, hingejoovastusele nii vähe voli anti ja valitsusepukile külm mõistus upitati. Isegi Greeka kunsti kohta võidakse tõendada (D. G. v. Allesch — Die Renaissance in Italien), et säääl külm, kaaluv, uuriv mõistus valitseb ja seadusi annab, mitte aga hingeline õhkkond oma määrustest hoolimata soojuspaistega.

Praegune Euroopa kultuur on Greeka-Rooma kultuuri otsekohene järeletulija, nii mitmeski asjas on talle viimane ikkagi alles kättesaamatu eeskuju, paleus. Euroopa kultuur on külma, kaaluva mõistuse kultuuriks jäänud ja mõistus kipub ikka enam üksikute eriteaduste peensustesse ja tehniliste saavutuste kaasakiskuvusesse uppuma. Leidub juba neid, kes näevad tundemärke, et Euroopa arenemine sinna tüürib, kus teadus tõrvalondina kunstidele hauateed valgustab (Leo Berg — Impressionismus). Usk on juba

ammugi oma mõju kaotanud ja selleks on vististi kõige rohkem kaasa aidanud vaimulikud ja need võimud, kes usutuld rahva seas veel praegu kui rammusat lüpsilehma turgutavad.

Et Euroopa kultuuriga kõik korras pole, aimas juba Darwin, kui ta iseenesest kirjutas: „Kolmekümne aastani või pisut kauem, pakkus . . . luule mulle suurt lõbu, isegi koolipoisina maitse sin ma kõige suuremal magususel Shakespeare'i. Niisamuti pakkusid mulle lõbu maalid, iseäranis aga muusika. Aga juba mitu aastat ei suuda ma enam ühtegi luulerida lugeda. Ka maalide ja muusika kohta kaotasin maitse. . . Minu mõistus muutus nähtavasti omasuguseks masinaks, mis määratu suurt tõeasjade hulka segab, et säält üleüldisi, seadusi saavutada. . . . Kui uuesti peaksin elu algama, siis teeksin omale eluseaduseks ikka pisut luulet lugeda ja muusikat kuulata; võib olla, jääksid mu pääaju praegu atrofeeritud osad siis tegevusjõuliseks. Maitsete kaotus on õnne kaotus ja võib olla, on ta ka mõistusele kahjulik, iseäranis aga kõlblistele omadustele. . .“

Ühes Darwiniga võiks vast kogu Euroopa kultuuri kohta öelda, et ta on õnne kaotanud, kuigi kõik teda püsimate, tormijooksul näivad otsivat. Mõtlejatest saavad kahtlejad ja pessimistid, looduse- ja elu-uurijad muutuvad mehaanikuteks, kunstis esinevad hullumütsijooksikud, kes kõike tahaksid jalgadega trampida, ja usu asemele on asunud kombed ning silmakirjalisus.

Aga Euroopale peab õnne tagasi võitma, kui tahetakse, et tekiks uus religiooniline tundmus, mis elule mõtte annab. See ülesanne seisvat Berdjajevi arvates Venemaa õlgadel, sest tema olevat ju rändajate ja igavese linna otsijate maa, kus välimise kultuuri pääle nii vähe rõhku pannakse. Venemaa pidavat just kultuuri sisemise osa täiuse poole viima, sest „Vene kultuuri tüüp on puhas vaimline avaldus,“ kinnitab N. Schapir Euroopa suurrahvaste (prantslaste, inglaste, sakslaste ja venelaste) kultuure iseloomustades. Olevat sündimas uus ajajärk maailma ajaloos ja sääil on „Venemaa kutsutud ilmale ütlemale oma uue sõna, nagu seda juba teinud Romaani ja Germaani ilm“ (Berdjajev). . . Venemaad oota-

vat mingisugune messiaslik ülesanne Lääne ja Ida vahel nende ühendava lülina, sest Venemaal on ju osa Lääne välimisest kui ka Ida sisemisest, hingelisest kultuurist. Venemaal tekkinud juba ammugi „prohvetlik tundmus, et läheneb ajaloo silmapilk, kus maailma vaimlik keskkohd temas saab olema. . . Vene kultuur võib ainult lõplik olla, ta peab praeguse kultuuri piiride taha juhatama“ (Berdjajev).

Aga ärge arvake, et ainult Venemaal sarnaseid mõtteid hellitatakse, et ainult siin sõda lootusi äratav vaimlisest suikumisest virgumiseks! Ei! Ka praeguse Euroopa kultuuri kõige eeskujulisemas esitajas, Saksamaal, käiakse mingisuguse uuestisündimise mõttega ümber. Selle kohta kirjutab Georg Simmel muu seas.

„Lõppegu praegused sündmused millega tahes, aga sellest sõjast tuleb teistsugune Saksamaa välja . . . 1870. aastal oli peäküsimus majanduslikes võimalustes, nüüd aga vaimlikkudes. Juba mitu aastat võib Saksamaal liikumist märgata, millel nii või teisi eesmärgiks on uus inimene. See pole üksik, konkreetset võimalik inimene — Messiasest ma ei räägi — vaid üliloomulik idee, nagu seda Rousseau „loomulik inimene“ oli.“ Nüüd „ei püüta üht või teist täiust kätte saada, vaid töötatakse ajajärgu kallal, mille eesmärgiks oleks terve, täielik inimene. . . Teiseks peab saama mitte hulk, palju, vaid inimene kui üksikolevus. . . Meie vaimu praeguses seisukorras näen ma panti, et Saksamaa on jällegi raskejalgseks jäänud suure võimalusega. . . Sel sõjal on mingisugune teine mõte kui eelmistel sõdadel, temal on mingisugune müstikalik omadus. . . Meie kõik tunneme, et praeguse sõja juhtiv mõte seisab meie sisemise olemuse uuendamises — ta seisab iga üksiku isiku võimalikult suures üksuses, kõiksuses, mitte aga selles, et meie seisukorda parandada või mõnda eluhäädust kätte saada.“

*

Näete, missugused vaimuleegid ja hingekeeled praegune hirmus võitlus võdisema paneb! Sõda peab meid uue vaimuga kastma, peab meid uuesti sünnitama. Võiks see lootus võimalik

kult palju kindlaid uskujaid leida, muidu ehk võtab vana Aadam jälle peagi võimust, kui suurtükide mürin vaikib, sest liha on ikka vägevam olnud kui vaim, materia on hingele oma seadused pääle pannud.

Venemaa üks roosilisematest lootjatest arvab, et Euroopa kultuuril on kaks pääseteed — Ameerikasse või Aasiasse. Aga kas oleks tõesti arvata, et Euroopa väline, materiaalne kultuur Ameerikas vaimust tiinestatud saaks? Nähtavad märgid panevad kahtlema. Ja Aasias — kas on Aasias mingisugune uus usu- või vaimuelu tõus avaldunud, mis Euroopa materiaalsel kultuuri võiks „kultuurilisemaks“ teha? Jaapan europaseerib ennast ja Hiina mõtleb kõige paremate veealuste paatide pääle. Jääb järele India, see üksiklaste, vagade ja fakiiride maa. Ehk võib ometi siin seda vaimutiirasust oletada, mis vahelülide kaudu tiinestab Euroopa ainelise ilma? Võimalik, aga siis peab suur vahelüli kõige päält uuesti sündima, ta peab haigutavast ja ringutavast ärkvelolijaks saama; ta peab India religioonsuse loovaks jõuks muutma, mis ei salliks tshandalid, paariaid, pärisorje. Vene vaimu kahepaiksus peaks kaduma ja „üli rahvuslus, universalism“ ei peaks ainult sõnas seisma ning „vaimu piiramata vabaduse maa“ ei tohiks kuidagi olla „kuulmata orjalikkuse ja alandlikkuse maa, kus puudub isiku õiguste mõte ja kus ei kaitsta isiku väärtust“. Selle teostamiseks kulub aga palju tööd, olgu see poliitika- või haridusevallas. Lääne-Euroopas on juba ammugi kaugele kestvad hääled kuuldavale tulnud, et kool on muutunud vaimu suretajaks, kivistajaks. Elava rakukesena ühiskonna organismis ilmub punapalgne poisike või tütarlaps kooli ja tal on oma nägu, oma vaade, oma tegumood, oma hing, aga kool muudab ta aastate jooksul teiste sarnaseks, teeb temast tosina-inimese ning pühib roosid palgeilt. Uskumapanevalt püütakse tõendada, et kool hävitab vaimuanded, sest uued leidused, uued vaimusaavutused pole mitte eriteadlaste omad, vaid need tulevad ikka kõrvalt, kust neid vähe loota teatakse. Aga ometi oleme meie Lääne-Euroopat ikka eeskujuks võtnud. Mis peab siis küll meil olema, kui me nii halvas eeskuju näeme? Meil on

alles „maa kuulmata rahvusliste liialdustega, allaheidetud rahvuste rõhumisega, venestamisega“... Aga virgunud Venemaa ühes kõige silmapaistvamaks tundemärgiks peaks küll olema just nende pahede kõrvaldamine. Vene vaimu meheline osa, see oodatud peigmees, vabastab mõrsja „bürokraatlikkuse surnud riigi piiridest“. Mõrsja on „materiasse vajunud ja alandlikult lepib ta oma eluga“, aga peigmees viib ta enesega kaasa, näidates talle uusi eluvõimalusi, uusi paleusi. Peigmees juhatab mõrsja nende kaugete ja kõrgete jäämägede poole, mis Dostojevski vaimutiirasus ehitanud ja kuhu ronimiseks Lääne-Euroopal veel aastasajad kuluvad (Leo Berg). Säält kostab see uus mäejutlus, mille kohta Nietzsche tunnistas: siit võisin ma midagi õppida.

Ah! nii ilus ja häa on loota ning uskuda, ainult nii sagedasti unustatakse, et usk kohustab. Kas ei olnud enne sõda nii palju neid, kes nägid neljandas seisuses ja tema ideoloogias mingisugust uut armuõpetust, uut evangeeliumi, ja kas ei olnud just Saksamaal see uus armuõpetus nii mõjuvalt pukil? Aga õpetus on õpetuseks jäänud ja rahuaadete asemel jutlustatakse tapmist, verevalamist; evangeelium on sõnadeks saanud ja tegelik elu korutab itaallase sõnu jäljendades: rahu on korraldav, sõda aga uuendav jõud...

Ja inimene loodab, usub.

Unistused.

Meie ise oleme sellest samast ollusest, nagu meie unistusedki, öelnud kord keegi luuletaja, kes vabadusevõitluses langenud. Tuntud tõelauset teisendades võiks sellele juure lisada: ütle, missugused on su unistused, ja ma ütlen, kes sa ise oled.

Võitlus ei ole unistuste aeg, võideldes saavad inimesed kaineks. Vaadake praegustki sõda: palju rohkem unistati sõja algul, kui nüüd. Isegi Saksamaal, kus üleilmlike unistuste lained nii kõrgele löid, hakkab nende rodu nähtavasti hõredamaks jääma. Meie suure isamaa pojad harutasid uuest ajajärgust Slaavi tõus, rääkisid uutest ülesannetest üleilmlike kultuuri alal.

Suurrahvaste unistused on suured ja nende lootused veerevad kaugele. Iselugu on väikerahvastega. Ei siin jatku julgust üleilmlikeks lendudeks, hää, kui kodustestki asjadest roosaid, avatelemaid õhulossa loodaks. Halb, kui igasugused unistused kaovad: see tähendaks väsimust, loidust, ükskõiksust.

Meie, põhjamaalased, oma väikese, pisitillukese kodumaa pojad, kus suur hulk soid ja rabasid, kus puudub kõrvetav päike ja liig raksuv pakane, kus ei leidu kõrgeid mägesid ega sügavaid orge, meie oleme elus kui ka unistustes tagasihoidlikud. Ärgem koputagem rahvaluulele, see on niisama ühetooniline ja tumedavärviline, nagu meie loodus, maastikudki on üksluised, väheste vastanditega, silmatorkava kirevuseta. Meie oma välimuski, keha, nägu, silmad, näoilme ja liigutused on selle järele kujunenud: kõik on pisut üksluine, iseäralise elavuseta, iseäralise helgita.

Teatakse rääkida, meie esivanemad olnud suured meremehed, merekuningad, aga vististi pole nende võimupiirid palju üle

Lääne mere välja ulatanud. Kui Kalevipoeg kaugema sõidu ette võtab, siis satuvad ta kaaslased peagi hiiglase rüppe: on suuremaid maid, on suuremaid naisi ja mehi kui meie kangemad, paremad pojad ja tütreid. Kodust kaugel tunneb alles tema väiksust. Aga ka väike võib armas, ka väike võib ilus olla. Vaadake kevadel mõnda meie jõekäaru, niidunurka või põllunõlvakut! Veel maksab unistada, veel peab unistama, sest me oleme vähem unistanud, kui kodumaa lubab. Peab unistama sõnas, värvis, helis, peab unistama, kuni unistused reaalseks muutuvad.

Unistamine tähendab kultuuri loomist, unistamine, mis reaalseks muutub. Praegu ei unistata meil — vaadake oma silmadega — või meie unistused on liig maised, liig isikulised. Vaevalt on meil kunagi niisuguse õhinaga varanduste järele ahnitsetud kui nüüd. See algas juba enne sõda ja praegu võtab ta ainult uut hoogu. Kui kord rahu tehtud ja kui rahvad hariliku tegevuse juure tagasi pööravad, siis seisame ehk täiesti uute majanduseässade ees. Iseäranis maksab see Tallinna kohta, kus kapitaali nii palju liikumas. Missuguse muutuse toob see meie ellu? Tahavad need uued mehed oma isikut ka ühiskondliselt maksma panna? Missugused on nende vaated isiku ja ühiskonna pääle, kuhu sihivad nende püüded?

Ei suuda roosilisi pettekujusid luua. „Uued“ mehed on sõna tõsisel mõttes sõjaaegsed sünitused, aga sõda on metsik aeg, sõda on ühiskondlikkude instinktide eitamine, hävitamine, sõda on selle mahatallamine, mis aastakümnete, aastasadade vältusel loodud. Kas ka „uued“ mehed midagi sellest hingeelust kaasa ei too? Kas ei ole nende uute meeste tekkimine just sellepärast võimalik, et nende ja sõjaaegse hingeelu vahel nii mõndagi ühist leidub? Et raskel ajal varandusi võita, peab nii sagedasti — kui mitte ikka ja alati — hariliku seltskonna inimese südametunnistuse kõrvale heitma või peab iseäralist meelepaindust õppima, peab oskama teesid välja urgitseda, mis käivad „otsekohe ringi“. Sõda on üks parematest silmapilkudest kapitaali iseloomu tundmaõppimiseks, aga kapitaal omakorda jutustab

inimesest. Võiks peaaegu vääradata tõena kuulutada, et halvul ajal võidavad ainult halvad inimesed.

Agal kindel on: pärast sõda leidub meie kodumaal terve kari uusi jõukaid, rikkaid mehi ja nemad hakkavad meie ühiskondliku elu päiale mõju avaldama. Kas need mehed juba nüüd mõtlevad, kuidas rahuajal oma kapitaalil liikuma panna, kas nad otsivad salavedrusid, mille kaudu oma instinktides ühiskonnale aimu anda, või unistavad nad, nagu mõni Pariisi kelner, vaiksest, mureta elust, kapitaalil protsentidest? Viimasel korral oleks nende tähtsus kodumaa elus väga väike. Agal arvama peab, et uued mehed on praktikamehed, liikuvad, püüdjad, „trügijad“. Ei ole inimesel ometi sellest küll, et tal kõht täis ja keha kaetud, et ta ise teab, kui palju tal raha, vaid ta tahab kõigest sellest ka teistele aimu anda, tahab, et teda tuntaks, austataks, meelitataks, tema ümber lipitsetaks, teda kui häätegitjat, kunstiar mastajat, teaduse toetajat, hariduse edendajat meele tuletataks. Vaadakem Ameerika miljardääre või laskem meil koduski pilk ringi libiseda, küllap märkate, kuidas lood seisavad. Kui mitte enne, siis vähemalt surses saadakse häätegitjaks, nagu surses kõik patused õndsaks muutuvad.

Ehk toovad „uued“ mehed, keda tänini ühiskondlikult ei tunta, meie ellu värsket voo. Ehk põrkavad nende püüded endiste seltskonnategelaste omadega avaliku elu väljal kokku ja pääseb võitlus lahti, mis sunnib pingutama viimast jõunatukest, karastades lihakseid ja vaimu. Seda tahaks. Mis sest, et uued mehed toovad kaasa ehk sõjaaegsed instinktid, vägivaldsed kired, ahned tujud! Mis sest, et nad ehk tasku päiale lüües toonitavad: pääsi, kui agal raha on, kui agal raha saab, kui hõbe venib. Tallinnas on ennegi mehi olnud, kes halvaks panevalt haritlase kohta tähendasid: tal pole õiget püksigi jalas, agal pole viga — haritlaseks sõnal tõsises mõttes tahaks lõpuks ometi iga püksikandjal saada.

Ei usu, et uutest meestest enestest midagi haritlase sarnast saaks, selleks puuduvad vististi eeltingimused. Agal hää, kui nen-

del see tahtminegi, see hää edevus oleks. Kui neil oleks tõusiku-
linegi auahnus kunsti ja kirjanduse maitsmiseks, nende armastuse
ja arusaamise paradeerimiseks. See võiks meie vaimuelus uued
väljavaated luua, uued võimalused anda luulelillede hellitamiseks
unistuste siniriigis. Mis oleks, kui uued mehed pilta ja raidkujusid
hakkaksid ostma, makstes kuulmata hindu — muidugi Eesti
mõttes — kui nad asutaksid oma muuseumid, pildigaleriid ja võist-
leksid, uhkustaksid sellega isekeskis. Kuigi see nendes enestes
ainult teatud hulka edevust tähendaks, võiks ta nende lastes, kes
maast-madalast vaimutööde keskel liikunud ja kel võimalust pare-
mat haridust omandada, tõsise huvina maad võtta: neis võiks
see idu tärgata, millest kasvab vaimuaristokraatia.

Rahaaristokraatia on ikka vaimuaristokraatia loometingimuseks
olnud. Vaimu harimine nõuab vaba aega, varandus võimaldab
selle. Nii oli Ateenas ja Roomas, nii oli nähtavasti ka vanas
Egiptuses, Baabilonis, Indias ja Kreetas. Ainult Ameerika näib
arvest kriipsu läbi tõmbavat: määratu suured varandused on
kokku kuhjatud, aga vaimuelu, kultuur on tulemata. Näib, nagu
sünnitaksid miljardid ainult veel suurema kire uute miljardite jä-
rele. Sellepärast ei saa paljud reisijad Ameerikas päävangutusest
lahti. Lugegem näit. Gorki, Hamsuni või Wells'i kirjeldusi või
tuletagem sedagi meele, missuguse tõredusevalinguga Wilde
Ameerikat mäletas; küllap siis aimate, kui halvas arvamises ollakse
selle kullakuningate, kollase saadana kodu vaimlik-kultuurilise
tasapinna kohta. Leidub niihästi eurooplasi kui ka ameeriklasi en-
did, kes arvamisele kalduvad, et Ameerikas isegi tulevikus kunsti
alal midagi rõõmustavat pole loota. Neile julgeb Law (die Ame-
rikaner) vastata, et ameeriklastel kunsti loomise aeg alles ees sei-
sab. See on liig uus maa, liig palju leidub siin alles praktika-
mehi, kel puudub aeg luulekujudele andumiseks. Sellepärast
oodakem!

Ka meie ootame, ootame kõige päält oma kullakuningaid,
neid hoolimata, teguvõimsaid mehi, kes asutavad vabrikuid, ava-
vad töökodasid, lasevad suured veo- ja sõidulaevad merde, osta-

vad mõisaid, ja mitte ainult selleks, et neid kurnata, röövida, puid lõigates kas või kõige ilusamas pargis. Ühiskondlikku elusse, kodumaa poliitikasse toovad nad vahest niisuguse korrupsiooni, nagu seda varem meil kunagi pole nähtud. Nad on harjunud raha eest kõike saama, ja ehk püüavad nad valimistel, kohtade jaotamisel, avaliku arvamise loomisel teha, mida ühe Inglise mõjuva poliitikategelase kohta 17. aastasaja lõpul teatatakse: „ta müüb kõike, mis tema võimuses seisab, ja iseennast on ta nii sagedasti münud, et hind madalamale on langenud, kui et uus müümine enam kasu tooks.“ Eraelus võtab ehk pillav, silmipüüdev toredus maad. Armastatakse kinot ja tsirkust ning kerget, kõditavad teatrit. Kunsti ja kirjandusesse poeb madal, lame maitse ja hangeldajate ülistustele võidakse niisamuti auhindu jagada, nagu see tänini kippus magedatele ja magusatele kiriklik-rahvuslikkudele toodetele osaks saama.

Aga sellest ajajärgust pääseme üle, sumame läbi. Kapitaa- lide suurel hulgal kogumine üksikute kätte laseb paljuid vaeseid oma vaesust veel teravamalt tunda. Tekib iha oma viletsast seisukorrast pääseda, idaneb ühes sellega teadmine, kui raske, pea- aegu võimatu on see ihaldatud pääsmine. Sünnib mingisugune nõia- ring, mis nii mõnegi rinnast käristab meeleheitliku hüüde, kisub huultelt leegitseva sõna, mis sihitud seltskonna, tema tugede, ju- malate või saatuse pihta. Ja mis oleks luuletajal või kunstnikul veel vaja, kui inimesehing heitleb juba ühiskondlikkude, usuliste ja koomiliste küsimustega! Kaugukesel ollakse siis veel ilma valu- keerust, mis puutub tervet inimesesugu, kaugukesel suurest kurbu- sest, mis idaneb igas sügavas luules! Luule armastab kannatajaid, ja kurbade kurgud kumisevad ikka kenamatest viisidest.

Katsumisepäevad.

Kuld pannakse puhastustulle, inimesega süüakse üheskoos pütt soola ära, kui teda tunda tahetakse, ja rahvastele on suured hädapäevad katsumiseks. Nii arvatakse. Suured viletsused toovad ikka ühiskonna ahnemad himud päevavalgele. Suured vapustused pööravad avalikult silmade ette, mis harilikul ajal häbelikult peitu poeb. — Aga asjata oleks imestamine, asjata mõnamine ja hukkamõistmine, jutlustamine. Sõnad liigutavad ainult totraid ja tarku, suurem hulk aga pole see ega teine. Mõjub ainult tegelik võitlemine, mõjub jõud. See maksab üksikute, kui ka kogu rahvaste kohta. Seadust täidetakse ainult seni, kui seaduste täitmist nõudev võim on küllalt tugev ja valvas. Rahvusvahelisi lepinguid peetakse ainult kasulikkuse pärast ja lepinguosalise sõjariistade kaotusel, vastasel korral muutub iga leping kurikuulsaks „paberilipakaks“. Aga ärge mõeldagu, et keegi naabri vammusest kinni haarates otsekohe ütleb: ma tahan seda omale. Kõige päält püütakse kogu ilmale selgeks teha, et vammusekandja ise on süüdi. Ja seda seletatakse lausa päeva ajal, silmi pilgutamata, vähemagi häbita, sest on ju teada: inimesed on usklikud, kergeusklikud, ebausklikud. Kui tõendus tahate, siis avage suured või väikesed ajaraamatud, veel parem — teil on silmad oma ümbruse vaatlemiseks. Missugune liiakasuvõtja, hangeldaja või sahkerdajagi ütles, et ta nüüd paraja silmapilgu leidnud, kus kaaskodaniku taskust viimased kopikad võib välja pigistada? Eks ei tõendata mitte alatasa: ei saa teisiti, ei ole võimalik; õigus nõuab, ühiskonna, isegi isamaa pärast peab nõnda talitama.

Vaene õigus, naljakad isamaalased!

Ajalugu tunneb suuri, vältavaid sõdu; ajalugu tunneb võitlust, mida vabaduse, inimsuse, usu ja teiste kõrgete vouruste ja väärtuste pärast peetud. Avasin raamatud, et lugeda, kuidas oli lugu neil päevil. Aga juba esimesest leidsin kolmekümne-aastase sõja kohta kirjutatud:

„Terved inimese elukohad kadusid maapinnalt ja järelejäänud linnades ja külates seisis kuni kaks kolmandikku majadest tühi. Aga sõda ei hävitanud ainult rahva varandust, vaid ka demoraliseeris ta enese: sõjavägi, mis koos seisis palgatud meestest, saagiarmastajatest, hulgustest ja joodikutest, kes mitmesugustest rahvustest pärit, elatas end röövimisest ja saatis vangide kui ka rahulikkude elanikkude kallal koledaid tegusid toime. Eluviisid muutusid metsikuks, vaimuelu langes, ortodoksiline Lutheri usu dogmatism, maitseta jäljendamine kirjanduses, ebausku ühes usuga nõidadesse ja nende protsessid — need on nähtused, mis selleaegist Saksa ajaloojärku iseloomustavad“ (Карчевъ, Ист. Зап. Евр. II, lhk. 379).

Kolmekümne-aastane sõda oli tüki aja eest (ta lõppes 1648) ja vahepääl on nii mõndagi muutunud. Palgatud meeste ja hulgate asemel seisavad sõjaväes terved rahvad ja röövimisest ei mõtle end ükski sõjavägi elatada, aga ometi teatavad uurimiskomisjonid ühest hirmuteost teise järele. Kolmekümne-aastast sõda peeti usu tähe all. Prantsusmaal räägiti suure revolutsiooni ajal vabadusest, aga ka sääl juhtus nähtavasti peagi esialgne ideaalne vaimustus, kui eelnimetatud ajaloolast uskuda, kes sel puhul lausub:

„Ülendatud meeleolu, optimism ja erksus, mis 1789. a. valitses, taganes 1799. a. rõhutud oleku, pessimismi ja ükskõiksuse eest. Paleuslised püüded ja põhjused, mis südameid ja päid erutasid, kaotasid oma mõju ja esimesele paigale nihkusid omakasulised loomusunnid ja ainelised tulud. Avalikkude tegevlaste seast kadusid vabaduse ja inimeseõiguste eest võitlejad. Ühiskondlik elu kaotas vaimliku sisu: igal pool valitseb tühjus, ükskõiksus, pettumus, kergete lõbude ahnitsemine, kirk varanduste

järele, kalduvus väikestele intriigidele ja sõjaline kuulsus tõstab rahva kõrgemale tasapinnale.“

Nõnda muutus meeolelu kümne aasta jooksul. See on pikk aeg. Praegune sõda vältab kolmat aastat ja selle aja jooksul näib ainult ikka kindlam teadvus maad võtvat, et edasi peab võitlema. Liig palju on mängule pandud, liig suuri ohvrid kantud, kui et soo-soo, jaa-jaa käed lõdvaks võib lasta, kuid ajaloolase kirjeldatud varjuküljed on juba selle võrdlemisi lühikesegi sõjavältuse puhul päevavalgele jõudnud tulla. Ajalehti lahti lüües torkab silma alaline, ja mis veel halvem, peaaegu tagajärjeto võitlus omakasuliste loomusundide vastu. Nagu oleksid paljudel korraga ühiskondlikud instinktid kadunud ja nagu oleksid need põhjalikus eksituses, kes tõendavad: inimene on ühiskondlik loom. Ei, ei, inimene on omasugune kotkas kaasvendade seas, ta armastab üksi olla, üksi saagile minna. Ainult hädakorral seltsib ta teistega — veel suurema ja kergemini võidetud saagi omandamiseks.

Roomlased ütlesid: viinas on tõde. Rasked ajakeerud uimastavad inimesi kui viin ja nii mõnigi tõde tuleb päevavalgele. Katsumispäevil näitab inimene, missugune ühepäevaliblikas ta on: ahmib silmapilgu-lõbude, kerge ajaviite ja maise varanduse järele, ehk ta küll meestele palka maksab, kes peavad kuulutama otse vastupidiseid tõdesid. Arvatava tuhandeaastase riigi ootusel võtnud maad pillamine, prassimine ja lõbutsemine. Taheti kõike enne maitsta, sest varsti pidi muidugi maisele elule lõpp tulema. Kuid usutud riik jäi tulemata ja usklikud pidid endiselt edasi elama. Umbes sellesama sarnast on ka laastavate taudide ajal tähele pandud. Tuletagem meelega Puschkini „Katku“; selles on katsumispäevade meeolelu tabatud: elatakse ainult käesolevale silmapilgule. Aga niisugustes silmapilgu-inimestes peab palju lodevust ja vähe eluinstinkti olema, sest kudas ei peaks nad muidu loomusunniliselt tundma, et käesoleva põlvtega ei kao veel see kahejalgiste tõug, mida inimeseks nimetatakse. Häda tõule, kus leidub palju silmapilgu-üksikuid. Pikk iga on selle tõu päralt,

kus loomusund ajab mesilaste kombel talitama: üks kõigi eest, kõik ühe eest. Kas ei ole sipelgad ja mesilased meist ometi arenemisel mitukümmend tuhat aastat ees? Uurijad tõendavad: neil puuduvat eraomandus, järjekult puuduvad neil ka hangeldajad ja sahkerdajad.

Õnnelikud mesilased ja sipelgad!

Aga katsumisepäevad on neilgi — ka nemad sõdivad, vangistavad, tarvitavad vägivalda.

Meelsusest ja vabadusest.

Mõistate, mis tähendab võhik ja mis eriteadlane? Mitte hästi? Mina ka mitte. Aga katsume selgusele jõuda.

Hoiatuseks tahaksin juba alguses tähendada, et selgusele jõudmine on väga nigerik asi. Seda näete kõige paremini praeguses silmapilgus — sõjas, iseäranis tema alguses. Kui mitmetsetmet korda on Saksa riigikantsler must valge pääl selgeks teinud, et Saksamaa kudagi sõja alguses süüdi pole, aga ometi jääb see selgus kogu ilmale veidi tumedaks, nagu oleksid kõigil prillid rasvased. Riigikantsleri selgetest sõnadest ei saada niisama selgesti aru; vast ainuke mees Saksamaal, kes neid sõnu täiesti mõistis, oli Liebknecht, aga temagi mõistis neid nähtavasti võõriti, sest ega teda muidu poleks pulkade taha pistetud, liiatigi veel keiserliku valitsuse poolt, kes rahvaste vabastamise ja inimsuse kõrgete paleuste eest tapamasinatega nii südilt võitleb.

Nii siis — selgus on pisut tume asi. Aga eriteadlane on mees, viimasel ajal ka naine, kes igal pool selgusele katsub jõuda, võhik aga pääasjaliselt naine, väga sagedasti ka mees, kellel kõik asjad juba selged on. Kui eriteadlane näit. selgeks tahaks teha, mis on hobune, siis peaks ta väga kaua ja pikalt arenemisest, pärivusest, võitlusest elu eest, ümbruse mõjust, maakera ajaloost, paläontoloogiast ja muist sarnastest tumedatest asjadest rääkima, kuni ta viimaks jõuab selgrootiseni. Aga ärge arvake, et kõik selgrootised hobuste hulka kuuluvad. Inimeste seas, näit., leidub niihästi selgrootisi kui ka selgrootuid, aga ei ühed ega teised pole hobused. Selle paremaks tõenduseks võiks jällegi praegune sõda olla: hobused surevad sõjas niisama nagu inimesedki, aga nad ei

tapa ega lase püssi, ning pommipildumisest on nad kaugel ära. Päälegi ei ole hobused sõja alguses süüdi, sellest saab iga inimene aru, ehk olgu ta või riigikantsler. Ühe sõnaga: eriteadlase seletuse järele otsustades pole hobuste riik siit ilmast, see tähendab — inimeste ilmast pärit. Kui aga seda filosoofiliselt tähele panna, mis võhik hobusest kui niisugusest lausub, siis saame loomast pisut erineva aine. Võhik ütleb lihtsalt: „hobune hir nub“ ja selles tundub suur selgus. Eriteadlane arvab harilikult, et võhikul on pisut tume pää, aga nagu näete, tuleb sellest pätumeditusest väga selge vastus. Võhikus peitub ikka pisut kunstnikku, sellepärast seabki ta hobuse pätumedituseks tema häälitsemise. Hääli kuulub muusikavalda ja muusika on kunstide kunst. Leidub inimesi, kes teiste omasuguste naeru hirnumiseks nimetavad, iseäranis kevadel, kui hakkavad häälitsema suured ja väiksed loomad, aga nagu mõistate, on see piltlik ütlus ja inimesed kevadeti piltlikud hirnujad. Vanas Greekas läks see piltlikkus sedavõrd kaugemale, et hirnujaid inimesi neljajalgsetena kujutati. Vististi on see omasugune atavism, kui veel tänapäev mõnda inimest nähes ikka neljajalgset meele tulevad.

Nõnda oleks meil nüüd kaunis selge aru käes, mis tähendab võhik ja mis eriteadlane; üks seletab, senikui kõik tumedaks läheb, teine näeb ka tumedates asjades ainult lihtsat ja selget.

Mina olen poliitikas võhik, aga imelikul viisil kipuvad mul ometi kõik meelsused segi minema, nagu asuksin ma eriteadlasena asja kallale. Sotsiaaldemokraadid olid ikka isamaata, aga nüüd kaitsevad nad seda, mis neil puudus. Greeklane ütles: ei või seda leida, mida sa pole kaotanud. Oleme taadi sarnased, kes piipu otsib, kui see hambas tossab. Niisugune leidus on ikka kõige kindlam ja teeb üllatavat rõõmu. Sellest pidi ka meie vabameelne siseminister aru saama, kui ta 87. paragr. leidis. Missugune imelik vabastav leidus! Tõsine vabameelsus seisabki selles, et kõige päält iseennast vabana tunda, vabana kohusest oma endiste kaaslaste ja seltskonna vastu, vabana südametunnistuse ja seaduste vastu. Nõnda ei ripu su teguviis ei millestki, talitad nagu

vanamees piibunosuga: on ta kadunud, siis võtad ta hambus ning imestad iga kord uuesti, missugune imelik piip see on. Nagu mõni seaduseparagraaf. Vaieldagu tema vastu niipalju kui tahes, aga ikka töötab, ikka tossab ta. *Ça ira! ça ira!* nagu prantslased millalgi ütlesid.

A propos. Sattusime vabameelsusele. Vaevalt on ta kunagi suurem olnud kui prantslastel nende suurtel ärevusepäevadel, mis aastad keetsid. Siis mindi vabameelsuses nii kaugele, et kiriku uksele kirjutati: „Vabadus, ühesugusus, vendus või surm.“ Näete — tõsisel vabameelsuses seisid vendus ja surm kõrvu. Aga see oli juba ammu! Selsamal ajal kirjutati ka lipu pääle: „Värisege, aristokraadid, siin tulevad lihunikupoisid.“ Ka see on suur vabameelsus, kui niisugust lipukirja kantakse, lihtne ja selge lihunikude vabameelsus. Aga selle pääle tagasi vaadates tundub, nagu poleks kõik päris selge, nagu oleks see vabameelsus õige tume meelsus. See tuleb muidugi asja kaugusest: kõik kassid on kaugelt vaadates halli hiire moodi. Hoopis teine asi, kui ligidalt silmitsed.

Meie vabameelne ja gentlemanlik poliitikamees äigab oma ametivenda rõveda laimuga, ja ehk küll asi võhikule päris selgena tundub, juurdleb tema õigluse eriteadlasena siiski nii põhjalikult, et imestama kipub tema meelsuse vabadust ja tema ajaliku selguse tumedust. Ei, ei! Eriteadlase selged asjad on ikka pisut tumedad. Aususe eriteadlase gentlemanist on raske öelda, kas ta selgrootute või selgrootute hulka kuulub ja kas tal vast valge laigu asemel tume täpp õiglusesarvede vahel ei peitu. Nõndasama on lugu ka kohalikkude Vene hääsüdamlise rahva esitajatega ajakirjanduse alal.

Nad on vabad kui noored jumalad. Mis maksab jumalate ees mõistus, mis tõeasjad!

Keegi ütles kord: „tunne iseennast“ ja teda peeti kaua targaks, aga tõsine, vaba ja isamaalik ajakirjanik tõendab igapäev Tallinnas: „ära tunne oma vendagi“ ning isegi mõistlikud mehed ei sõanda uskuda, et siin on päris isamaaliku rumalusega tegemist.

Päälegi on rumalus ja hääsüdamlus lähedad sugulased. Naised teavad seda, sest ega nad muidu armastaks öelda: „Mu lollike, kui hää sa oled!“

Hää inimese pää-tundemärgiks on nimelt see, et ta teist niisuguseks hääduseks peab, kelle vastu on kõik sigadused lubatud, mis aga meele tulevad. Sigadused on hääduse pärast. „Это по дружбѣ,“ ütlevad venelased. Tallinnas tõendavad seda asjaolud: kui Vene ajakirjanik eestlasi nagu ussi aia alla küllalt on hudinud, siis tuleb ta valimiseliidu üle läbi rääkima ning hudib ka pärastpoole muidugi hääsüdamliselt ning sõbralikult edasi. Jumalik sõprus, taevalik hääsüdamlus! Missugune meelsusevabadus peab küll rinnas lõkendama, kuhu see kõik mahub!

Keegi mõttetark ütles kord: imestamiseväärilisemad asjad on südametunnistus rinnas ja tähed taevas.

Mu armas, kui vanameelne sa olid! Meie ei imesta enam millegi üle, aga tähed hiilgavad selle pääle vaatamata. Südametunnistusest teame, et ta on õhuke nagu saeleht, kuid paindumav ja pehmem, ja teda võib kas naise rahakotis kanda, mis siis pinevil seisab. Temast räägime sagedasti, iseäranis kui kedagi petta tahame või kui vastasest nõrgemad oleme ja käsitsi kallale ei pääse. Aga mu mõttetark, ehk imestasid ka sina sellepärast, et sa südametunnistusele ega tähtedelegi ei pääsnud? See oleks seesama, mis hundi hulumine kuud nähes.

Hulu aga päälegi, metskutsuke! Terviseks!

Kui sa kord sinnamaale arened, et sul juba oma kirjandus on, siis tähendad sa taskuraamatusse:

Nägin inimest. Naljakas loom! Ta ei hulu kuud nähes, aga vendi õgib ta hää meelega. Kui ta vägivalda tarvitab, siis karjub ta appi, ja kui ta ülekohut teeb, siis räägib ta õiglusest. Härjad on ta ikke pannud, hobustele rangid kaela ja eeslile koorma selga, aga ta peksab neid, nagu oleksid need tema oma orjaks teinud.

Keelt kanda armastab ta, nagu saaks ta selle eest keltki süüa.

Tal on seadused, need kitsendavad vabadust, aga seadustel on ka seletused ja need teevad õige vabaks. Seadusi lugedes saaksin nagu pisut aru, aga seletused teevad pää tumedaks. Tekib tundmus, nagu peaksin huluma hakkama, kuigi kuud ei paista.

Veel kord: hulu aga päälegi, metskutsuke! Tee muusikat, sest sa oled vohik.

Nipped-näpped.

Lugesin suurest raamatust, mis 1913. a. sakslase kirjutatud, et Saksamaa seisvat suure revolutsiooni ees, mis toob kaasa suured välimised sõjad ja ühiskondlikud pöörangud, varju jättes Prantsuse suure revolutsiooni. Sakslane julgeb seda kõike sellepärast ette kuulutada, et tema usub eneses geeniust, suurt vaimu, kes on avanud ajalooseadused, mis seletavad mineviku, oleviku ja tuleviku. Neis seadustes on kirjutatud, et Saksamaa pääseb revolutsioonist ja välissõdadest mannermaa käskijana, nagu Inglismaa tänini olnud merede valitseja.

Ettekuulutus on ilus; isegi täide kipub teine minema, ainult ei otse ega vastuoksi, vaid omal viisil. Nõnda näeme veel kord, et ettekuulutused, olgu nad suurtes või väikestes raamatutes, tulgu nad geeniuste või jumalate poolt, on ikkagi täbarad asjad. Pääpõhjus peitub selles, et niihästi inimesed kui jumalad armastavad võimatuid asju, armastavad luulet, nii et mõnikord arvamine võib tõusta, nagu armastaksid nad valet. Kui aga kainelt asja pääle vaadata, siis poleks ju kuigi suurt tarkust vaja, et täideminervaid ettekuulutusi septseda. Näituseks:

Mäletan päris selgesti, et enne jõulusid, kus petrooleumi põud kõige kibedam oli, pime külataat mulle ütles: „Pärast kolmekuningat on päev juba kukesammu pikem.“ Sel korral valutasid mu küljed suurest magamisest, aga ometi kahtlesin ma pimedas ettekuulutuses. Nüüd näen siiski, et on tõsi, sula tõsi: päev on kukesammu juba pikem . . . Paar päeva tagasi kinnitas keegi eit, et ilm minevat kevade poole. Tõenduseks nimetas ta, et

vana valge juba talled toonud. Läksin vaatama. Täitsa nõnda: vanal valgel on talled, kaksikud: üks valge, teine must, mitte ühtegi punast.

„Miks on see teine must?“

„Isasse läind teine. Näe, kui kähar vill, aina krubis kohe.“

„Või isasse. Isa on siis must?“

„Must kui sutt.“

„Siis pole muud loota, kui aina musti ja valgeid?“

„Mihaseid siis veel?“

„Noh, kas või punaseid.“

Eit naeris.

„Siputa või siidi, aga punast ei tule.“

Ja eit oli oma ettekuulutuses kaljukindel, nagu pime taatki, kui ta ütles, et pärast pühi on päev kukesammu juba pikem. Aga ma usun eite niisama vähe kui taatigi. Sellepärast kuulan igalt vastutulijalt külamehelt, kas lambad juba tallesid on toonud ja kas on mõni kogematagi punaseks ripatanud. Aga ikka sünnivad mustad ja valged, aina mustad ja valged. Näib, nagu oleks eidel otse Saalomoni tarkus, kes armastanud öelda: kõik kordub, või nagu tunneks ta seda hulluksläinud sakslast, kes ilmale otsaette kirjutas: igavene tagasitulek.

*

Kõik kordub, kõik tuleb tagasi.

Hulk aega oleme lausunud: Suur rahupõlv on taeva all. Hulk aega on enne meid sedasama motiivi korratud, kaua aega, meie ei teagi, kui kaua aega. Kõige põhjalikum rahupõlv leidub küll India mõtteilmas, Buddha nirvaanas. Sääl on ainult puhas, paljas olemine, veel puhtam olemine kui seda esitab kiviriik. Kristlaste taevas oleks nirvaana kõrval õige elurikas, õige müraline. Sellepärast ei pea mitte väga imestama, kui buddhalane kristlast barbaariks, metslaseks ja lapsikuks nimetab.

Mõned julguvad tõendada, et Euroopas on tõusmas uus paganus.

Ei armastata enam õndsuseriiki, mis kõrgel, vaid teda tahetakse siin maa pääl sisse seada, nagu Heine juba sellest laulis. Aga ka see maapäälne „taevariik“ peab mingisugune rahuriik olema, igavese õigluse ja hääduse riik, kus puuduvad rõhujad ja rõhutud, kurnajad ja kurnatud, sõda ja taplus.

Raske on teada, kas see unistatud maapäälne rahuriik lähemal on kui taevas loodetu, aga ühest ei saa mööda: ustakse taevariiki, ustakse unistust, ustakse võimatut, ustakse ja rikutakse ligimeste rahu, unistatakse rahu nimel, ustakse ja tarvitatakse vägivalda, ustakse ja valatakse verd, ustakse ja ähvardatakse ikka suurema verevalamisega. Ei tea, kumma rahuriigi usk suurem õnnetus on, aga õnnetused on nad seni mõlemad, kui nad tekitavad viha, kurjust, vägivalda. Taevased usud kuulutatakse isiku eraasjaks, millal tehtakse ometi maapäälsete uskudega sedasama? Millal lõpetatakse „pühad“ talitused mingisuguse usu nimel ja hakatakse ka maapäälset elu korraldama meeltega tabatud andmete põhjal?

*

Meile on kaua õpetatud, et meie tõsine kodumaa pole siin, vaid kuskil kaugel õhu- ja eetiruumis. Aga halvasti armastame seda „tõsist“ kodumaad, see on meile päris selge. Enam ripume selle paiga küljes, kus me sündinud, kasvanud, elanud, kannatanud, rõõmugi maitsnud. Kus me ka elame, aga sinna kodupaika kipume imelikult tagasi. Me talitame, nagu seda teeb rändav lind: ööpik otsib endise lepa- ja toometihniku kevadel üles, kuldnokk mäletab tuntud puuõõnsust, toonekurg ratast puuladval või majakatusel. Aga need, kes kuulutavad maapäälset rahuriiki, kinnitavad, et vaesel ei ole kodu- ega isamaad, et vaene on vaesem kui loom, keda köidab teatud paik.

Võimalik, et neil õigus on, väga võimalik. Aga jätkem see ja tuletagem meelesõnu: lindudel on pesad, rebastel augud, aga inimesepojal pole kohta, kuhu oma pää võiks panna. Näete, meie püüame eetiriigi õpetusest eemale, aga imelikul vii-

sil kisub ringikäiv mõte meid sinnapoole tagasi. Inimesepojal pole maa pääl ulualust ja sellepärast õpetab ta, et ihaldatud ulualune on kuskil mujal; vaesel pole kodu- ega isamaad ja sellepärast olevat terve maakera tema isamaa, õigem — maakera alles siis, kui unistatud rahuriik sisse seatud, unistatud rahuriik, mille keegi sakslane-juut kui väeramata töö ette kuulutas, nagu teine sakslane ette kuulutas 1913. a., et suur ilmasõda algab Saksa sisemise revolutsiooniga.

Vaese, s. t. proletaarlase kogumaakeraline kodumaa tuletab väikest pilti meele: Närudes poiss, käed põhjata püksitaskudes, küsib tõsiselt: „Mis maksab ilm?“ Poisil ei ole pääle närude midagi, ta ei või midagi osta, mis silmahimu äratav, sellepärast on ükskõik, kas ta küsib: „mis maksab õun?“ või „mis maksab ilm?“, sest üht ega teist ei saa tema kätte. Ainult uskuda võib ta, et ta kord mitte ainult õuna, vaid ka kogu maakera omaks saab. Õndsad on usklikud!

*

Usklik ütleb, tema olevat kristlane, teised paganad; usklik ütleb, tema olevat mohammedlane, teised giaurid; ikka sagedamini ja pimedamalt hakkab usklik kordama, tema olevat proletaarlane, teised kodanlased, ning ta näib või teeb, nagu usuks ta tööpoolest, et ta kahe sõnaga midagi oluliselt on selgitanud.

Aga juba on palju neid uskmatuid, kes arvavad, et aeg oleks sikkude ja tallede lahutamine jätta, et aeg oleks unustada kristlus ja paganlus ning toonitada inimest. Millal tulevad need uskmatud, kes avalikult õpetavad, et proletaarlus ja kodanlus on juba sõnakõlksuks muutunud, või et nad on kõige libedamal teel sinnapoole? Millal juletakse lausa päeva ajal korrata, et kui loobute hingeõnnistust püüdes sikkude ja tallede lahutamisest, siis on häbi, siis on loogiline ja tundmusline barbaarsus sikud ja talled ühiskondlikust õndsuseväravast sisse poetada? Millal julgeb kõige „õigeusklikum“ proletaarlane kaasvennale öelda: oleme eeskujuli-

kud kodanlased, armastame oma hütти, oma maalapikest, armastame suuri ja arusaamatuid sõnu, armastame meelitusi, armastame oma pahesid kui voorusi teistele pääle sundida, armastame rikust ja logelemist, armastame isandat mängida, ülbet, tujukat isandat, armastame kaasvendi rõhuda, armastame elada kui puu metsas, kes nõrgematest ei hooli, armastame elada kui vagad metslased, kelle südametunnistus ainult ehk siis piina valmistab, kui iseoma kasud hooletusesse jätame.

Küsisin mitmelt, millal seda kõike ilma vihata ja halvakspeamiseta juletakse, aga keegi ei teadnud. Mina ka ei tea. Peaksin vististi eide poole pöörama, kelle utt kaksikud toonud, tema ehk teab. Aga ma kõhelen, viivitan, pelgan, kardan, et ta vastab:

„Ikka mustad ja valged, aina mustad ja valged, ei kunagi punased; ikka isasse või emasse, aina isasse või emasse, ei kunagi oma lastesse.“

Mõtted ja mälestused.

15. novembril 1917 kuulutas Eesti maapäev enese ainsaks kõrgema võimu kandjaks kodumaal ja — just selsamal päeval, kohe pääle seda ajaloolist kuulutust, teotati ja peksti sellesama maapäeva liikmeid rahvahulga poolt.

Ei tea, mis tundsid maapäeva liikmed kuulutades, või mis tundsid vägivalda kannatades, ei tea ma, mis tundis vägivaldne rahvahulk ja tema ässitajad, aga kõrvaltvaatajas tekib kõike seda lugedes midagi, mis pole ei nutt ega naer, vaid raske nukrus, tõsiselt mõtlema panev tume aimdus.

Ah siis niisugune on kuulutatud ja kiidetud vabadusest arusaamine! Ah siis niisugune on isikupuutumatus, niisugune revolutsiooni kandev jõud!

Ei tea miks, aga korraga mäletan Plato kirjeldust, kuidas Sokrates, see suurem greeklane — suri; mäletan ka, mis jutustab Uus Testament Kristuse surmast, kes pidi lunastama ilma; mäletan veel, et Bastille äravõtmisel kellegi pää ridva otsa pandud ja temaga kui võidumärgiga läbi Pariisi jookstud, kuni selgunud, et ridva otsas kantud Bastille võitjate päästja pääd; mäletan veel palju sarnaseid sündmusi ligemalt ja kaugemalt päevilt, ehk küll raske aru saada, mis ühendus on kõigel sellel Eesti maapäeva kuulutusega ja maapäevasaadikute peksmise ja teotamisega 15. nov. 1917.

Aiman korraga, kui kergemeelne olen olnud uskuma lähedaid paremaid päevi, teistsuguseid vabadusi, kui oma alamatele annetas Nikolai Romanov. Aiman, et olen eksinud uskudes, et

meie oleme midagi muud kui Venemaa, see logeduste ja korratuste pesa. Aiman, et on totrus uskuda vabadusi ja kodanikuõigusi säääl, kus kodanikud tunnevad vabaduste asemel ainult vägivalda. Aiman, et kulub palju aega, enne kui Nikolai Romanovi orjadest saavad mingisuguse riigi kodanikud, kel oleks tarvidus vabaduste järele ja kes austavad neid vabadusi ka kaaskodanikkudes.

Tahtmata tulevad meele Anatole France'i sõnad, et revolutsiooni tegevat ainult auahned või tottrad. Mõttelejal prantslasel pidi põhjust olema, miks ta nii tugevaid sõnu rääkis. Ta pidi teadma, mis tähendab revolutsioonis valatud vennaveri, mis väärtus on revolutsioonis tarvitatud vägivald, kus suud karjuvad vabadusi ja sõjamehe saapakonts trambib elementaarsemalgi õigusetundel.

Vabaduste ja õiguste ajalugu on instinkti ajalugu, aga ükski revolutsioon ei suuda instinkti üle öö muuta. Seda õpetab iga revolutsiooni ajalugu, seda tõendab ka meie revolutsioon, vaadeldes seda Helsingis, Piiteris või Tallinnas. Just need, kes kõige enam vabadustest ja õigustest karjuvad, on kurjemad vabaduste ja õiguste rikkujad; nii oli see õndsas Nikolai ajal, nii on see ka nüüd. Inimesed on vaheldunud, arusaamine, teod, instinktid on endisteks jäänud, ja vaevalt võib kedagi see trööstida, et kord vägistatakse õigusi ja vabadusi keisri, usu ja riigi nimel, kord revolutsiooni või — mis veel imelikum — õiguste ja vabaduste eneste nimel.

Kord öeldi: andke oma vara vaestele ning minge kõike ilma ja kuulutage. Aga te teate, mis sündis? Minki ja vägistati, peksti, piinati, tapeti, põletati, põletati elavaid ja surnuid ning koguti vara. Ja need, kes seda tegid, uskusid, et nad täidavad selle tahtmist, kes ütles: minge kuulutage ja andke vara vaestele.

Ligi paar tuhat aastat hiljemini öeldi: varandus on vargus, ning lisati juure: minge ja kuulutage seda kõigele ilmale. Kuulutage seda, senikui inimesed teid uskuma hakkavad, kuna enamus tunneb varanduse tõesti varguse olevat, kuni ta hakkab vargust põlgama, vihkama, teda pidades inimesesoo häbiplekiks; siis peab varastatud varandus kõigi omaks saama, ka vaeste omaks.

Seda viimast õpetust peeti ilusaks ja kõrgeks õpetuseks ja tema leidis palju poolehoidjaid vaevatute ja koormatute seas, sest arvati, et selle õpetuse teostamine lähendab taevas töötatud õndsusemaale. Aga siingi kipub korduma seesama, mis esimese õpetusega. Unustatakse kuulutamine, unustatakse vabatahtlikkude poolehoidjate võitmine ja pööratakse vägivalda kui abimehe poole. Helsingis püüavad sellesama õpetuse poolehoidjad Vene sõjaväe abil oma tahtmisi kaaskodanikkude enamuse kiuste maksma panna; Peterburis sünnib midagi, millele nimegi ei leita, ja Tallinnas peksatakse maapäevasaadikuid, vägistatakse sõnavabadust ning aina ilusa ja kõrge õpetuse nimel, mis peab töötatud taeva lähendama maale.

Võib aru saada, kui vägivalda tarvitatakse vägivalda vastu, aga kas võib keegi mõista, milleks see vägivald Helsingis või Tallinnas? Ja mis kõige huvitavam; vägivald leiab poolehoidjaid. Lugegem Asutava Kogu valimiste tagajärgi. Vägi vald leiab sellepärast poolehoidmist, et me vägivallamaal oleme elanud, et me vägivallas kasvanud, vägi valda juba emarinda imedes näinud. Et me ise vägi valda kannatanud, siis tahaksime seda vägi valda kellelegi kätte maksta, ükskõik kas süüdlasele või süütule, ainult kätte maksta.

Kui veel seda arvesse võtta, et Venemaa äärsemates parteides juhtivat osa etendavad mehed, kes niiõelda kogu elu põranda all mööda saatnud, siis kipub peaaegu imestus pääle, et alles nii vähe verd valatud, nii vähe mõtteta verd valatud. Aga ühes imestusega kerkib kartus: Venemaal on pimedust rohkem, kui et nii vähese vennaverega lepitaks; Venemaal on endiseid põrandaaluseid enam, kui et pimedat hulka metsikumale vihale ja mõttetumale kättemaksmisele ei ässitatakse.

Vana advokaadi kohta öeldakse, et tema millekski muuks ei kõlba, kui ainult vanaks advokaadiks; niisama võib ka põrandaaluste kohta öelda: nad kõlbavad ainult põranda alla. Vettinud põrandaalune on L. Andrejevi kirjeldatud süütu vang, kes vangipõlvega nõnda ära harjub, et ta vangist vabaks saades omale ise

vangimaja üles ehitab, oma vangitoa uksele valveaknakesegi laseb teha ja vangivahi ametisse palkab. Nõnda elab mees oma vangimajas „vaba“ vangina.

Ka pörandaalused pääsid revolutsiooni kaudu vabaks, aga nüüd talitavad nad kogu riigis, nagu tahaksid nad selle ühiseks pörandaaluseks muuta. Pörandaalune muutub ikka sõnameheks, usumeheks, hullustajaks, sellepärast on ta ka tegelikult ikka vägi-valdne ja tagakiusaja, ässitaja ja kättemaksja. Sellest ka Venemaa parteide rohkus ja nende lepitamatus ning lõpmata vaidlused.

Õnnetu on see ühiskond, kus juhtivat osa etendavad pörandaalused, halatsemiseväärt lapsik see pääaju, kes usub, et pörandaaluste mõtete teostamine võib pöranda pääl kedagi õnnestada. Pörandaalune pole kunagi võinud sõna tõsisel mõttes ühiskondlikku tööd teha; sellepärast pole ime, et need, kes töörahva huvide nimel räägivad, tööst sugugi lugu ei pea. Vaadake Venesõjaväe uuendamise värskeimat kavatsust. Kõigile tahetakse ühesugune tasu anda, olgu ta haritud või harimata. Muud kõrvale jättes peaks ometi tööd austama, tööd tasuma, ja haridus, teadus tähendab alati tööd. Aga ei: pörandaalune ei tunnista tööd. Nõnda ei tohitaks ka insenerile, s. t. õpetatud tööliisele rohkem tasu anda kui õpetamata tööliisele. Tegelikult olemegi sinnamaale jõudnud: mustatööline teenib rohkem kui õpetlane, trükiladuja rohkem kui lehehoimetaja või raamatukirjutaja.

Kas seda õigeks või vääreks peetakse, kindel on aga üks: paratamata hukka läheb ühiskond, kus tööst ei osata lugu pidada, kus tööd, kvalifitseeritud tööd ei tasuta. Elaksime nagu mõnesugusel logardite-maal, teostaksime nagu Tolstoi õpetust kõige naeruväärsemal kombel, öeldes: kurjale ei tohi vastu panna; logamus on kurjus; toeta logamust ja karju, et see on ühiskonnale, riigile, rahvale, kogu inimesesooale kasulik, karju võimalikult tugevasti, sest ilmas, iseäranis Venemaal, on rumalust ja harimatust küll, et ka kõige metsikumaid hullustusi kiitusega vastu võtta.

Seda Venemaa tsaariaegset pörandaalust vaimu näib ka Tallinna äärsema partei juhtimises lehvivat. Imestada pole selles midagi, sest meie õpeasutused on pääle tshinovnikute ja pörandaaluste vähe hääd lootnud. Seda hinge küürasust, seda vaimu viletsust, millega õpeasutused meid sandistavad, võis vähemalt osaltki parandada seltskondlik kokkupuutumine. Kuid mis pidid need tegema, kes oma hariduse viimase tipu saavutasid kusagil suures Venemaa linnas, kus puudusid omaksed ja tuttavad, puudus õhkkondki, mis oleks võinud tunduda omasena? Siin peab majanduslikult kitsastes oludes elav üliõpilane paratamata muutuma omataoliseks pörandaaluseks, olevuseks, kes liigub väljaspool seltskonda. Peterburi olud on selle poolest ainult viimasel ajal paranenud. Aga tema on ikka meie kõige punasemate taimelava olnud, nagu Riia kõige värvimütsilisemaks on saanud. Mõlemal pool seesama põhjus: suur võõras linn sünnitab omasuguse deklasseeritud noorsoo, deklasseeritud ja rahva vaimulehingele enam-vähem võõra. Isegi keele poolest on see kuni viimase ajani silma torganud. Pärilust on selle poolest lugeda Mait Metsanurga Orjades, kudas üliõpilane oma emakeelt murrab. Eht piiterlane, mitte aga tänasest päevast pärit.

Usklikuks muutus paratamata Vene pörandaalune, usklikuks ka venestatud Eesti pörandaalune. Usk teeb aga kitsarinnaliseks, teiste vastu kannatamatuks; usk võtab omataoliselt aru pääst, rebestab niidid oleva ja oletatava vahel. Sellepärast pole midagi iseäralikku, kui lausa päeva ajal hakkavad kõndima vägivald ja tagakiusamine, ässitamine ja kättemaksmise-himu. Mäletagem lipude mahakiskumist, ajakirjanduse kägistamist, maanõunikkupeksmist ja nii mõndagi muud. Ja tõepoolest nende seas, kes seda teevad, on vististi neid, kes puhtast südamest usuvad, et nõnda õnnestatakse inimesesugu, lunastatakse kodanluse küüsisist. Kuid vaevalt võib pörandaaluste lunastusekatsetest pääle õnnetuse midagi loota, ehk olgu siis, et ustakse: küllap tulevikuriigis tasutakse. Need aga, kes piibililugude ja katekismuse tuupimisega omandatud usuande kaotanud, tehku järeleandmata valgustustööd. Töö

on raske, tööd on palju, elame ju poliitilise pimeduse maal. Töö on iseäranis sellepärast raske, et peab võitlema põrandaalustega, kes leiavad hõiskavat poolehoidmist, sest tsaari päevilt oleme pärinud kõik enam-vähem põrandaaluse hingeilma. Me arvame, et nii kerge on ilma ja inimesi uueks luua, sest me pole ju kunagi midagi selletaolist saanud teha. Poliitika- ja parteivaated oleksid nagu ikka veel ainult paradeerimiseks, edvistamiseks, nagu seda nägime 1905. aasta põrandaalustegi juures. Tahtmata tuleb meele, kudas noil päevil iga „marksist“ püüdis omale punase Vene särgi selga ajada, ja kui punane särk ära keelati, siis pandi selle asemele sinine, aga ikkagi päris Vene särk. Õnnetu Vene särk, veel õnnetum Vene marksismus! Peaks õige järele vaatama, kas ehk Marx mõne Vene marksismuse pärast hauas teisele küljele pole pööranud.

Kui neid koledusi tundma õppida, mida selleks tehti, et inimesi sundida teatud usuõpetuse kaudu arvatavasse paradiisi minema, siis ei suuda ajuti kuidagi aru saada, kus oli nende inimeste mõistus, vaim, ja me rõõmustame, et need inetud ajad ammuugi möödas on. Aga vaadake oma ümber: kõige ilusamate ideaalide nimel tarvitatakse praegu endist vägivalda; püssitikkude abil püütakse sinna ajada, kuhu ei taheta minna. Ja nagu aastasadade eest, niisama karjub ka tänapäev pime hulk vägivallameestele kiitust.

Oi seda metsikut pimedust inimesesoois! Oi seda halatsemiseväärilist viletsust vendades! Oi seda õnnetust, et meil isegi haritlasi leidub, kes tõmbavad kaasa tooruses!

Linnavolikogu trööstis meid uurimisega, kohtuga. Uuritagu, mõistetagu kohut, aga arvama peab, et kes asja oskaks korraldada, oskavad teda ka varjata. Oleme ju põrandaalused, oleme vilunud peitmises, varjamises; kui hinge taga liikus midagi ilusat, miks ei oskaks me siis katta inetut. Ja lõppude lõpuks: oleme ikka veel Vene riigi kodanikud ning Venemaal on ikka süüdi roopaseadja, aina roopaseadja, pisitilluke vilets roopaseadja.

Sõjast, õigusest ja teadusest.

See oli häätegeval pidul, kus inimesed sõnelema sattusid. Naljatatavast vedamisest sai pilge, pilkest vaidlemine ja vaidlemisest oleks vist vististi tüli tõusnud, kui mitte vaimulik õigel ajal jaole poleks jõudnud.

„See on vast mäng,“ lausus keegi sõjast rääkides.

„Mäng elu ja surma pääle,“ tähendas teine.

„Mäng vaatlejale,“ arvas kolmas.

„Ka osavõtjale,“ ütles teine.

„Iseäranis kui ta nahka ei riku ega konti ei murra ning kõlisevat toob,“ muigas kolmas.

„Aga kuidas on lugu nüüd selle õigusega?“ pööras looduse teadlane naeratades õigusteadlase poole.

„Missuguse õigusega?“ vastas küsitav.

„Eks ikka selle sõjaõigusega.“

„Te tahate öelda — rahvusvahelise õigusega?“

„Olgu päälegi nii.“

„Mis siis sellega on?“

„Kas ta ikka on olemas või ei ole teda mitte?“

„Kahtlemata on. Teil tarvitseb ainult. . .“

„Tean, tean! Te juhataate mind raamatute juure. Aga vabandage, on õigus tõepoolest olemas, kuidas on siis lugu nende „kultuuriliste“ hirmutegudega?“

„Need on kahtlemata seadusevastased.“

„Mis tähendab — seadusevastased?“

„See tähendab — ei käi seadusega kokku.“

„Mõistan, mõistan, kuid ma tahtsin öelda: mispärast peab sõda seadusega kokku käima?“

„Kuidas mispärast?“

„Üsna lihtsalt; kumb on põhjus ja kumb tagajärg, sõda või seadus?“

„Ma nimetaksin sõda seaduse põhjuseks.“

„Väga hää! Aga siis oleks ehk õigem öelda: seadus on sõjavastane, mitte aga — sõda on seadusevastane. Sest kui seadus sõjast oleneb, siis tuleks seadust ju sõja kohaselt parandada, täiendada, mitte aga vastuoksa. Uus sõda loob uue seaduse või kui tahate: iga uus sõda on seaduse eitaja, hävitaja. Sõja mõiste on igasuguse õiguse vastand, sõda on vägivald. . .“

„Sõjas maksab sõjaõigus. . .“

„Ja sõjaõigus on võim ja võimu kohaselt valage seadused.“

„Vabandage, aga Teie teete asja liig lihtsaks, Te tahaksite seadust kui mõõga tuppe tarvitada: muutub mõök, siis muutub ka tupp.“

„Ja muidugi, see oleks ainuke õige seadus.“

„Aga nõnda kaoksid ju seadustest teatud kõrgemad paleused; pääleegi oleks sõjaseadus ainult rahu ajal olemas ja temast poleks vähematki kasu.“

„Sellepärast ma hakkasingi rääkima. Tõepoolest, mis on sellest kasu, et ilmas on nii palju kuulsaid ja veel kuulsamaid õigusteaduse professorid? Missugust tulu toob see, et iga aasta nooredmehed ülikoolist lahkuvad, kus nad raamatutest, mis ajast ja arust läinud, kõiksugu põhjused ja punkte pähe tuupinud, mida ükski ei pea, ükski elus mikski ei pane? Milleks täidame oma päid rämpsuga, mida kunagi ega kusagilgi ei saa tarvitada?“

„Kuidas ei saa? Me tarvitame teadmisi igapäev.“

„Õige, Te tarvitate, aga kellel on sellest kasu? Kohtunikul ja advokaadil, sest üks saab palka, teine honoraari. Siiski, andke andeks, ma tean ühe juhtumise, kus ka õiguseotsija kasu

sai: Pommeris maksis — kas ta veel maksab, ei tea ma — seadus, et redelisamba otsad peavad teravad olema. Kusagil talus oli aga see seadus tähele panemata jäetud — redelisambad olid nürid. Seda nüride sammastega redelit tarvitas varas. Kui ta aga oma varastatud koormaga mööda redelit alla tuli, libises see, varas kukkus maha ja murdis jalaluu. Ja arvake, mis tegi kohus seaduse põhjal: ta mõistis talupoja vargale arstikulusid, valuraha ja kahjutasu maksma, sest redelisambad olid seadusevastaselt nürid! Ja lugu juhtus aastal 1909 p. Kr. s.“

„Vabandage, aga Teie segate kaks erinevat mõistet: Teie ei tee vahet seaduse ja seadusetäitmise vahel; Teie räägite rahvusvahelisest kui ka muust õigusest läbisegi, nagu oleks see kõik üks ja seesama; Teie räägite inimesena, kellel puudub peenem juriidiline tundmine.“

„Ma olen rõõmus, et sholastikute kriikad minu pääaju pole rikkunud; sest et meie õigusteadus alles keskaja paelus sipleb, on selgem kui selge: ta targutab, harutab, venitab ja määrab, juurdleb põhjusemõtete ja paleuste kallal, mida keegi kätte ei püüa ja mis ainustki elavat hinge ei huvita. Teie teadus on sõnad ja kogemata leitud uuest sõnast teete uue eriteaduse või eriteadusharu.“

Vaidlejate hääled valjenesid, silmad venisid suuremaks ja palgele tekkis ärrituspuna. Loodusteadlane kaotas juba oma hari-liku rahu, aga õigusteadlane, kes kohtu ees enese üle valitsema harjunud, avaldas ka kõige vingemad sõnad toonil, nagu ei mõtleks ta midagi iseäralikku ja nagu tahaks ta ainult selle pääle tähendada, mis seadus ütleb.

„Teadus on üleüldse sõnade teadus,“ leidis keeleteadlane paraja silmapilgu vahele lausuda.

„See maksab teatud määral ainult nõndanimetatud vaimu- teaduste kohta, kuhu ka õigusteadus kuulub,“ vastas loodus- teadlane.

„Teie väide on kahtlane, mu herra,“ ütles keeleteadlane, „ka nõndanimetatud loodusteadused pole tagatipuks muud kui sõnateadused.“

„Naljakas! Kui ma näituseks lille vaatlen ja tema tolmu-
kaid loen või tema juurt tundma õpin; kui ma näen, et loomal
on neli jalga ja teatud arv hambaid; kui ma teatud ained ühen-
dan ja nendest millegi kolmanda saan või kui ma ühendusest saa-
dava jõu täpikälselt ette arvan ja teda tarvitada võin, — mis
tähendab siis mulle sõna. Asi ise on kõik.“

„Muidugi asi ise. Aga oma teadmised sellest asjast valate
ometi sõnadesse. Ja mis pääasi: mitte üksikute asjade tundmises
ei seisa teadus, vaid teadus tekib alles korraldatud teadmistest;
üksikutest teadmistest loote teaduse. Asi, teadmised, teadus —
nõnda käib rada ning nõnda jõuate tõugude, liikide, klasside,
arenemise, atoomide, mateeria, eetri ja mõni teab mille juure
veel. Ja kui lõpuks tagasi vaadata, siis paistab, et sõna sõnast
ja lause lausest sünnib, mida üks põlv kõige tõsisema näoga suurt-
tesse raamatutesse ritta seab, kuna järgmine põlv selle üle põlg-
likult naeratab. Aga naerataja loob ise niisama naeruväärseid
sõnu ja korjab nad veel suurematesse raamatutesse, sest trükki-
mine on vahepeäl täienenud ja paber odavamaks läinud. Mu
herrad, ega te ometi isegi usu, et vana jumala loodusel teie liikide,
klasside, atoomide ja kõikisugu ismidega midagi tegemist on?
Kõik on ainult teadlaste pääs, meie ülistatud keeles, sõnades.“

„Austatud keeleteadlane,“ püüdis loodusteadlane rahulikult
seletama hakata, „teie ajate mõtteteaduse ja loodusteaduse segi ja...“

„Mitte midagi ei aja ma segi,“ sähvas keeleteadlane vahele.

„Muidugi ajate. Mis on tõsisel teadusel sellega tegemist,
et inimesed unistavad ja unistades pääd murravad jumala, mina,
ideede, olemise, lunastuse, moraali, substantsi ja ‚asi iseeneses‘ üle?
Sarnased küsimused on tõsisele teadusele kohatud, sest tema vaat-
leb asju, reaalseid asju, mis ajas ja ruumis olemas ja mis seisavad
põhjuste ning tagajärgede paratama kütkes.“

„Pidage, pidage!“ hüüdis keeleteadlane vahele: „Mis on ruum ja mis on aeg ja mis on põhjus ning mis tagajärg või mis tähendab reaalsus, aine, ollus, millega teil alatasa tegemist?“

„Ma juba ütlesin, et sarnased küsimused ei puutu tõsisesse teadusesse, vaid kuuluvad mõteteaduse valda, kui tahate — metafüüsikasse, kus on mõttemäng, tumedad sõnad ja tarbetu mõistuse köietants.“

„Soo, või nii,“ lausus keeleteadlane pilkavalt, „tõsine teadus ei murra pääd sarnaste asjade üle, jättes neid mõistuse köietantsijate hooleks; aga seesama tõsine teadus ei saa sammugi astuda, ilma et ta köietantsijat kaasa ei kutsuks; ta ei saa suudki praotada, ilma et ta mõisteid ei tarvitaks, millest tal vähemgi aim puudub. Või seisab tõsine teadus ainult selles, et öelda võida: see põld nõuab niisugust sõnnikut, see taim kasvab rabas ja sööb liha, sel loomal on teravad hambad, tähendab — ta on murdja, see asi on kihvtine, see aine plahvatab? Aga mis on teie ülistatud tõsisest teadusest siis kasu, kui ta midagi ei seleta, kui ta ainult mõne viletsa kogemuse endistele viletsatele juure lisab?“

„Jah, mis on teie teadusest kasu?“ küsis nüüd ka õigus-teadlane. „Te korjate kõiksugu väikesi teatekesi, aga kui te ülevaadet, põhjused, põhjusjooni, sihtjooni, edenemist ja arenemist hakkate seletama, siis tarvitate kõhe sõnu, millest te isegi aru ei saa. Te aitate hulga kõiksugu asju valmistada, mida teil enestel ega ka lähematel naabritel vaja pole ja mida sellepärast hinnatakse ning vahetatakse, keelt pekstes, pettes, röövides ja tappes. Te valmistate kõiksugu rämpsu nii palju, et teda enam kuhugi mahutada pole, et asjad teie üle valitsema hakkavad, teile ebajumalaks saavad, kelle orjusesse pannakse lapsed nõrgakesed ja vanad väetikesed, täiskasvanutest rääkimata, ja ägamine kostab ühest põlvest, ühest ilma otsast teise. Aga jumalaid on ikka karistatud ning hävitatud ja teiegi pole selle poolest paremad. Seltsamal ajal, kus te oma ebajumalisi asjakesi valmistate, muretsete selle eest, et abinõusid jatkuks nende purustamiseks, hävitamiseks: te valmistate vahetpidamata dünamiiti ja püroksüliini, te

valate raskeid ja veel raskemaid suurtükka, te ehitate teraslaevad suurtükkidega laskmiseks, te teete õhulaevad pommide pildumiseks, te leiате gaasid ja vedelikud, mis hävitavad kõik elava, hingelise, orgaanilise. Isegi surnud maapinna rikute sedavõrd, et ükski eluline säält enam päätoidu-ivakestki ei leia. Ja see on teie tõsine teadus? Seda nimetatakse teaduse kasuks?"

Loodusteadlase näol lehvib halvakspanev naeratus, kui ta tehtud aupaklikkusega ütles:

"Mu herrad, te pole nähtavasti enestelt kunagi küsinud, mis on teaduse otstarve või kas tal üleüldse otstarvet on. Te võtate kõik liig kergelt, pääliskaudselt..."

"Soo!" hüüdis õigusteadlane vahele.

"Vaadake ja pange õieti tähele: teadusel pole inimeste pisitillukeste kahjude ja kasudega midagi tegemist; kahju ja kasu on teaduse kõrvaline tundemärk. Teaduse pää-ülesanne on asjast, ümbrusest arusaamine, ümbruse seletamine..."

"Teadus ei seleta midagi!" sõnas nüüd kahtleja vahele, "teadus loob ainult ühe küsimisemärgi asemele üheksa."

"Teaduse pää-ülesanne on — tõde," jätkas loodusteadlane, "ka kõige hirmsam ja hävitavam tõde..."

"Mis on tõde?" küsis kahtleja.

"Kui teadlane elektrit uurib, siis ometi mitte selle eesmärgiga, et surmaotsuste täidesaatmisel teda tarvitada või tema valgusel mõnda vaenlase patareid või laeva üles otsida. Niisuguse vaateviisini pole tõsine teadus kunagi alanenud."

"Sellepärast ongi ta nii kasuta," ütles õigusteadlane.

"Ma juba ütlesin, et kasu ja kahju mõisted ei käi teaduse mõistega kokku."

"Aga siis on ju ka õigusteadus tõsine teadus."

"Vabandage, mu herrad, aga ehk tohiksin ka mina sõnakese kaasa rääkida," ütles arst. "Ma ei tahaks otsustama hakata, kas õigusteadus on kasulik või mitte; ma ei tahaks ka teaduse pää-ülesandest rääkida, ma ütleksin ainult; põhjalikult eksivad need, kes arvavad, et sõna laiemas mõttes loodusteadlased kasu

pole toonud, vaid ennemini veel kahju teinud. Võtame, näituseks, arstiteaduse. Heitke ainult pilk meie haigemajade pääle ja vaadake seda õnnetute, kannatajate hulka, kelle elu me oleme päästnud, iseäranis niisugustel raskeil päevil, nagu me praegu üle elame, ja siis kaob vähemgi kahtlus, kuhu me oleme jõudnud ja kui palju see tüütu üksikasjaline teadmiste kogumine juba nüüd vilja kannab. Ja ometi oleme alles ainult tee hakatusel, oleme alles oma valulapse nii-öelda mähkmetest vabastanud. Iga uus päev töötab aga uut rõõmu, uut kasu, uut võimist haiguste ja surma vastu võitlemiseks ning elu kaitsmiseks, päästmiseks . . .“

„Mis on elu?“ küsis kahtleja.

Arst ei leidnud silmapilk vastust.

„Näete, raske, vast päris võimata on sedagi teada, mis elu on, aga ometi loodate teda päästa. Te jooksete sellele appi, keda te ei näe, kuule, haista, tunne, mõista. Ehk oletamegi, et te teate, mis on elu, teil puuduvad ainult sõnad elu mõiste avaldamiseks. Oleme siis arstiteaduse läbi midagi võitnud? Keda aitate, ravitsete teie? Kelle tarvis valmistatakse rohte ja ehitatakse ikka uusi ja uusi parandusmajasid? Kelle elu pikendamiseks, päästmiseks nähakse nii palju vaeva ja kantakse kulu? Kes on need, keda kogu seltskond peab orjama, hellitama? Need on haiged, eluks kõlbmatud, rikutud, kidunud tervisega olevused, kes hääd toitu halvasti seedivad, kes rõõmu asemel kurbust külvavad, kes oma nõrkuses veel nõrgemaid lapsi maha jätavad, kelle haigused ja hädad seltskonna alaline hädaoht on, kes on sagedasti elutahtegi kaotanud ja kelle elu päästmine elava piinamist tähendab. Mul on hirm arstiteaduse edenemise pärast, sest see tähendab haiglaste, vigaste ja kidevate alalhoidmist, see töötab santide arvu suurenemist, see kuulutab haiguste alalist kasvamist, erinemist. Ikka uued ja uued haigused ilmuvad õperaamatutesse ja kõige haruldasemaid haigeid peame kõige rohkem hellitama — teaduse pärast. Haigusi saab juba nii palju, et nina arstimiseks Wieneri, kõrva arstimiseks Berliini või pagan teab kuhu peab sõitma. Kõike seda, mis raamatust kõrvale kaldub, hakkame haiguseks

pidama, ja kui lõpuks küsida: mis on haigus? siis teame seda niisama vähe kui — mis on elu?“

„Haigus on sõna!“ hüüdis keeleteadlane.

„Õige — haigus on sõna, mis meelega haigeks teeb, haiguste arstimine aga ajab meelega haigeks, sest nõnda täidavad ilma peagi ainult arstid ja haiged ning mustuhat pisielukat, kes haigeid ja arste söövad.“

„Ja mis peame siis tegema?“ küsis tüttervendaja.

„Kust tean mina, mis peab ja mida mitte,“ vastas kahtleja.

„Ma räägin ainult sellest, mis on. Aga väga võimalik, et ma ka seda ei peaks, sest see rikub ehk mõne nõrgauskliku meelerahu. Ma räägin sellest, et me oma teadusega kui konnad mättal istume ja uhkelt, kõrgilt ennast täis puhume; aga me ähkleme ja puhkleme, kuni me lõhki paugatame, ja ükski ei pane seda tähele, sest paugatus kuulub — plöksatusena. Iga teadlane poeb putukana oma puukoore vahele ja priiksub säält ülbelt teiste teadlaste poole, kes niisamasugust häält vastu teevad. Me oleme uhked, et puust paberit valmistame, aga vaadake — koi oskab puuga ennast toita. Suurustades ja suure vaevaga kaevame maa seest aineid, millega üksteist tapame, üksteise tööd hävitame, aga vaata — taim leiab maamullast päätoidust. Me oleme oma inseneride, mehaanikute jne. pääle uhked, aga kõik meie leidused on enne loomadel ja taimeidel teada: nad on neid juba mõni teab mitu tuhat aastat tarvitanud. Vaadake lille, kuidas ta oma seemneid külvab, ja vaadake mesilast, kuidas ta oma kargi teeb. Aga neil pole ainustki ülikooli ega akadeemiat, neil puuduvad raamatud ja ajakirjandus...“

„Neil puuduvad sõnad!“ hüüdis keeleteadlane vahele.

„Õige! Neil puuduvad sõnad! Nad on nähtavasti oma arenemisega sellest ajajärgust üle. Sõnad on inimesesoo hirmsam, ennatum taud ja kõige targemaks inimeseks peetakse seda, kes parajal ajal kõige parajama sõna kõige parajamal toonil ilma hõiskab. Mis siis ime, et õnnelikka nii vähe: sõnad pole veel kedagi õnnelikuks teinud. Mis siis ime, et ikka alles nii vähe teame: sõnad pole kedagi targemaks teinud. Mis siis ime, et meil kunagi aega ei jätaku mõtlemiseks:

sõnade kirk on kõige meeltpööravam marutõbi. Mis siis ime, et me nii palju ees aupaklikult peame kumardama: sõnad on kõige halastamatumad ebajumalad. Mis ime, et igale seletusele kohe täiendava seletuse peab juure lisama: sõnad pole kunagi midagi seletanud. Mis siis ime, et ilmas nii palju tarku, kes ühegi eluküsimuse pääle vastust ei oska anda ja kes siiski sajad ja tuhanded raamatud kirjutavad: sõnadest ei tule kunagi puudu. Mis siis ime, et ei armukuulutatav ristiusk ega valgust ja edu töötav ülistatud teadus, haridus, kultuur kedagi paremaks pole teinud: sõnad ei paranda midagi. Mis siis ime, et seda, mis ma praegu ütlen, ükski õigeks ei pea: sõnu ei usu keegi. Mis siis ime, et...“

„...asi edasi ei liigu, kui häätegeval pidul sarnaseid mõtteid jutlustatakse,“ hüüdis edumeelne poliitiklane ja kõige hää asja eden-daja ärritatult vahele.

„Tasa! Äрге segage! Sst!“

„Mina protesteerin niisuguste kõnede vastu!“ hüüdis edu-meelne poliitiklane.

„See pole kõne, see on omavaheline jutuajamine!“ hüüti vastu.

„Siis protesteerin sarnase jutuajamise vastu.“

„Protesteerige aga päälegi!“

„Mu herrad,“ ütles kahtleja, „laske olla, ma olen lõpetanud. Pääle sõnade ei või ka mina midagi öelda.“

„Sõna ja sõna vahel on suur vahe,“ ütles poliitiklane. „Sõna võib hädaohtlikuks saada, iseäranis tänapäev.“

„Õige, õige, sõnad on meie hukatus,“ lausus kahtleja.

„See ei ole mitte õige!“ hüüdis poliitiklane ärevamalt. „Õige sõna õigel ajal ja õiges paigas on töö, teenus, päästmine, lunastus!“

„Nii, nii, mu armsad,“ võttis nüüd vana ja naeratav vaimulik sõna. „Alguses oli sõna ja lõpus tuleb sõna, ja õnnis, kes sõna usub.“ Vanake vahtis üksisilmi punapalgelise tütarlapse pääle, sest mujal kartis ta uskmata pilke. Ja nõnda rääkis ta, sest et ta rääkima oli harjunud. Ta rääkis vaikselt, nagu iseenele, aga tema hääletoon ei annud aimu, kas ta isegi oma sõnu uskus.

„Vaadake lapsi, kuidas nemad usuvad, ja nemad on õnnelikud. Nemad ei targuta ega arvusta . . .“

„Neil on hää seedimine ja uni!“ pistis naljahammas vahele.

„Tst! õpetaja räägib!“

„Nemad ei targuta ega arvusta,“ rääkis vaimulik edasi, „ja nemad ei püüa tõe nimel vahet teha jumalate ja ebajumalate vahel, sest kõik jumalad on hääd, kui neid ustakse, ja halvad, kui neid ei usta. Vaadake lilli välja pääl, kas nemad targutavad või arvustavad? Ei, nad ainult õilmitsevad ja ilutsevad ning lõhnavad . . .“

„Ka neil on hää seedimine,“ pistis naljahammas vahele.

„Narr!“ kostis kusagilt tasa.

„Oma lõhnaga täidavad nad ümbruse ja külvavad naeru, rõõmu ning eluõnne,“ rääkis vaimulik edasi. „Vaadake seda liblikate hulka nende ümber ja kuulake mesilaste süminat. Kas ei unusta teiegi elumured ja küsimised ning targutused. Hakkab hää, mõnus ja kõpsatav kergus ning rõõm tuleb rinda, kui näed seda olevuste hulka, kuuled nende pirisemist ja suminat ning vaatled nende toimetust, tunned lillede lõhna. Ja mõtted pööravad uuesti laste pääle, kes lilli korjavad, kuigi ainult selleks, et neid palavas peokeses närtsida lasta. Mõtled ka inimeste pääle, et üks nemadki ole suured lapsed; mida targemad, seda suuremad lapsed. Uurivad ja juurdlevad ning jõuavad lõpuks sõnani, kust nad alguses välja läksid. Ehitavad linnu, teevad sildu ja teesid, lasevad laevad vette ujuma ning õhku lendlema, panevad neile suurtükid ja pommid pääle ning seavad kivimajadele miinid alla — kõik selleks, et silmapilgul seda purustada, mille ehitamine palju vaeva nõudnud.“

Vaimuliku silmad läksid rääkides niiskeks, aga see ei eksitanud kedagi, sest kõik teadsid, et õpetaja mattes, ristides ja laulatades ühetasa nuttis. Ametikandidaadina oli ta enese nutma harjutanud ja pärast ei saanud ta enam õpitud kombest lahti, ehk ta küll juba ammu teadis, kui vähe pisaratest hoolitakse. Tema

isegi ei pannud neid enam tähele ja laskis neid mööda palgeid alla valguda, kuna ta endiseid sõnu jatkas :

„Nad harivad põldu, külvavad vilja, istutavad ja vahivad metsa, hoolitsevad viinamägede ning karjade eest, aga vaata — korraga tuleb neil tuju ja nad tallavad viljapõllud hobustekapjades ja raskete ratastega, nad põletavad metsad ja rikuvad viinamäed ning tapavad omad ja võõrad loomad, et nälg hakkab mööda maad luurama kui näljane hunt. Nad surmavad mehed, kel on jõud käsivartes, aga nad ei anna ka armu väetitele lastele ega vanakestele, ja raskejalgsed naised on põgenemas kui emahirved kaljukuristikudesse, soodesse ja rabadesse. Kui nüüd Jumal taevast seda kõike näeb, kas ei pea ta meel siis hellaks minema ja kas ei pea ta siis isaliku pääkõngutusega inimeste kohta ütleva : laske lapsukesed minu juure tulla. Ja ma arvan, et inimesed isegi nüüd märkavad, kui tühine on teadus ja kui kurjad on nende südame mõtlemised, ja ehk kuulavad nad viimaks seda sõna, mis juba alguses oli. Sõna valgus lööb uuele lõkkele ja pühakojad jäävad veel kord kitsaks. Ainult häda hüüab Jumala poole.“

Õpetaja oleks veelgi rääkinud, aga juba nendegi sõnade tagajärjel tundis ta mõnusat söögiisu ja ta nihkus einelaua poole.

„Vaata vanataati, tema sõnades on mõte,“ ütles keegi endamisi.

„Aga keegi ei usu seda mõtet,“ vastas kahtleja, „vististi ta isegi mitte.“

„Haritud seltskonnas pole kõlblik oma tõsiseid arvamisi avaldada,“ tähendas naljahammas.

„Haritud seltskonnas ei tohigi arvamisi olla,“ vastas kahtleja.

„Siis pole me veel küllalt haritud, sest nii mõnegi sõnades tundus tsipakene tõtt,“ arvas naljahammas. „Ei osata sõnadega küllalt mängida.“

„Ei võeta mängu tõsiselt.“

„Õige, väga õige,“ kiitis kunstnik, kes lõpu poole kohale oli jõudnud. „Ei mängita tões ja vaimus, ei mängita lastena. Teadust peetakse tõsiseks, mängu naljaks ja need mõned, kes

mängu tõsiselt mõtlevad, püüavad temast teaduse või jutluse teha : põhjendavad, tõendavad, kiidavad või mõistavad hukka. Nagu oleks tõendus või juttus midagi reaalsemat kui mäng! Meele tuleb ikka üks juhtumine: Ma olin juba suur poisijõmpsikas ja oma arust ikka targem kui teised. Ma ei uskunud midagi ja imesid pidasin naeruks. Sel ajal tuli meie linna palagan ja kuulutas, et ta teaduslikku ilmaimet näitab — ainult viie kopika eest näitas ta teaduslikult põhjendatud ilmaimet! Ma läksin vaatama: ühe ukse taga ootas inimeste rida sisselaskmist, teisest uksest tulid need välja, kes juba ilmaimet näinud. Ma kõhelesin, kas ka minna või mitte. Sel silmapilgul tuli minu koolivend uksele, mis ainult nendele avatud, kes ilmaimet juba silmitsenud, ja ma küsisin :

„Noh, mis on?“

„Mine ise vaata,“ vastas ta.

„Kas maksab?“

„Muidugi maksab.“

„On ime?“

„Vaata ja otsusta ise.“

Ma läksin ritta korda ootama. Süda põksus kartes, et ehk on ometi imesid olemas . . .“

„Ja kas oli?“ küsis naljahammas.

„Teie oleksite pidanud ise vaatama ja otsustama.“

„Aga mis säääl siis tõepoolest oli?“ küsis kahtleja.

„Pime oli ja pimedas pehme riidega kaetud tünn, mille põhjas vilkus vististi jaaniussikese sätenud. Sedagi lasti riideserva alt ja ainult silmapilguks vaadata.“

„Aga ehk ei olnud säääl mingisugust sätenud, ehk oli see ainult silmapete?“ arvas kahtleja.

„Väga võimalik, aga see arvatav sätenud on mul alles praegu silmis ja tema valgusel näen ma ilma ilusamaid värve, kuulatan looduse helisevamaid akkorde ja unistustes tunduvad ajuti värvid soojade ja helisevatena ning häältekölas aiman värvi-varjundid. Teadus muidugi naerab halvakspanevalt selle üle, aga

mina arvan: paljud on pilgu ilmaimede tühja tõrde heitnud, aga vähed on arvatavat jaaniussikese sätendust näinud.

„Ja-jah,“ tähendas naljahammas, „paljud on magedaid ja soolaseid asju sünninud, aga ainult ühte kuulsin ma järgmisele tarkusele jõudvat: kui ma palju päevaroosi-seemneid sünnin, tahan juua. Mispärast? Sest et hakkab janu. Kõigest sellest aga järgneb loogiliselt: lähme vaimulikule järele — einelaua poole.“

„Esimene mõtterikas sõna sõnarikkuses,“ vastas kahtleja, keda naljahamba meeleolu kaasa kiskus. „Oleksin ma mõne akadeemia president, kohe kutsuksin Teid tundmata tõdede õpetoolile.“

„Ma võtaksin kutse puiklemata vastu, sest mina oleksin Teie akadeemia ainuke õpetool.“

„Õige, õige, kõik tõed on ju tundmata.“

„Sellepärast kordan oma ettepanekut — liigume einelaua poole.“

„Olen nõus,“ ütles kunstnik, „kuigi unistused ilmas kõige reaalsemad on.“

„Unistustest räägime einelaul põhjalikumalt,“ naeratas naljahammas. Ja nõnda läksid nad kolmekesi — kunstnik, kahtleja ja naljahammas.

Õigusest ja ülekohtust.

Hakkas igav. Läksin vaatama võõraid ja tuttavaid, astusin sisse rikaste ja vaeste juure. Inimesed armastavad rääkida ja mõnikord on mõnus kuulata, kui räägitakse.

Nägin Tallinnat ja Tartut, Pärnut ja Paidet, Viljandit ja Võrut; nägin alevikka ja külasid, talusid ja saunikuid, popse ja peremehi, moonakaid ja mõisnikka, vaimulikka, kaupmehi, töölisi ja tööandjaid, ostjaid ja müüjaid.

Igal pool kuulsin hädaldamist rasketest aegadest, elukallidusest, puudusest, ähvardavast näljast.

„Kust see küll tuleb?“ küsin ärimehelt.

„Kust see tuleb. . . Meie, ärimehed, pole selles mitte süüdi. Heidetakse ette, meie ahnitsevat suurt kasu, Issand Jumal! Nurisejad ei tunne meie seisukorda. Mis maksab kaup nüüd sisse ostes, mis kohaletoiemetamine! Kui palju peab kirjutama, sõitma, ümber nurga ringi käima, määrima, väiksemagi asjaomase ametniku ette kui Kanossasse minema. Ja lõpuks, miks ei peaks minagi võtma, kui mind röövitakse. Vaadake, mis maksab liha, või, puud, porgandid, kartulipabaladki. . . Me teeme ju, mis võime, et rahvale tarbeasju muretseda, aga ärgu ometi arvatagu, et seda keegi vaevatasuta toimetab.“

„Soo, või vaevatasuta,“ äigab põllumees vahele. „On see ainult vaevatasu, kui viiskümmend, sada ja veel rohkem protsenti võtate? Eks ei ole hulk kaupa teil odavamast ajast pärit, aga kas müüte seda madalama hinnaga? Või kartulite ja kapsaste õige hind on röövimine! Aga teate, mis nüüd maksab töö, töölise

ülespidamine? Ja sedagi kallist töölist pole saada. Vili variseb põllule, liguneb auna, hiired ja rotid hävitavad poole, külm näpistab kartulid maha, vihm ajab nad mädanema. Ja kui lõpuks saadus käes, siis ep tahagi teist müüa, sest raha eest nii kui nii midagi ei saa või kui juhtud saama, siis maksa hingehinda. Tahad vankrit rautada, anna rauanaelast rubla, aga on raud käes, siis pole seppa või sepal pole süsi. Pakud talle töö eest raha, siis ütlëb ta: Ei, vennas, mis ma rahaga teen, raha mul omalgi. Anna liha, too rukkid, nisu või odratangu, viska mõni kott kartulid vankrile. Sedasama pilli puhub ka rannamees silku müütades. Nõnda on lugu. Raha kõl bab ainult veel võlgade maksmiseks. Põllutööriistad kuluvad, lagunevad, jäävad ripakile, aga mis parata, neid ei kohenda raha, leiva ega lihagi eest. Kari väheneb, hobused jäävad lahjaks, põllud saavad ainult pisut kriimustada, katsud, et viljad äkke alla maha saaks — missugune liha või leiva hind suudab seda kahju tasuda? Hooned nõuavad kohendamist, aiad parandamist, kraavid puhastamist, kivid lõhkumist, aga käed puuduvad. Naisedki putkavad linna, kes saksu teenima, kes vabrikusse, kes õmblema, kes kuduma, kes pagan teab mis nikinakitsema. Maal ei saanud teine õiget pastaltki jalga, aga linnas kõpsib kui mamsel. Ja ikka veel karjutakse: maamees röövib...“

„Näh, kes nüüd seda just,“ sõnab pops peremehele, „aga eks sa oleks võinud mulle ikka mõne puuda rukkid müüa.“

„Muidugi oleksin võinud. Aga miks sa tööle ei tulnud?“

„Tulin ju.“

„Aga mis sa selleks päevaks Innule läksid?“

„Lambapäeva tegin.“

„Aga Otsale?“

„Säält sain kartulid.“

„Võta säält ka rukkid.“

„Pai peremees, neil pole.“

„Minul pole ka, kuluvad omale.“

Nõnda rääkisid kaupmees ja talumees ja nõnda julges popski oma arvamist avaldada. Nagu mõistsin, oli õigus ühel kui teisel,

pisut ka kolmandalgi. Ei sõandanud ühegi pääle esimesena kurjusekivi visata.

Pöörasin nende poole, kes hoidsid tagavaraks suhkrut ja saapaid, rukkid ja nisu. Küsisin miks nad ei müü, miks lasevad terad kopitada, suhkru läpastada, naha hallitada ja pihastada?

Esmalt vastati kõrgi muigega. Sellest aimasin, et rumalust olin rääkinud. Juba tahtsin seletama hakata, et mu sõnad hääst südamest tulevad, aga enne kuulsin ütlevat:

„Miks ei müü... Praegusel raskel ajal ei pea ainult iseenda pääle mõtlema. Muidugi oleks kõige lihtsam tagavarad ära müüa, raha tasku pista ja lõõrita kui linnuke, murest korraga lahti. Aga mis saaks teistega, seltskonnaga? Rahvas on rumal. Ta usub igasuguseid kuulujutte. Mõni laseb sõna lendu: sellest ja sellest tuleb puudu, ning kohe algab pöörane tormijooks. Ja kui võimalik oleks, ostaksid nad kas või kümne aasta moonna kokku. Aga te mõistate hädaohtu, mis niisuguses kokkuostmises varitseb. Sellepärast — las' suhkur ja terad seisavad parem meie ladudes, meie laod on ikka korralikumad kui rahva omad. Kuigi vili meie ladudes pisut kopitab, pole viga, paljudes väikestes ladudes kopitaks ta veel rohkem. Selle süüdistuse aga, et meie omakasu pärast tagavarasid varjame, lükkame põlgusega tagasi. Kuigi hinnad peaksid kerkima, siis kaob saadav kasu kopitamisesse, läpastamisesse, pihastamisesse. Üks on kindel: tarbeained seisavad nõnda alles, inimesed katsuvad piskuga läbi ajada. Oleme harjunud priiskama, nüüd peame kokkuhoidmist õppima. Kokkuhoidmine, see on meie eesmärk, meie lipukiri.“

Tagavarade-kuningas jäi rääkides täiesti rahulikuks. Sellest märkasin: ta võitleb hää ja õige asja eest. Ajaloo katsepäevadel täidab ta oma kohust isamaa vastu, kuigi ta seega seltskonna sõimu ja needmist kannatab. Aga mis teha, ilm on tänamata.

„Kuninga“ juurest välja astudes peatasin uulitsal, ei pääsnud edasi: ühel pool seisis suhkrusaba, teisel pool piimasaba. Kuulsin veel räägitavat soola-, silgu- ja heeringasabast. Kõik tahedad sabad vihmarikkal ajal!

„Mitmes olete?“ küsisin ühelt sabalülilt.

„Tuhande kaheksa seitsmekümnes neljas.“

„Ohoh! õige kenake saba,“ laususin ma ja lisasin endamisi juure: Loodusteadlased eksivad, arvates, et sauruste ajal kõige pikemad sabad olid. Praegusest sõjast saadik muudavad nad paratamata oma arvamise. Ja kui Euroopa kultuur kord küllalt vanaks saab ja nii kõrgele tõuseb, et inimesed loomulikkude toiduainete asemel ainult pisitillukesi keemilisi preparaate vestitaskus kannavad (siis kaob meil muidugi praegune õrn ja keeruline sisemus ning arstiteadus kustutab maha kõhu-, kopsu-, maksa- ja südamehaigused; ka käte ja jalgade vigadest saame lahti, lihtne sisemus tekitab ju lihtsa välimuse — muutume na umbes liimuka sarnaseks) ja kui unustatakse praegused keeled ja grammatikad ning uurijatele aastatuhande tagant vaadeldes tundub, nagu oleks venelastel, sakslastel ja prantslastel ühine keel olnud, siis ehk leiab mõni nupukas teadlane, et umbes selsamal ajal siin mingisugune kolepika sabaga metslane elutses, kes enamasti linnamajadesse püüdis sisse roomata. Selle metslase vastu pääsiski üleüldine rahvaste sõda lahti. See oli üks hirksamatest võitlustest, mida esiaeg tunneb, sest metslases oli midagi selletaolist, nagu Ilmutamise raamatus jutustatud. Aga nähtavasti jäi inimene võitjaks, sest paartuhat aastat hiljemini, kust juba kindlad ajaloolised dokumendid olemas, ei tuletata enam seda ilget roomajat peletist meele, kelle nime lahutamata osaks on saba.

„Seisate juba kaua?“ küsisin sabalülilt, kui mõttega olin lõpule jõudnud.

„Kaks korda on toitu järele toodud.“

„Kui kaua veel seisate?“

„Kuni kodust veel toitu järele tuuakse.“

„Aga kust see tuleb?“

„Hangeldajate taskust. Tahetakse hindu tõsta; sellepärast ei müüda. Mis hoolivad nemad teistest, mis seltskonnast, mis isamaast, kui aga hõbe venib. Raha ei haise, olgu ta või ema hinge eest saadud.“

Mul seisid veel tagavarade-kuninga mõjuvad sõnad meeles ja sellepärast tähendasin pillamise ja asjata kokkuostmise pääle ning soovitasin kokkuhoidmist.

„Kokkuhoidmist jutlustavad ainult pillajad,“ vastas sabalüli. „Kui kahe mehe eest pean töötama, pean ma siis poole mehe eest sööma? Ehk mida siis? Liha on kallis, võid ei ole, piimast puudus, suhkrust nappus, puud otsas, nahka pole olemaski. Mida sisse veetakse, seda on ikkagi veel saada ja seda jõuab osta, aga mida ise valmistame ning kasvatame, see kaob kui tina tuhka. Ja veel hoiu kokku! Mida pagan ma veel peaksin kokku hoidma! Ainult kõhtu võiks kokku hoida, rihma pingutada. Oleksin ma valitsus, oleks mul vägi ja võimus. . .“

„Oleks jaanipäeval jää, siis laseksime tulevalgel liugu,“ lausus teine vahele. „Aga ei, pole jääd, pole midagi, ja mina pole midagi ega sina pole midagi. . .“

„Ma olen tööline ja tahan süüa saada.“

„Õige,“ kiitsin mina nõus olles: „Kes elab, peab sööma.“

„Ei, kes tööd teeb, peab sööma. Laisklejad, hulkujad, päevavargad, kupongilõikajad — need las' singuvad tühja kõhtu, las' nende soolikad mängivad orelid, aga meie tahame hamba alla saada. Vabrikant maksab palga, aga ma ei taha palka, andku liha, andku leiba, võid ja mune.“

„Maksab palga,“ osatas teine. „Palju ta õige maksab. Mine juure nõudma, siis kohe hädaldamine lahti: ei või maksta, aga vaata, mitukümmend või -sada protsenti aktsionäärid saavad. . .“

Läksin vabrikandi juure. Tema kaebas tööliste puudusest, nende halbusest, sõnakuulmatusesest ja oskamatusesest. Muud kui palga nõudmises on kõik meistrid. Elu minevat kallimaks. Aga heldene aeg! Nagu vabrikandi elu ei läheks kallimaks. Nagu vabrikant polekski inimene ja nagu ei töötaks ka tema seltskonna kasuks ja nagu ei kannaks ka tema oma veeringid isamaa altarile!

Kuulasin ja nokutasin pääd. Mis mulle igal pool silma pais-tis, oli see, et kõik rääkides enam-vähem vaimustusesse sattusid. Sellest mõistsin, et sõna mõju on meie juures alles röömustavalt

suur, iseäranis kui me ta oma huultelt laseme libiseda. Ja ime-likul viisil oli kõigil õigus, kui nad rääkisid, ja nendel süüdi, kellest nad rääkisid. Kõik võisid oma seisukorraga rahul olla, ainult rääkija mitte.

Kaupmees kurtis kaupade puudust ja arvas, et ostjal praegu kergem olevat kui müüjal, sest raha on ju nüüd kui heinu, aga ostja hädaldas, kaupmees riisuvat ta paljaks.

Tööandjad seletasid, et töölised veel kunagi nii hästi pole teeninud kui nüüd, aga töölised arvasid, et nad kunagi hullemini tööandja omavolis pole seisnud kui praegu.

Taluomanik kaebas teenijate kuulmata palkade üle, aga sulane oli kade peremehe raharikka seisukorra pääle, sest värsi, seapõrsa, kapsapää, rukkipuuda, võinaela ja linaleisika hind on mitmekordseks tõusnud, kuid kohamaksud on peaaegu või täiesti endisteks jäänud.

Linlane oli kade maamehe pääle, — sel olevat liha, võid ja ahjukütti, aga iga vähegi hakkajam inimene, olgu mees või naine, kel taluloksu kaelas polnud, rändas maalt linna.

Hangeldaja kiitis põllumehe kindlat ja rahulikku elu, aga iga nupukam talumees muutus ülesostjaks, vaheltkauplejaks, saherdajaks, sõnades: ega ma loll ole, et peaksin end tööga tapma.

Kel palju raha, see kurtis, et pole teda kuhugi panna, kel raha vähe, see murdis oma vaest pääkest, kust küll teda saada.

Terve ilm oli kaebajaid ja hädaldajaid täis ja ikka olid teised hädas süüdi.

Ametnik kihvtitas kodaniku elu ja võttis altkäemaksu, koda-nik müksas ametnikku ja püüdis ise paigale pääseda, kus altkäe-maksu võtmine võimalik oleks.

Siunati rõhujaid, aga igaüks rõhus ise, kus vähegi võis.

Mõnati ülekohtuseid ja seaduserikkujaid, aga kes seadust oma kasuks ei tihanud väänata, seda peeti kohtlaseks.

Sajatati liiakasuvõtjaid, nimetati neid röövijaiks, aga igaüks armastas ise liigkasu ja tegi tema kaudu kas või lihase venna paljaks. Ning ikka aina õiguse nimel.

Nõnda oli Tallinnas ja Tartus, Paides ja Petseris, Narvas ja Nuustakul; nõnda oli suurtes ja väikestes külades, välimaal ja kõrvenurkades, kodus ja võõrsil.

Seda nähes läksin majandusteadlase jutule.

Sellele näis asi päris selge olevat, senikui ta rääkis pakkumisest ja nõudmisest. Aga lõpuks tähendas ta selle pääle, et asi iga kord sugugi nii lihtne pole, sest sagedasti võivad keerulised kaudsed põhjused mõõduandvaks mõjundiks olla, mis saaduste ringjooksu määravad. Nüüd läks minu pääs kõik selgus segi ja edasi sammudes mõtlesin: Halb, et põhjalik uurimine kõik asjad tumedaks teeb. Aga siiski on teadus väga hää asi: ta laseb nii mõndagi ette näha. Darwin pani tähele, et linnade läheduses rohkem maamesilasi leidub, kui sügaval maal. Nähtuse põhjuseks on kassid, kes hävitavad hiired — maamesilaste kurjemad vaenlased. Aga Huxley ütleb: Ei, nähtuse põhjuseks on vanad piigad, kes kassa armastavad ja neid kasvatavad. Siit aga järgneb: pärast sõda sigib Euroopas palju maamesilasi, sest mehed langevad võitluses, neid jäävad vanapiigadeks ja need kasvatavad kassa, kes armastavad hiiri, kes armastavad maamesilasi. See oleks esimene teaduslikult kindel ettekuulutus praeguse sõja tagajärgede kohta.

Nõnda minnes ja ajaviiteks lõbusasti juureldes, jõudsin vaimuliku juure, kellelt küsisin:

„Mis teha?“

„Seda teab ainult armas Jumal ise,“ vastas tema. „Aga ühte näeme oma silmaga, nimelt: kuhu viib jumalakartmata elu ja ilmalik tarkus, mis viimasel ajal ka meil kipub maad võtma. Jumala sõrm on meid puutunud, tema viha meid tabanud. Aga imelikud on tema teed: kui keegi tahab, et teda hästi pekstaks, siis peksab ta end ikka ise.“

„Ajamärgid,“ ütles vagatseja ja hakkas rääkima prohvet Taanielist, kuni ta jõudis sõnadeni:

„Orav läks tänavu vara halliks, rotta ja hiiri on arvamata palju ja kõik hakkasid varmalt tagavarasid koguma — sügavale, sügavale maa alla; rändajad linnud läksid madalalt ning hirmsa

kisaga, lumi tuleb enne seitse korda kui ta jääb, kirpa on rohkem kui kunagi enne ja. . .“

„Saab tõeks muinasjutt kuningast ja tema suurest kirstust, kellele kojamünder selga tõmmati. Kõik kratsivad, aga sibelejast lahti ei saa, sest kirp sigib ja sigib,“ rääkis minna vahele.

Vaimulik tõttas mind trööstima:

„Tänagem Jumalat, et halvem pole. Ja küllap seegi halbtus hääduseks muutub. Kirikuskäijaid on juba rohkem, ohkajaid tuleb päev-päevalt juure ja hinge pärast leinajaid saab ikka enam ja enam.“

Iseäralist trööstu ma vaimuliku sõnadest ei leidnud, sest trööstu ei otsinudki ma, aga ometi tundsin: ka vaimulikul, nagu teistelgi, on õigus. Kogu ilm oli õigeid täis, aga ometi ägati ülekohtu käes. Sellepärast laususin endamisi:

Pole hää, et ilmas nii palju õigeid elab: õigetest tuleb ülekohtu. Aga hää on, et ma pole kohtunik, ametnik ega mingisugune võimukandja, kes peaks inimestele tegema õigust mööda. Õigus on kallil ajal odav asi ja nõnda võidakse teda ehk minultki osta. Õigus on inimeste asi ja et kallil ajal inimene odavaks läheb, sellepärast ongi õigus nii odav. Nemat kahekesi ühes rahaga on ainukesed, mis hinnas aina langevad ja langevad.

Ja kui asja üle olin lähemalt järele mõelnud, ütlesin veel:

Ometi on hää, et ilmas nii palju õigeid elab: nõnda õpime kurjuse iseloomu tundma. Ametnik arvab, et temal on õigus altkäemaksu võtta, kui seda temale pakutakse ja temalt seaduserikkumist oodatakse, ja kodanik arvab, et temal on niisamuti õigus altkäemaksu anda, kui aga ametnik seda vastu võtab, sest muidu ei hakka tema asi liikuma või peab liig kaua korda ootama; aga lõpuks karjuvad kõik ülekohtust. Kaupmees äigab kauba eest võimalikult kõrge hinna ja põllumees pinnib oma saaduste eest viimase penni linlaselt välja — mõlemad teevad seda muidugi oma hää õiguse nimel, — aga kuulake, kõik arvavad, neile tehtavat ülekohtu. Tööandja loomulik õigus on võimalikult vähese tasu eest võimalikult palju tööd saada ja töölise loomulikuks

õiguseks jääb võimalikult vähese vaevaga võimalikult palju teenida, kuid lõpuks kiruvad ühed laisku ja logelejaid, teised rõhujaid, kurnajaid. Hangeldajal on õigus tagavarasid varjata, sest nõnda loodab ta suuremat kasu; sabalülil on õigus, kui ta neab kelmisid ja röövijaid. Pops läheb lambapäevi tegema, sest see on õige ja kohus, aga peremees peab seda ülekohtuks, sest popsi puudumisel ei saanud ta kartulid õigel ajal üles ja külm näpistas nad maa sisse ära.

Siit näeme: tee sa õiguse nimel, mis iganes tahad, ikka tuleb ülekohus välja. Sellepärast on ainuke õige nõu popsile — jätta lambapäevad tegemata. Nõnda mõistame tõde vanade roomlaste sõnades: summum jus, summa injuria. Aga ka õigusevastased teod ei kõlba, need on juba ammugi ülekohtused. Sellepärast on minu hääl sõbral sulaõigus, kui ta ütleb: „Ära tee midagi, iga tegu on kurjast.“ Aga õigus on ka minu teisel veel paremal sõbral, kes selle pääle vastab: „Mõnikord pakitab kõht, siis peab ometi midagi tegema.“

Sellest ja paljust muust järeldan:

Tõepoolest on hää, et inimesed õiguse nimel ülekohut teevad, sest nõnda saab ka ülekohus õigusest osa, imbib temaga pikkamisi läbi, nii et ta viimaks peaaegu õigusena tundub. Aga üht asja on tarvis — usku! Uskugem oma õigust, olgugi ta ülekohus, sest nagu juba koolis pähe tuubitud — usk on see, mis asja selleks teeb, mis ta tõepoolest on. Sellepärast siis, mu armsad linlased ja maalased, palkajad ja palgalised, altkäemaksu võtjad ja altkäemaksu andjad, kohtunikud ja kohtuskäijad, röömustage, et õigust uskudes teineteisel põrgu palavaks kütate, sest lugu oleks veel palju halvem, kui seda õiguse ja usu vastu teeksite: nõnda peaksite pääle muude hädade ka patu palka kartma ja südame-tunnistuse-piina kannatama, mis on kõige hirksam piin ajalikus elus. Igasugu piina vastu leidub rohtu, aga südamepiina vastu on jumaladki võimetud, nagu seda Greeka mütoloogiast näeme.

Päälegi, et tegu ikka ülekohtune on, tehtagu ta õiguse nimel või õiguse vastu, siis on põhjendamata nuriseda, kui kellelegi õiguse

nimel ülekohtu tehakse, sest ka kõige halvem õigus on ikkagi parem, kui kõige paremgi ülekohtu, ja õiguse nimel tehtud ülekohtu on ometi pisutki õiguse magusat lõhna küljes. Ja kui õigus küllalt lõhnab, siis pääseb ta lõpuks ikkagi võidule, sest „ühiskondlik küsimus pole ainult eetika, vaid ka ninaküsimus,“ ütleb tuntud teadlane.

Aga niisugusel korral poleks ometi mitte häa, et ma pole sündinud kohtumõistjaks, ametnikuks ega mõneks muuks võimukandjaks, kes peaks inimestele tegema õigust mööda, sest oleksin ma kohtunik, siis teaksin, et ka kohtumõistmine on tegu ja seega ülekohtu. Nõnda võiksin, elagu ma Tallinnas või Tudulinna, välismaal või kõrvenurgas, rahulikult vaiba üle pää tõmmata ja magada, sest magajad ei tee kurja. Vajub mul pahem külg ära, siis pööran paremale, ja läheb ka see tuimaks, siis vinnan enese selili.

Õndsad on selililamajad, sest nende silmad vaatavad taeva poole!

Ameeriklastest.

„Need inimesed saavad kõigega valmis, võimete poolest muidugi,“ ütleb H. G. Wells (Die Zukunft in Amerika, lhk. 219), „nad on kõige tublimad inimesed ilmas — ja kõige lootusrikkamad. Aga nad on edevad ja kergemeelsed. Nad on mõtlemata, südame- ja distsiplineerimata. Võib ka nõnda minna, et nad midagi korda ei saada.“

Inglase sõnad on vaimliste väärtuste, kultuuriloomise kohta sihitud. Sest ärielus saavad need inimesed tõepoolest, kui mitte just kõigega, siis ometi väga paljuga valmis, nii paljuga, et Ameerika meile nagu mõni muinasjutuline maa tundub.

*

See oli 17. aastasaja algul, kui inglased Põhja-Ameerikasse elama asusid. Kõige enne mindi praegusesse Virgiiniasse. Siia tulid nõnda-öelda õnnekütid, kes lootsid kerget saaki, et siis koju tagasi pöörduda. Pisut hiljemini asuti praegusesse Massachusetts'i. Siiatulijad olid puritaanlased, kes kodumaa kirikliku korruga rahul polnud ja kes paika otsisid, kus nad elukoha võiksid asutada niisuguse kiriku ja usuga, nagu nemad seda õigeks pidasid. Need mehed ei mõtelnud koju tagasipööramise pääle, kui nad aastal 1620 Inglise rannas laevale läksid. Need tahtsid, maksu mis maksab, mere taga omale uue kodu luua. Nende seas polnud ainustki sõjameest, mereröövlit ega preestrit. Neil polnud ka eesmärgiks emamaa võimu laiendada ega ristiusku laiali laotada, nagu sel ajal nii sagedasti viisiks, sest nii mõnus oli tundmata rahva maal rist püsti panna ja selle eest rahvas puhtaks röövida.

Väljarändajate oma rist oli kodumaal nii raskeks läinud, et nad üle mere kergemat läksid otsima. Said nad aga kord kindlalt jala uuele maale toetanud, siis hakkasid ka nemad misjonitööga Issanda au punanahkade seas suurendama. Ja mida suuremaks kasvas asunikkuude võim, seda kindlamalt jätkasid nad oma tegevust. „Ükski teine rahvas pole teise allaheidetud rahvaga jõledamalt ümber käinud, kui ameeriklased seda indiaanlastega tegid,“ ütleb Law (Die Amerikaner, II, lhk. 393), „aga ameeriklased vabandasid oma tegevust kõrgema kultuuriga, paratamata tarvidusega, mis madalama kultuuri sunnib kõrgemale kultuurile edu kasuks alla heitma. Indiaanlastelt rööviti nende maad, et hangeldajad nendest kasu saaksid; neid peteti ja tapeti, neid rööviti paljaks; võitjad rikkusid neid oma pahedega varglikkude ettevõtjate rikastamise otsarbel, aga avalik arvamine kiitis need alatused hääks või jäi vähemalt ükskõikseks, sest need alatused paistsid edutähistena.“

Aga üks on kindel: asunikud pidid algusest saadik järeleandmata tööd tegema, pidid võitlema metsloomadega, maa päriselanikkudega, loodusega, kliimaga. Lõbutsemiseks polnud mahti ega kohta; seda keelas ka piibel, mille päale püüti rajada kogu elu, sest palehigi sees pidi inimene oma leiba sööma. Varsti leiti tõsine trööst: loodus nõudis visa võitlust, aga lõpuks tasus ta töövaeva ometi rikkalikult. See kihutas asunikka uuele jõupingutusele ja meelitas uusi väljarändajaid juure. Ikka kaugemale ja kaugemale tungiti mererannalt maa sisse, laastates metsi, juurides kända, hävitades metsloomi ja päriselanikka.

Mitte ainult inglased ei rännanud Põhja-Ameerikasse, vaid siia tulid ka prantslased, hollandlased, rootslased ühes soomlastega ja hispaanlased, aga lõpuks pidid nad kõik inglase püsivusele ja visadusele maad andma. Rootslaste Uus-Rootsimaa sattus varsti hollandlaste näppu ja need tegid 1667. aastal inglastele ruumi. Umbes sada aastat hiljem (1763) murti ka prantslaste võim. Louisiana ostsid Ühisriigid Prantsusmaalt aastal 1803, Florida hispaanlastelt 1818 ja Aljaska venelastelt 1867. Uus tõusev rahvas ei leidnud enne oma edasirühkimises rahu, kuni ta Väikse ookeani

rannale lääne välja oli jõudnud. „Kus Prantsusmaa üles ütles, „kirjutab Law, „sää! tungis Inglismaa läbi. Kus Hispaania katset tegi, sää! saatis Inglismaa täide. Holland istutas, Inglismaa lõikas. Roots unistas, inglane töötas“. Suurel moodsul paneb kirjanik selle kõik puritaanlase arvesse, kes „õpetas töökust ja tõstis ainelise elu vooruse ausse.“

Uus asumaa luges end Inglismaa lahutamata osaks ja Inglise valitsus käis temaga kui oma võimualusega ümber. Aga nagu puritaanlased kord emamaalt lahkusid, sest et sää!ne kord ei meeldinud, niisama hakkasid asunikud oma uuel kodumaal emamaa poolt päälesurutud korda aasta-aastalt ikka rõhutama ikkena tundma. Asumaid on riigid ikka emamaa kasuks kurnanud. Ka Inglismaa pole selles asjas teist rada käinud. „Inglased nägid oma asumais, kuigi sää! oma maa inimesed elasid, ainult tuluallikat ja asunikudes alamat seisust,“ ütleb Bancroft. Uue asumaa kasvamisega ja edenemisega kasvas ka inglaste mure, nagu võiks ta emamaale tööstusliselt ja kaubandusliselt võistlejaks saada, temale lõpuks kasu asemel kahju tuua. Sellepärast hakati järjekindlalt seadusi maksma panema, mille varal asumaa edenemist niisuguses sihis püüti juhtida, et ta oma tööstuses ja kaubanduses tingimata emamaast ära ripuks. Rikkuse ja jõu suurenemisega suurenes ka asunikkude julgus ja kui Inglismaa omakasulisest poliitikast ja uute maksude päälepanemisest ei taganenud, siis vastas asumaa lõpuks avaliku vastuhakkamisega. Sõda (1775—83) lõppes asumaa võiduga, mida alguses vaevalt keegi sõandas uskuda. Muu seas tarvitas emamaa võitluses abimeestena indiaanlasi, neile peaaegu täielikku tegevusevabadust andes. Selleaegsed ajakirjad tõendavad, et asunikud inglasi kui sõjamehi sugugi nii ei kartnud kui punanahku, kes kavalad, südameata, halastamata, kes ei annud armu ei noorele ega vanale, korda saates kõige hirksamaid tegusid meeste ja laste, iseäranis aga naiste kallal. Huvitav on see sellepärast, et ka praeguses sõjas värvilised tõud valgete kõrval võitlevad, nüüd aga juba õpetatud ja korraldatud sõjaväena, olgugi et Law arvab, olevat „võimata arvata, et meie päevil mõni valge tõug metslasi haritud sõjapidamises tarvitaks või et metslaste

viisisid jäljendataks; 18. aastasajal polnud südametunnistus nii tundlik ja kõlbline tundmus ei olnud barbaarlastega liitu heitmise vastu“.

Me näeme, kudas Law eksib: mitte see pole nii „võimata mõelda“, et mustad või punased valgete vastu võitlevad, vaid et valged metsikuses värvilistest kipuvad ette jõudma.

Igatahes sünnitas indiaanlaste võitlusviisi ameeriklastes palju meeelhärma inglaste vastu veel kaua pärast sõdagi. Selleks aitasid suurel määral kaasa iirlased, kes enne sõda suurel arvul Ameerikasse välja rändasid, sest kodumaa olud olid võimatuks muutunud. „Irimaa ajalugu Inglismaa valitsuse ajal on üks häbistavamatest, mida ilm tunneb,“ ütleb Law. „Irimaa katoliiklastega käidi nende kodumaal kui võõrastega ümber.“ Green ütleb: „Neil puudusid asemikud ülem- ja alamkojas, nende eest olid sulutud kõik ametikohad, olgu kodanlikes elus või sõjaväes, nad ei saanud kohtnikuks ega advokaadiks; enamasti olid nad puuraiujad või veekandjad protestantlikkude herrade juures, kes eneste kui asunikkude pääle vaatasid ja kes uhkustasid oma Schoti või Inglise sooga, arvates iirlaseks nimetamist teotuseks.“ Niisuguste olude tagajärjel läks aastast 1730 kuni 1770 enam kui pool miljonit iirlast Ameerikasse ja nemad olid inglaste vihasemad vastased.

Nagu hiljutine liri mäss tõendas, pole iirlaste vahekord veelgi rahuroobastesse juhitud.

Tõele au andes peab ütlema, et Inglismaal nii mõnigi mees leidis, kes arvas, et ameeriklastega ülekohtuselt oli ümber käidud ja neid otse vastuhakkamisele hukutatud. Mitte keegi väiksem kui Pitt ütles avalikult: „Rõõmustan, et Ameerika vastu hakkas. Kui need kolm miljonit inimest vabadusetundele nii surnud oleksid olnud, et nad endid oleksid lasknud orjaks teha, siis oleks võidud nende orjade asemel ka teisi kõiki orjastada.“

Nii siis — sõda lõppes asumaa võiduga ja ameeriklased olid nüüd vabad ja iseseisvad. Aga imelik! Mehed, kes kodumaalt välja rändavad, sest et neid sääl rõhutakse, ja kes, mõök peos, oma vabadust kaitsevad uuel kodumaal, on ise orjaperemehed.

Sest juba 1619. aastal tuleb esimene laev neegritega Ameerika randa, s. t. varsti päale seda, kui esimesed inglased siia asunud, ja neid veetakse kaubana, kuni Ühisriikide kodusõda (1861—65) põhjapoolsete osariikide võiduga lõpeb ja neegrid-orjad vabaks lastakse.

Neegrite orjus võttis maad iseäranis lõunapoolsetes osariikides, kus kasvatati tubakat, riisi ja puuvilla. Põhjapoolsetes riikides edenes vabrikutööstus ja siin ei ajanud orjade töö sügavaid juuri. Huvitav on, kuidas needsamad mehed, kes vabadust sõjariistadega kaitsesid, neegrite orjust õigustada püüdsid. Nad ütlesid: neeger olevat „Jumala sõrme läbi orjaks määratud“; orjus olevat „looduseseadustega pühendatud; tarvitseb ainult neid seadusi õieti silmas pidada, siis on nad, nagu Jumala mõtlemine ikka, ilusad looduse muutmatus korras.“ Inetu aga olevat see „loomuvastane püüe, et inimeste seadused Jumala seadustele vastu seatakse, mis läbi inimeste kurjad kired otstarbetus vaevab asjata ärevile aetakse, nagu võidaks kõikteadja tööd parandada“.

Näete, kordub tuntud kurbmäng: kui inimene midagi häbistavat teeb, siis katsub ta selle jumalate süüks ajada. Aga lõunapoolsete osariikide orjaperemehed tegid veel rohkem. Nad unustasid, et iseseisvaks saades Ühisriigid avalikult kuulutasid: „Kõik inimesed on vabadeks sündinud ja on üheväärilised; igaühel on mõningad loomulikud õigused, mida keegi temalt ei tohi võtta, nimelt elu, vabadus ja ülespidamise nõutamine.“ (Lindequist — Üleüldine ajalugu, lhk. 361).

Siiski on arusaadav, miks orjaperemehed piibliga ja ilma piiblita nii südilt oma õigusi kaitsesid: orjade pidamine istandustel oli väga kasulik. Kõige paremini tõendab seda orjade alatasa kerkiv hind. 1790. a. võis parema põllutöölise-orja 200 dollari eest osta; 1815. a. oli tema hind juba 250 dollarit, 1840. a. — 500 d., 1850. a. — 1000 d. ja 1860. a. — 1400 kuni 2000 dollarit (Coman, The Industrial History of the United States, lhk. 215).

Sõda Inglismaaga ja kodusõda orjade vabastamiseks said Ameerika Ühisriikide ajaloos mingisugusteks verstapostideks. Esimene sõda andis iseseisvuse ja sundis asunikka omapääd ja oma tahtmist mööda koduseid suuri kui ka väikesi asju korraldama, teine sõda tõi rahuldava tunde, et üks suurematest inimesesoo häbiplekkidest venna verega maha pestud. Mõlema sõja tagajärjeks oli püsimate tuhing ärilises elus, iseäranis pärast kodusõda. „Vististi küll kunagi pole ilma ajaloos ajajärku olnud, kus rahvas ennast nii karjuvas ettevaatuse puuduses süüdlaseks oleks teinud, nagu ameeriklased pärast kodusõda,“ ütleb Law (Die Amerikaner, II, lhk. 376—377). „Metsad raiuti halastamata maha, maa kallal tarvitati röövpõllupidamise-viisid, et võimalikult vähese tööga võimalikult palju kasu saada, loomi surmati pillavalt ja otstarbeta, veejõud jäeti tarvitamata või hävitati ära . . . Igal pool esines pillamine, raiskamine, igasuguse kokkuhoidmise põlgamine. Ruttu raha teenida, ühe või kahe aastaga varandus kokku ajada, see oli igäühe soov . . . Inimesed elasid ja ei pööranud tuleviku pääle vähematki tähelepanekut . . . Inimestel polnud millekski muuks aega ega tahtmist, kui ajasid poliitikat ja äri. Ei kirjandus ega kunst avaldanud nende pääle mõju. See on Ameerika arenemise loos ajajärk, kus vaimline tasapind kõige madalamale langeb . . . Ei olnud ühtegi esimese järgu riigimeest või diplomaati. Ei ole ainustki luuletajat ega kirjanikku, ainustki maalijat ega kujuraiujat, kes rahvale kuulsust looks.“ Ja säälsamas 381. leheküljel lisatakse juure: „Vististi oli see kõige häbistavam ajajärk Ameerika poliitikas; poliitika korrumppeeris (rikkus) äri ja äri korrumppeeris poliitikat; poliitika ja äri olid ühiseks kasuks nõnda läbi põimitud, et mõlemad autuks said. Kartmata võis valitsev partei teha, mis ta hääks arvas, ja ta tegi palju alatuid asju. Kõige suurem kahju, mis sel ajal tehti, seisis selles, et avalik südametunnistus tuimaks sai ja inimestes usk äratati, et poliitika on tingimata müüdav, ja mida igaüks tegi, seda ei võinud keegi laita, sest kavalusega püüti üksteist üle trumbata, ja võitjaks jäi lõpuks ometi arukam kelm.“

Niisugusena esineb Ameerika pärast mõlemat rasket sõda ja umbes niisamasugusena kujutatakse ka Euroopat pärast vapustusi, mis Prantsuse suur revolutsioon enesega kaasa tõi. Kas peame sellest praeguse sõja tagajärgede kohta mingisuguseid järeldusi tegema?

Kuigi üksikuil ajajärgel Ameerika ärielu iseäranis palavikulise välimuse omandas, siis ei tähenda see sugugi, nagu oleksid säääl muud huvid kunagi suutnud ärielu oma varju jätta. Ei, seda mitte! Kõige pettuse ja kelmuse pääle vaatamata, mis äris ja poliitikas tehtud, on Ameerika oma arust ikka puritaanliselt kõlbline olnud ja kõlbluse kindlamaks tundemärgiks on ikka ärilist hoolust ja tublidust peetud. Kõigi oma muinasjutuliste miljardite pääle vaatamata tunneb ameeriklane end nähtavasti ikka veel vaesena ja sellepärast pole tal aega ei puhkamiseks ega lõbuks, päämureks on üksluine, vaheldamata äri. Sellepärast ütlebki Wells: „Võib ka nõnda minna, et nad midagi korda ei saada.“ Vaimliselt nimelt.

Sõda on ajanud inimesi Euroopa kultuuri üle järele mõtlema, ja nii mõnedki arvavad, meie kultuuriga pole asi päris korras. Peaks kuhugi mujale püüdma. Aga missuguses sihis? Kus on eeskuju? Ühed näitavad hommiku, teised õhtu poole ja kolmandad ütlevad: peab ida ja lääne ühendama. Lääne all mõeldakse Ameerikat. Säääl leitakse jõudu, noorust, värskust, usku tulevikku, säääl esinevad Euroopa kultuuri ainelised saavutused kõrgemal tipul. Aga vaimline tasapind paneb mõtlema, pääd vangutama. Säääl puuduvat teadus, kirjandus, muusika ja kujutavad kunstid, säääl puuduvat sõna tõsisel mõttes kultuur, sest kultuur tähendavat midagi „kokkukõlalist ja kõigekõlgist väljaarenemist“ (Chamberlain, Immanuel Kant, lhk. 8), kuna just seda Ameerikas kunagi tähele ei panda.

Teadus ajab sügavaid juuri säääl, kus tõuseb janu tõe järele selle pääle vaatamata, kas ihatud tõde tegelikult midagi sisse toob või ei. Vaevalt uuris teadlane elektrit selle eesmärgiga, et jõukamate korterid valgustada, tramvaivagunid liikuma panna või

sõnumid saata, ja täheteadlane ei vaadelnud taevatähti mitte selleks, et keskajal võidaks laste sündimisel horoskoobiga mängida. Aga ameeriklane küsib tänini teaduses kui ka kunstis: mis ta sisse toob? Missugune vahe vana greeklase ja praeguse ameeriklase vahel! Üks kipub teaduse tegelikus tarvitamises teaduse alandamist nägema, teine otsib teadust ainult praktikas. Greeklane otsis tõde nagu mõnda jumalust, aga Ameerika moodsam mõttetark James kaldub arvamisele, et tõde — olgu ta usuline või teaduslik — pole üleüldse olemas. Kui aga tõdedest siiski räägime ja neid usume, siis ainult sellepärast, et see tegelikus elus tarvilik, kasulik. Teeb teadus maapinda viljakamaks või õpetab ta mõnda toorest ainet turukaubaks ümber looma, mis kõlisevaid dollarid toob, siis peab ameeriklane teadusest lugu, aga teadlase enese pääle vaatab ta ikka ülevalt alla. Selle asjaolu üheks tõenduseks on nähtud, et rahvaesitajate kongressil mehed puuduvad, kes teaduses midagi nimetamiseväärt teinud. Avalikus elus, poliitikas, valitseb aina ärimees. Kuigi viimasel ajal teaduslikeks otstarbeks suured summad välja antakse, siis ei too see ameeriklase põhivaatesse muutust. Mitte selleks ei edendata teadust, et huvi teaduse kui niisuguse vastu suur oleks, vaid on nähtud, et teadus kiirendab ja suurendab dollarite kogumist. Nõnda arvab Law. Wells juhib teise iseloomulise joone pääle tähelepanekut. Ta leiab, et Ameerikas ringkonnad ei puudu, kus teadust ja kunsti auasjaks peetakse. Iseäranis teadusehimulised näivad olevat naised. Aga imelik! Ka siin esineb ameeriklik kokkukraapimise-kirg. Mitte see ei tundu tähtsana, et loetakse, muusikat kuulatakse, pilti vaadeldakse ja sellega mõnusalt aega mööda saadetakse, magususi maitstakse, ilusamatesse unistustesse süvenetakse. Ei! Ameeriklane küsib ikka: kui palju oled lugenud, kuulnud, näinud, ja unustab sootuks, et pääasi seisab selles, kudas loetakse, kuulatakse, nähakse, kui niisugune kunstiaustaja Itaaliasse läheb, siis jookseb ta hommi-küst õhtuni püsimatult ringi, kartes, et vast muidu kõiki kohti ei jõua läbi käia, mis kõige täielikumus Bädekeris üles loetud. Võimalikult ruttu võimalikult palju kätte saada, see on alaliseks ees-

märgiks. Nemad ei tunne sõna tähendust: tasa sõidad, kaugemale saad. Sellepärast on grammofon muusikas ja kino draamas õigel paigal.

Schiller ütleb, kunsti algus peitub mängus, aga ameeriklased ei armasta mängu, ehk olgu siis, et ta midagi sisse toob. Mäng kui niisugune võiks löbu pakkuda, ameeriklasel puudub lõbutsemiseks aeg; päälegi peitub ainult õnnemängudes nii vapustavat kõdi, et ameeriklase ergud seda tundma hakkavad. Ameeriklane nõuab ikka midagi tugevat, tusedat, sellepärast ongi Mark Twaini nali nii „jalust-rabav.“

Spencer ütleb, ilus olevat see, mis kord oli kasulik. Ameeriklased näivad alles sel arenemisjärgul olevat, kus ainult kasulikust silmas peetakse. Sellepärast ei mõista nad Kanti, kui see kunstist kui „otstarbetust otstarbekohasusest“ räägib. Nemad hoiavad ennem Büchneri sõnadest kinni, kes arvab, et kunst tähendas alguses „suuremat jõupingutust ja jõu kokkuhoidmist“. Sellest saavad ameeriklased aru ja peavad lugu. Laula, kui see töövõimu tõstab; mängi, kui see masinad käima paneb, nagu vilegi maod tantsuma ajab; maali, kui selle läbi uusi ostjaid juure meelitad. Sellepärast pole nende arvates sugugi naeruväärt, kui mõnda pilkepiltniku või reklaamimaalijat päris tõsiselt Raffaeliga või Michel Angeloga võrreldakse, või kui mõnda nuuskuriromaani ilma paremate kirjandusliste toodete kõrvale seatakse.

Aeg on dollar, näib ameeriklane kordavat, ja sellepärast avaldab ta oma suguvendade üleüldist vaadet, kui ta seletab: „Meie nõuame, et meie kirjandus oleks „salvavateks“ epigrammideks kokku surutud; meie soovime, et seda, mida kultuuriks nimetame, kapslitena pakutaks — pooltunnilistes kõnedes ja ettelügemistes tõsisemate talituste vaheaegadel, — sest tundes, et kudagi need asjad omandama peame, soovime nendega võimalikult ruttu valmis saada (Brooks). Ei ole sugugi tähtis, kuidas kirjanik mõnda hingeelulist probleemi käsitab ja kuidas ta vahekorrad teatud katastroofini viib, vaid pääasi on: võtab kangelane lõpuks naise või saab ta surma, siis tee paari sõnaga talle ots pääle või pane ta paari, ära raiska tühje sõnu. Anna sündmusi, anna tõesju,

anna asju. Meele tuleb siinkohal Whitmann. Heldene taevas!
Kui palju kõiksugu asju ta oma luuletustes üles loeb, õigemini
— tema luuletused polegi muud kui asjade nimekirjad, mis luule-
lises korratuses kokku seatud. Nagu mõni tõusiku korter või
naine: temasse või tema ümber kuhjatakse kõiksugu varan-
dused läbiseigi kokku, ilma et teataks, kuhu või kuidas neid
paigutada või mis nende tõsine otstarve.

Räägitakse esteetilisest ja eelesteetilisest kunstist (Вопросы
теории и психологии творчества: Е. Личковъ — Очеркъ развитія
эстетическ. ученій). Kord seisib töö, muusika ja luule lahutamata
ühenduses. See oli kunstide algaste. Siis võis vaevalt esteetili-
sest maitsmisest juttu olla. Nüüdne kunst aga pakub teatud maits-
mist, mida nimetame esteetiliseks. See maitsmine tekib ja areneb
aja jooksul. Oli aeg, kas ta puudus, ja võib olla, tuleb aeg, kus
teda pole enam. Kui ehk inimene päikese jahtumisel uuesti peab
halatsemisevääriliseks koopaelanikuks hakkama, nõnda oma viima-
seid päevi igavikumerde saates, siis . . . noh, siis suudab ta küll
vaevalt veel esteetika pääle mõelda. Huvitavaid tähelepanekuid
on uurijad teinud looduseilu esteetilise maitsmise kohta. Bizet ar-
vamise järele ilmub see maitsmine greeklaste juures alles Euripi-
dese ajal, roomlaste juures Antoniuuse ajal (IV aastas. p. K. s.)
ja Lääne-Euroopas esineb ta Petrarca. Iseäranis võtab aga loo-
duseilu vaimustus maad alles 18. aastasajal ja veel praegu pää-
seb suurem hulk looduseilust kerge sõnaga „ah, kui kena“ ilusasti
mööda. Kui nüüd Law arvamist uskuda, et ameeriklased enestes
teatud uut rahvatõugu esitavad, siis võiks tõenäolisena tunduda,
et nendes suur hulk kunstilisi andmeid veel eelesteetilisest ajajär-
gust pärit. Nõnda poleks põhjust ameeriklaste kunstilist lamedust
ja labasust naiste pääliskaudsuse süüks ajada, nagu seda Erwin
Rosen teeb. Ameeriklane on oma ümbruse ja elutingimuste saadus.
Kui viimasel ajal naine Ameerikas ainukene on, kel aega jätkub
kunstiga tegemist teha, siis polnud see varemalt sugugi nõnda.
Vaevalt on naine kuskil raskemat põlve maitsnud kui Ameerikas.
Igal pool pidi ta mehe kõrval tööl olema, põllul ja metsas. Pää-

legi seisis tema õlal veel kodune talitus ja laste ilmalekandmine. Sellepärast surid naised harilikult ikka vara: nad aeti tööga ja sünnitusväevadega enneaegu hauda. Alles viimasel ajal on lugu muutunud, ja nüüd ongi muinasjutt sündinud Ameerikast kui naiste paradisist, sest rikaste üks parematest abinõudest oma rikkusega uhkustamiseks on naise ehtimine, toredusega ümbritsemine. Aga Law hoiatab arvamise eest, nagu tähendaks suur ehtimine ja hellitamine seda, et ameeriklane naist oma kaaslaseks peab, kellega eluküsimuste üle maksab mõtteid vahetada. Ei! Naises nähakse nukku. Elagu toreduses, pillaku mehe teenitud dollarid, sest nõnda suurendab ta tema kuulsust, nagu hommikumaalase kuulsuski naistehulgaga kasvab, aga ärgu puutugu mehe tegevust, ärgu küsigu, kust või kuidas mees need dollarid teenib, mis naine läbi lööb. Selle seisukorra paremaks tõenduseks on nähtus, et Ameerikas nais-terahvas avalikus elus ei kulisside ees ega kulisside taga mõjuvat osa pole etendanud.

Nagu ameeriklased teaduse edendamiseks suured summad välja annavad, niisama muretsevad nad südilt ka kunsti eest. Pääsi — nad kulutavad hästi palju. Knut Hamsun jutustab Ameerika suurest kunstiakadeemiatega hulgast, kust iga aasta veel suurem hulk noori kunstijüngrid välja tuleb, aga ikka kaevatakse: Ameerikas puudub kunst. Tähendab — kunsti loomiseks ei aita ainult kulutatud dollarid. Kunsti õitseaeg on ikka siis, kui kired pole veel nõrkemas, aga kui vaatlev vaim asub juba korraldavale troonile, kuid ameeriklased ootavad alles vaimu, mis ainest peab sündima. Mõned loodavad, et Ameerikasse sisserändajad eurooplased kunstiloojateks saavad, aga tänini on eurooplane, nagu ameeriklane isegi, sääl ärivaimuks muutunud või hukka läinud. Ameerikal näib imejõud olevat kõiki sisserändajaid ameeriklasteks teha, olgu nad iirlased, itaallased või sakslased.

Õeldakse, kunst on rahvusline. Kuigi see õige on, siis pole ameeriklased, kunsti põhjal otsustades, kuigi suured rahvuslased. Ja Law arvab, et lugu tõesti nõnda olevat. Ameeriklane olnud viimase ajani täielik kolgaisamaalane, tal nagu puudunud üleüldine

ameeriklase aime. Alles Hispaaniaga sõdides (1898) tulnud meeltes pööre silmatorkavalt nähtavale. Väljaspool Ameerikat maid omandades saadud esimene kord selgesti aru, et pääle Ameerika on veel teised ilmajaod olemas, millega Ameerika peab arvama ja millest ta teatud üksusena eraldub. Siit saab hoogu imperialistlik mõte, mis aast-aastalt aina laieneb, süveneb ja kõveneb. Praegune rahvaste võitlus annab selleks nähtavasti uut hoogu. Eurooplased murravad pääd, kudas sõjatondist pääseda, aga ameeriklane hakkab alles oma terasliikmeid sirutama. Sõjalaevastiku ehitamise kavatsused aina kasvavad ja kasvavad. Täniini pole Ameerikal tõsist tarvidust olnud suuremal moodsul oma raudrusikat tarvitada, sest kodus oli veel nii palju ruumi ja rikkusi, et kuni viimase ajani Euroopa rahvad kitsenduseeta võisid Ameerika pidulauale tõtata. Läksid sakslased, rootslased, soomlased, iseäranis aga iirlased, siis itaallased, juudid, slaavlased.

Aga ka Ameerika maadel ja rikkustel on piirid. Ehk tuleb aeg, et Ühisriigid tarvidust hakkavad tundma oma kodanikka väljarändajatena teele saata. Ja vaevalt võib uskuda, et ameeriklane siis iseäralist õrnatundlust avaldaks. Täniini on ta kodusel elus ikka hoolimata ja halastamata talitanud, oli see kokku puutudes loodusega, metsloomadega või maa päriselanikkudega. Pääasi, kui aga eesmärgile jõuti, ja eesmärk oli ikka äri, omakasu. Ameerika miljardääride halvakspanev ükskõiksus seaduste vastu on liig üleüldiselt tuntud. Austust teenivad jõud ja tahtmine, mis igast takistusest, ka seadustest läbi murravad. Aga missugune ameeriklane ei näeks eneses tulevast kulla-onu?

Eurooplased ja jaapanlased, aga ameeriklased isegi tunnistavad endid reisides kõige ettetükkivamateks ja hoolimataiks. Ka rääkivat nemad kõige valjemini, nagu peaks ainuüksi neid kuulatama. Ja mis iseäranis tähelepanemise väärt: häbematuses löövad naised mehi ikka üle. Kui veel seda arvesse võtta, et ameeriklased juba ammuigi oma kultuuri igast teisest kultuurist kõrgemaks peavad, siis võib aimata, kudas teiste kultuuride pääle vaadataks, kui nende kultuuride kandjad pisutki teel tüliks oleksid. Mäle-

tagem, mis praeguseski sõjas kõrgema kultuuri lipu all korda saadetakse, tuletagem meele kas või neid muinasjutulisi ütelsi vanade kunstiväärtuste hävitamisel, mis sakslaste kohta ilma kanti. Ja imelikul viisil tõendab Harvardi ülikooli professor Münsterberg: „Inglismaa on liig aristokraatlik, Prantsusmaa eemaletõukavalt kõlbluseta ja Venemaa liig isevalitsuslik, et Ameerikaga sümpaatia põhjal sõprussidet luua; nõnda jääb ainukese riigina järele Saksa-
maa, kellega sisemine arusaamine võimalik“ (Wells, Die Zukunft in Amerika, lhk. 186). Aga käesolevad päevad ei too neile sõnadele iseäralikku kinnitust: ennemini näib, nagu oleks veri ikkagi paksem kui vesi ja nagu poleks trükimust ometi mitte paksem kui veri.

„Tema“.

Mäletan lugenud olevat ajaloolist romaani hunnide sõjakäigust Euroopasse. Mis mulle selgesti meele jäi, on see viis, kudas Attila omale sõjaväge kogus: käskjalad ruttasid ühe rahva juurest teise juure, ühest suguharust teise ja andsid ahtrasõnalised kutsed. Kui aga kutsutavad küsisid, kes neid kutsub, siis vastati neile veel sõna-ahtramalt: „Tema“. Selle „tema“ tõsist nime ei tohtinud keegi suhu võtta.

Ja inimesed tulid kui rohutirtsu-parv ning ruttasid loode poole. Saladusliku „tema“ kutsele ei sõandanud keegi vastu panna, ei tahtnudki nähtavasti panna, sest inimene oli juba ammugi mingisuguse tundmata ja vägeva „tema“ järele igatsenud, kes võiks käskida, ilma et ta enne küsiks, kas tema käsku tahetakse täita.

Näib, nagu oleks inimene ikka mõnesuguselt „temalt“ käskusid oodanud, temast unistanud, tema ees kumardanud ja tema poole palvetanud. Iga ajajärk, kus selle saladusliku, müstilise „tema“ oletamine ja uskumine kõikuma lööb, saab ka inimene ise kindlusetaks või õigem: kindel, elujõuline inimene loob omale ihatud „tema“, nõrk, loid, lodev, kidev kaotab usu „temasse“. Selle „tema“ elukäik algab maa pääl kuldvasikana, musta härjana, Molochina, üleüldse silmale nähtava ja käega katsutava kujuna. Aga peagi tõuseb ta maast kõrgemale ja kaob pilvede taha lõpmatusesse, kus asuvad taevad õndsalikus olematuses. „Tema“ näib inimese meeli valdavast, kuid ometi kardab ta inimest ja põgeneb tema eest, nagu peaks ta surma surema, kui ta näeb oma looja palet. Mäletagem meie enestegi „temasid“ sakslaste tulekul ja maa võitmisel: nad rändasid paigast paika, hiiest hiide, salust

salusse, mäelt mäele, kuni nad kadusid Kaljuvalda, mille radadele ei tuntud teed. Aga kas kaotasime sellepärast usu nendesse? Koguni mitte. Mitte oma jumalaid ei süüdistanud meie, et nad meid maha jätnud, vaid iseendid: meie polnud neid küllalt alandlikult ja ustavalt orjanud, me polnud neid õieti uskunud ega mõistnud. Nagu meie võidetud esivanemad, nõndasama talitavad kõik inimesed alatasa: kui jumaldatud „temad“ lootusi ei täida, siis otsitakse eneses süüdi ja pööratakse uute „temade“ poole, antakse endistele „temadele“ uus nägu.

Inimese vaim on rahutu, ta ei püsi kunagi paigal, ikka otsib, uurib, püüab ta, ikka kaugematesse ilmanurkadesse ulatab ta oma uudishimuliku pilgu, ja „temad“, kes maa päält põgenenud, et lõpmatuse kõikumata troonidel istuda ja käskusid jagada ning trööstisõnu maa pääle saata, ei leia eetrivallaski asu. Nõutult pööravad nad maa pääle tagasi, kus inimene ikka põhjalikumalt, ikka üksikasjalisemalt poeb olluse, substantsi, energia ja teiste keerdküsimuste lootuseta silmusesse, kust ei ole pääsmist. Ja kui viimaks sinnamaale jõutakse, et iga vähemaski kastetilgas, seebi-mullis, liivaterakeses igavik ja lõpmatus haigutavad, siis tuntakse, et jumalatel on veel küllalt asukohti maailmaski, siin polegi muud kui aga jumalate asukohad, kuhu ei leia teed inimese jalg. Ja uuesti algab „temade“ jaht, uuesti algab jumalate loomine, kuid nüüd hakatakse inimesest enesest pääle. Ei usuta enam inimest, kes oleks määratud jumalate asemikuks, vaid usutakse inimest, kes peab enesest üle kasvama, peab jumalikuks saama, kui ta ei taha surra meeleheitese. Kitsana tundub inimese ilm ja ihked suurema, kõrgema, vabama järele hõõguvad kui tuleleek. Kui viimaks unistusele nimi leitakse, kui puhutakse kõuepasunat üliinimesest, siis kajab see igast ilmanurgast vastu. Isegi meie oleme kaasa hüüdnud — taevani üles, põrmuni alla. Inimesesugu oli haige üliinimesest, aga keegi ei julenud haigusele nime anda, ja kui lõpuks nimi anti, siis karjuti üle ilma: ka mina, ka mina põen! Kordus seesama, mis nii mõnegi muu haigusega: nime leidmine tähendaks nagu haiguse leidmist. Leo Berg vaatleb ilmakirjandust

üliinimese mõttes (Der Übermensch in der modernen Literatur) ja ta avab tema jäljed igal pool, ka keskaja lävel. Juba ammu leidus mehi, kes sõandasid laulda, et nad võivad — kuningaks, keisriks, isegi jumalaks saada.

Kui Nietzsche üliinimesega tutvuneda, siis ei saa tundmusest lahti, et ta Greeka kultuuri vaimustatud poolehoidja on. Kaalani täis on ta kristliku ilma moraalist ja voo- rustest (ka Sokrateses tunneb ta kidevuse märke). On tungiv tahtmine jälle hääks paganaks saada, milleks Goethe ennast nimetas. Nietzsche üliinimene tahab meid sinnapoole häd ja kurja juhatada, aga meie vaimu ulatavuse piirid, arenemisvõimalused jätab ta nagu silmapaari vahele.

Kõigi meie edenenud teadmiste pääle vaatamata, kõigi meie võitude kiuste, mida me loodusteaduses saavutanud, uidab meie keskel ometi aimdus, et me ümbritsevast loodusest, maailmast, kosmosest eraldatud, et me emakesest maast lahti käristatud, rännates üksi ja mahajäetuna oma kõrveteed.

Me kunst ja kirjandus unistavad juba aastasajad aina loodusest, vististi sellepärast, et see meist nii kaugel seisab: me unistame ikka kättesaamatust. Aga me tahaksime, maksku mis mak- sab, uuesti loodusele, maailmale, kosmosele lähedal seista. Mõistus ja moraal võttis kõik oma jõu kokku, et meid emakesest-loodusest lahti käristada, eraldada, aga tundmus, loomusund ihkab selle järele, mida nimetatakse maiseks ja patuseks. Me tahaksime tunda, „et maailm, kosmos pole surnud aine, mateeria, et inimese vaim on surematu ning et maailm on nõnda ehitatud, et . . . igauhte ootab lõppude lõpuks kahtlemata õnn“. Selleks aga, et seda kogu oma olevusega tunda, peame uuele arenemisjärgule tõusma, mida on hakatud nimetama maailmiliseks, kosmiliseks teadvuseks. Ameeriklane N. M. Buck peab seda teadvust uueks loomulikuks arenemisastmeks inimese vaimuilmas ja tähendab tõestusena Buddha, Kristuse ja Muhamedi pääle, kes kosmilise teadvuseni juba jõudnud.

Mis on siis kosmiline teadvus?

Vaimu arenemises on neli järku, nimelt: 1) mõistus, milles ainult tunded, meelelised muljed; 2) mõistus, milles leiduvad

päale tunnete ka aimes, ühe sõnaga — lihtsa teadvusega mõistus; 3) mõistus, milles leiduvad tunded, aimes ja mõisted — iseteadvusega mõistus ja 4) intuiitiivne mõistus, mille kõrgemaks elemendiks mitte mõisted, vaid intuitsioonid, s. o. mõistus, mille lihtsat teadvust ja iseteadvust kroonib kosmiline teadvus.

„Mõistus, milles ainult tunded, on teadvusetu. Niipea kui aga mõistuses juba aimes tekivad, ilmub sinna ka lihtne teadvus, mille abil loomad seda märkavad, mis nad oma ümber näevad. Kuid. . . loom märkab ainult seda asja, mida ta näeb, ilma et tal iseene teadvusest aimu oleks; niisama ei tea ka loom iseenesest kui eraldatud olevusest mitte midagi. Teiste sõnadega: loom ei sa iseend vaadelda, tähele panna, nagu see iseteadvate olevustega võimalik; loom teab oma ümbrust, aga ei tea iseennast.

„Kui aga iseteadvuseni jõutakse, siis ei teata mitte ainult seda, mida nähakse, vaid ka seda, et üleüldse nähakse; päälegi teatakse ennast kui eraldatud olevust, kui isikut, võidakse ennast kui asja vaadelda, analüseerida ja oma mõistuse tegevust arvustada... Niisugune iseteadvus on võimalik ainult mõistete ja keele tekkimisel...

„Kosmiline teadvus. . . on niisama palju iseteadvusest kõrgem, nagu viimane lihtsast teadvusest. Iseenesestki mõista, et kosmilise teadvuse ilmumisel ka lihtne teadvus ja iseteadvus alles jäävad, ainult kosmiline teadvus esitab uue inimesevaimu võime. Kosmilise teadvuse pää-tundemärgiks on, nagu juba nimi tähendab, maailma, kosmose teadvus. . . Hommikumaal nimetatakse seda „Brahma paistuseks“, mis Dante ütelist mööda võib inimese jumalaks muuta. . . See teadvus näitab, et maailm, kosmos ei seisa koos surnud ainest, mida teadvusetu, muutmata ja eesmärgita seadus valitseb, vaid otse selle vastu — kosmos on ebaaineline, ebamateriaalne, vaimlik ja elav; kosmiline teadvus näitab, et surma mõte on arutu, et kõigel ja kõigil on igavene elu, et maailm on jumal ja jumal on maailm ja et kurjusel pole olnud ega ole ka tulevikus siin asu. Iseteadvusele tundub nii paljugi sellest arutuna, kuid ometi on see kahtlemata tõde. . . Kosmilise teadvusega

saab inimene uued vaimlikud võimed, mis ta peaaegu uuele olemise pinnale viivad, tema peaaegu uueks olevuseks muudavad. . .

„Kui iseteadvus see alus on, millel seisab kogu inimlik maailm, nagu meie teda näeme. . ., siis saab kosmiline teadvus kõrgemate uskude ja kõrgemate mõtteteaduste aluseks. . .; saab aga kosmiline teadvus aja jooksul peaaegu kõikide omanduseks, siis ilmub ta uue ilma aluspõhjana. . .

Kosmilise teadvuse valingul sünnib inimese hinges pööre ja usk valdab inimesesoo täieste. Kuid see usk ei olene traditsioonest. . . Tema ei seisa pühades raamatutes ja ei tule vaimlikkude suust, tema ei asu templites ehk usklikkude kogudes ega seisa ühenduses mingisuguste vormega. See usk ei saa oma elu palveist, kiidulaulest ja jutlustest. Tema aluseks pole ilmutused ega ka jumalate sõnad, kes inimesesoo õpetamiseks maa pääle tulnud, ei piibel ega kooran. Tema ülesandeks pole inimesesoo päästmine pattudest ega ka paradiisi muretsemine taevas. Ta ei õpeta tulevast surematust, sest see on juba siin elus täielikult olemas. Surematus saab igäihe südames niisama elama, nagu nägemine silmas. Kahtlemine jumalas ja igaveses elus saab niisama võimatuks, nagu kahtlemine enesegi olemises. . . Kirikud, preestrid, usutunnistused, õpetused, palved, kõik jumala- ja inimesevahelised agendid kaovad ära ja selle asemele astub otsekohene läbikäimine ja osasaamine, milles keegi ei kahtle. Patt kaob ära ja ühes sellega ka tahtmine temast pääseda. Inimesi ei piina enam surmamõtted ja nad ei muretse taevariigi pärast. . .“

Nõnda lausub ameeriklane muu seas inimese kohta, kes kosmilise teadvuseni arenenud. Tema ei pea nähtavasti seda arenemist mõne üksiku rahva eesõiguseks, tema ei otsi äravalituid, sest kosmoses on kõik kutsutud. Hoopis teistsugused unistused liiguvad meie laial isamaal. Ka siin räägitakse viimasel ajal väga palju uuest usulisest tõusust ja kosmisest teadvusest, aga siin arvatakse ühes sellega, et just slaavlased, see Lääne ja Ida vahelüli, peavad unistatud uue leidja ja looja olema, täites nõnda oma ajaloolist ülesannet. Ei salata Lääne teaduse ja mõttetarkuse

teenuseid, kuid aeg olevat kätte jõudnud, kus mõttelistest uuri-
mistest peab lahkuma. „Meie oleme Lääne mõistuslisest filosoofiast
üle kasvanud,“ ütleb Nikolai Belotsvetov (Религия творч. воли),
„meie ajale, meie kultuurile ei kõlba ta enam. Mis oli kaheksa-
teistkümnendal ja üheksateistkümnendal aastasajal õnnistuseks, tooks
nüüd ainult kahju, suludes meid praeguse aja umbuulitsasse.“

Aga miks peavad just slaavlased inimesesoo sellest umbuulit-
sast välja juhatama?

„Kuskil ei tunta ühendust musta, kobeda, niiske mullaga
nii otsekoheselt kui Venemaal... Venemaa on kogu maailma
suur sümbol. Ja selle määratu suure, musta maa üle on laotatud
piirita taevas, mida veel vabrikute suits pole tumestanud... Tae-
vane isa ja emake-maa seisavad rahva hingele ühetasa lähedal.“

Lääne-eurooplane püüdis külma, osavõtmata mõistusega kõik
keerdküsimused otsustada, kuid asjata murdis ta pääd, „mis on
igavik? mis on olemine või mitteolemine?“ Lääne-eurooplane otsis
tõde, slaavlane otsib jumalat, kelle olemises ta ei kahtle ja kelle
olemist ta tõendada ei püüa. „Kui slaavlane kahtleb, siis mitte
jumala olemises, vaid selles, kas temast inimesele kasu on. Kas
ei tähenda see, et slaavlane mõistuse asemel otsib tahtmisega?
Slaavlane ei mõtle, tema astub tegevusesse!“

Elulisi keerdküsimusi ei vasta moraliseerimine, vaid sisemine
elav tundmus, mis on saadud niihästi maa kui ka taeva vaimlikust
aimamisest. „Armastuse ja kohusetunde asemel peab inimesele
elu õpetama... Inimestele on elu, eluküllust vaja. Moralistide
kõrged sõnad ainult tumestavad seda lihtsat tõde... Peab tõeks
tunnistama, et ka vaimliku elu otsimine enesearmastusest räägib.
Senikui inimene Kristuses ei ela, võib ta ainult maise elu varal,
Lutsiferi abil Kristusele läheneda.“

Maist elu peab nõnda tundma, et me enestes maailma,
kosmose osa hakkame aimama, et usume: kui loodus loob, siis
loome ka meie, jätkates tema tööd. „Kunstnik ja päike täien-
davad teineteist... Kunst muutub kosmilise üksuse reaalseks saa-
vutuseks — liha hingestajaks.“

Nii siis — ameeriklane toonitab usku, slaavlane kunsti, kuid vaevalt on selles suurt vahet, kui meele tuletada, et juba Goethe ütles: „kel kunst on, sel on ka religioon, kel kunsti ei ole, sel olgu religioon.“

Ühest tundmusest ei saa lahti, kui neid unistusi ja tõestuskatseid kosmilisest teadvusest, kosmosega kokkusulamisest või liha hingestamisest lugeda: kui imevähe teatakse sellest, millest unistatakse. Ongi loomulik, sest kui mõistusel, milles ainult lihtne teadvus (aimeline mõistus), aimu ei ole iseteadvuslisest mõistusest, kudas võiks siis viimanegi kosmilisest mõistusest aru anda. Kosmilises mõistuses valitseb intuitsioon, aga sõnad painduvad ainult mõisteteni. Intuitsiooni võime ainult vaikimisega, otsekoheste tundvusega, emotsiooniga, edasi anda, teda aimatakse mõnikord vaate, pilgu võdinast, helgist, aga seda võib ainult suur armastus, kus iga sõna kipub valeks saama. Sellepärast, kui võimatut püütakse praeguste sõnadega seletada, kui räägitakse mingisugusest unistatud uuest vaimlikust „temast“, siis tulevad meele Heine sõnad: „Me otsisime Indiat ja leidsime Ameerika; nüüd otsime vaimlikku Indiat, aga mis me leiame?“

Võimalik, et meie unistatud „tema“ inimese palet niisama pelgab, nagu kõik endisedki „temad“; võimalik, et me teda kaua otsime ja nukruses unistame. Üks näib ometi kindel olevat: me otsime midagi väga vana, me unistame, millest ammugi enne meid unistatud. Juba Plotinus (3. aastas. e. Kr. s.) õpetas: „Mõistuse heidan ma intuitsiooni meelevalla alla. See on täielik, absoluutne teadmine, mis põhjeneb isiku ja asja (subjekti ja objekti) sarnadusel“ (P. D. Uspenski — Tertium organum).

Kui maailmast, kosmosest räägitakse, siis mõistetakse lõpmatust, s. t. midagi niisugust, millel puuduvad piirid. Kudas sellest aru saada? „Mitte mõistusega,“ vastab Plotinus. „Mõistus teeb sellega tegemist, mis piiratud. . . Lõpmatusest võib ainult selle vaimuvõimega aru saada, mis mõistusest kõrgemal seisab. . . See on ekstaas. See on vaimu vabanemine piiratud teadvusest. Ainult omasarnast võib mõista. Kui inimene ise lõpmatuseks saab, siis sulab ta kosmilise lõpmatusega kokku.“

M. Maeterlinck surmast.

„Täeva ja maa vahel on rohkem asju, kui meie koolitarkus tihkab amata,“ ütleb Shakespeare. Maeterlinck lisab sellele juure: taeva ja maa vahel on „ainult asjad, mida aimata ei või, mida ette kujutada ei suuda; meid ümbritsevad ainult nägemata asjad“ (M. Maeterlinck — Vom Tode, 122).

Viimased sõnad on Maeterlinck paar aastat enne praegust ilmasõda rääkinud, aga nende mõte peegeldub juba tema varemates teostes, tema näidendites. Lugege näituseks tema „Pimedaid“. Juba näidendi päälkiri on tähelepanemise väärt. Käsi kaudu kobavad inimesed ilmas ümber, kõige paremaks juhiks on ikkagi veel loom, kel terav nina haistmiseks. Või võtke tema „Mesilased“ või „Lillede intelligents“ kätte, küllap siis aimate, kui väga piiratud on inimese vaatering kõige tema hariduse ja teadmiste pääle vaatamata. Nii mõnigi putukas, kel puuduvad üliloolid ja mõttetargad, toimetab, täpikäsemalt ja otstarbekohasemalt kui inimene ja nii mõnigi taim tarvitab juba ammugi riistapuid, mis meie alles hiljuti leidsime. Tõuseb ajuti tundmus, nagu oleks F. Mauthneril õigus, kui ta ütleb, et raudtraadil ehk elektrist enam aimu on kui inimesel. Pööratagu ükskõik missuguse küsimuse juure, lõppude lõpuks läheneme ikka mingisugusele müürile, mille taha silm ei küüni vaatama. „Mõtlemine ei suuda midagi suuremat tunda kui iseennast“ (V. Blake). Tuleb meele L. Andrejevi jutuke: „Sein“, kus halastamata müür piirab oigavaid, roomavaid olevusi. Mäletan ka tema „Anathema't“, kus tumm Keegi varjab kõrgeid väravaid, mille taga asub mingisugune ilma- ja elumõte.

Üks inimesesoo igapäevasematest keerdküsimustest on surm ühes nende võimalustega, mis järgnevad. Tahaks öelda — surm on üks elulisematest küsimustest, mida inimene kunagi harutanud, mille kallal ta oma vaest pääd murdnud. Aga lähemale pole temale jõutud, meeldivamaks pole teda muudetud. Ka M. Maeterlinck võtab surmast sõna ja ta algab oma raamatut Marie Lenéru (*Les Affranchis*, III akt, 4. etteaste) tsiteerimisega: „Surm! Ainult temalt peaks elu üle järele küsima, mitte aga mingisuguselt tulevikult või pärastiselt elult, millest meie Mina'l vähematki osa pole. Tema on meie tõsine lõpp; kõik tõelikkus, kõik tõsine elukestvus seisab hälli ja haua vahel. Mis üle selle, on suurendus, näidend, silmapettus!“

„Meie elus ja ilmas valitseb ainult üks sündmus: surm... Mida rohkem me teda kardame, seda hirksamaks muutub ta, sest tema elab ju ainult meie hirmust. Tahetakse teda unustada, siis mäletatakse ainult teda; tahetakse temast põgeneda, siis minnakse talle vastu. Aga kuigi me vahetpidamata tema päälle mõtleme, siis sünnib see pooleldi teadvuseta ja ilma et me teda tundma õpiksime.“ Sellepärast, kui mõni kauge mineviku inimene elusse tagasi pööraks, leiaks ta nüüdse inimese hinges vaevalt endiste jumalate, kohuste, armastuse ja ilma pildi: „Ainult surma pilt ilmuks muutunud ümbruses peaaegu muutumatuks, nagu meie esivanemad teda aastasade, isegi aastatuhandete eest kujutanud... Küll ei usu meie enam põrgupiina, aga ometi ei näe meie surmas „midagi muud kui aga koledust“. Järele mõeldes peaksime aga surmale ütleva: Ma ei tea, kes sa oled, muidu oleksin ju sinu isand. Kuid... ma õppisin, mis sa mitte ei ole: sellest on küll, et sa mitte minu isandaks ei tõuseks.“

Napoleon ütles: „Juba ammugi teeivad arstid ja preestrid surma valusaks,“ ja Bacon tähendas: „Surma pidulikkus hirmutab enam kui surm ise.“ Meele tuleb siinkohal ka ühe Dostojevski kangelase ütetus: „Surm ei ole valus, aga surmahirmus on valu.“ Sellepärast katsugem surma niisugusena näha, kui ta tööpoolest on.

„Häämeelega paneme viimased piinad surma arvesse, aga see on ülekohus. Haigused ja nende lõpp on kaks eriasja, nemad kuuluvad eluvalda, mitte surmariiki. . .“ Surm „kannab looduse eksisammude ja teaduse teadmatuse süü; need pikendavad asjata meie kannatust, aga meie neame surma, kes meie kannatustele lõpu tegi. . . Teaduse edenemisega pikeneb ka surmavõitlus, mis kõige hirmsam silmapilk. . . Kõik arstid peavad oma kohuseks ka kõige koledamat surmaga heitlemist võimalikult venitada. . . Ühel ilusal päeval tundub see eelarvamine metsikuna. . .“ Ühes punktis hakkavad arstid juba ühel meel järele andma. „Ikka enam ja enam saab lootuseta surmavõitlustes viisiks, et surija magama uinutatakse, kuigi tema viimast heitlemist ei lühendata. . . Teadus on ainult selleks, et me suuremas piinas sureme kui teaduseta loomad. Millalgi astub teadus oma eksitustele vastu ja siis ei kõhkle ta enam meie piina lühendamast. . . Kui haige ja arst seda on õppinud, mida nad õppima peavad, siis ei takista enam mingisugune füüsiline või metafüüsiline põhjus surma niisama mõnusana tulemast, nagu me unesegi vaibume.“

Nagu me surma paljus süüdistame, mis enne teda sünnib, niisama heidame talle ka seda ette, mis tema tulekule järgneb. „Ilma õudsusevärinata ei või me selle pääle mõelda, mis armastatud olevusest hauas saab; aga kes pani ta hauda, surm või meie ise? . . . Tema tuli meie juure, et elu teistesse sfääridesse viia või tema vormi muuta; peab ta siis sellepärast vastutuse oma pääle võtma, mis meie maise jäänusega teeme? . . . Me peame tema üle selle järele otsustama, mis ta tõepoolest teeb, mitte aga selle järele, mis me ise teeme, kui tema juba on läinud.“ Kuigi kõrgemalt seisukohalt vaadates keha mädanemine sedasama tähendab, mis lille närtsimine ja kivi laguneminegi, siiski haavab ta meie meeli. Aga miks vaatame surnuid? „Tules seletatult elab mälestus eetris ilusa mõttena edasi ja surm on ainult sündimine, mis tuli hällis surematuks teeb. Sellest on targemad ja õnnelikumad ilmarahvad aru saanud. Mis haudades sünnib, kihvtitab niihästi meie mõtted kui ka kehad.“

Aga kuigi meie hauakoleduse ja õudsuse kõrvaldaksime, siis jääb ometi midagi järele, mis vast veel hirksam, kohutavam: „selle teadmatus kartus, kuhu surm meid paiskab.“ Just see teadmatus, tundmatus ongi inimesesoo meeli ärevil hoidnud, hakates metslasest ja ulatades kõige kõrgema kultuurini. Usud on enamasti ikka surnute eest rohkem muretsenud kui elavate eest. Aga on nad sellesse selgust toonud, mis pärast surma sünnib? Maeterlinck tuletab meele Pascali arvamist, kes usumeeste sellekohaseid väiteid nii nõrgaks peab, et ta isegi tarvilikuks ei arva nende päale vastata. „Kes tahaks kristlasi sellepärast laita,“ kirjutab Pascal, „et nad oma usku ei suuda põhjendada, tunnistavad nad ju usku, mida võimata põhjendada. . . On Jumal olemas, siis on ta täiesti arusaamata, sest tal puuduvad osad ja piirid ning seega ka ühendus meiega.“ Ja Maeterlinck lisab juure, et kolmesaja aasta jooksul pärast Pascali ühtegi püsivamat tõestust ette pole toodud.

Kui aga mõistusega rahulikult ja julgelt sinna kuristikku vaadata, mis säälpool surmavärvaid haigutab, siis võiks (usud jätame kõrvale) neli oletust tõusta: „täielik hävinemine, praeguse teadvusega edasielamine, ilma mingisuguse teadvuseta edasielamine või ilmavaimus edasielamine, s. t. edasielamine teadvusega, millel meie maise teadvusega midagi ühist pole.“

Aga „täielik hävinemine on võimata. Meie oleme vangis värvateta lõpmatuses, kus midagi kaotsi ei lähe. . . Ükski keha ja ükski mõte ei pääse maailmast, ajast ja ruumist välja langema. Mitte ainuski meie keha atom, mitte ainuski meie erkude võdin ei saa olematuks, sest puudub paik, kus asuks olematus. Selle tähe valgus, mis juba aastamiljonite eest kustunud, rändab ikka alles ilmaruumis, kus meie silm teda, võib olla, veel täna õhtul tema lõpmata teekonnal tabab. Nõnda on kõigegea, mida meie silm näeb või mida ta mitte ei näe. . . Aga võidakse vastata, et kui ilmade ja asjade hävinemine võimata, siis on ehk nende surm ometi võimalik, ja mis vahe oleks meie ees olematusel ja igavesel

sural? Siin viivad ettekujutusvõim ja sõnad meid eksiteele. Surma võime niisama vähe mõista kui olematustki. Surmaga tähendame olematuse väiksemaid osakesi, mida me arvame mõistvat. Lähemal vaatlemisel märkame aga, et meie surmamõiste liig lapselik on, kui et temas raasukenegi tõtt võiks peituda. . . Surnuks nime-tame kõike, mis meie elust erinevat elu esitab. Näituseks nime-tame surnuks niisugust ilmakeha, mis jahtununa, külmanuna paistab, nagu näit. kuu, sest meie usume, et kõik taime- ja loomailm tema pääl igaveseks on surnud. Aga juba mõne aasta pärast teame meie, et ka nähtavasti kõige oimetumat ollust ajuti nii tugev vapustus valdab, et kõik looma- ja taimeelu selle peadpööritava tormiga ja arvamata jõuga võrreldes, mis igas teekivis peitub, ainult uinumise ja liikumatusena näitub. . . Aga kuigi iga ollus lõpmata aja jooksul tõesti oimetuks ja liikumatuks muutuks, siis püsiks ta ometi ühel või teisel kujul alles ja see allespüsimine oleks ka täielikus liikumatuses lõpuks ometi kestus ja vaikiv elu-vorm. . . Kõik, mis sureb, langeb elusse, ja kõik, mis sünnib, on niisama vana kui surijagi. . . Midá kõrgemaks ja ulatavamaks tõuseb inimese mõtlemine, seda arusaamatumaks saavad surm ja olematus. Igatahes on aga üks kindel: kui surm ja olematus võimalikud oleksid, siis poleks nad mitte hirmsad, sest neil puu-duvad ju omadused.“

Aga mis peab „praeguse teadvusega edasielamisest“ pärast surma arvama?

„Me tunneme kehasid, kus mõte puudub, aga me ei tunne ühtegi kehata mõtet. Mõistus ilma meelteta ja elunditeta, mis teda sünnitavad ja toidavad, on vististi olemas; kuid võimata on arvata, et meie mõistus nõnda võiks elutseda — päälegi sarna-seks jäädes, nagu ta siis oli, kui ta oma elujõu meie tundevõim-mest omandas.“ Kui seda iva otsima hakata, mis meie „mina“ sünnitab, siis jõuame mingisuguse udulaigu juure, mida nimetame mälestuseks; kuid just see on omadus, mis kõige õrnem rikki minema, kaduma. Küll „lubab katoliku kirik meile ei mitte ainult meie maise „mina“ alalhoidmist, vaid ka meie liha ülestõusmist“,

aga kuigi „minu vaimu kõrgem, vabam ja ilusam osa igavesti elab ja kõige suuremas rõõmus särab, ometi ei kuulu ta enam minusse, ma ei tunne teda enam. Surm lõikas erkude harud, mälestuste niidid katki, mis selle „mina“ osad ühendab maise „mina“ keskpunktiga, mida ma kui iseennast tunnen. . . Kõik, mis sünnib, on minule ainult niipalju olemas, kuipalju ma teda selle saladusliku iseenesega võin ühendada, mille asukohta ma lähemalt ei suuda ära tähendada. . .“

Loodetakse, et meie sisemine „mina“ säälpool hauda endiselt edasi elutseb, aga kudas on lugu selle „minaga“ juba siinpool hauda? Püsib ta siin muutumatuna? On ta sündides seesama, mis kümneaastaselt, täies eas või vanaduses? On „mina“ ühesugune kaines olekus, alkoholi, oopiumi ja suitsetamise mõjul? Kas ei muuda iga vähemgi tõuge, meeleliigutus ja uni meie „mina“? „Meid rahustab ainult kindel usk, et me pärast magamist, uimastust ja mõtete laokilolekut oma „mina“ muutumata tagasi saame, kuna me aga teda elu ja surma vahelises kuristikus arvame alatiseks kaduvat.“ Kui arvata, et meie „mina“ säälpool hauda edasi elutseb, siis peab ka võimalikuks pidama, et ta juba enne sündimist olemas oli. „Kes kinnitab, tema jäävat alatiseks, see peab ka nõus olema, et ta alati on olnud.“ Aga miks ei too meie „mina“ siis sündides igavikust teateid, mälestusi, aimdusi kaasa, kui ta ikka on olnud ja ikka olevaks jääb?

Maeterlinck peatab teosoofide ja spiritistide õpetuste ja katsete juures, mis tõestama peavad, et meie „mina“ säälpool hauda tõepoolest edasi elutseb. Aga ka siin ei leia ta ainustki asjalikku kinnitust esitatud väitele. Küll on nähtusi ilmenenud, mille ees praegune teadus nõutult seisatab, kuid need nähtused ei tõesta kõnesolevat küsimust. Maeterlinck peab võimalikuks, et meile nägematud olevused leiduvad, millega kõik usud ilmaruumi on täitnud; ja kuigi me tänapäev ilmaruumi nendest oleme tühjendanud, siis võib päev tulla, mis eksituse sääil ilmsiks toob, kus teda ei aimatud. Ta tuletab Villiam Crookes'i sõnu meele: „Tõenäoline, et olevused leiduvad, kes teistsuguste meeltega kui meie. . .“

Mõteltge ometi, missuguse aime saaksime maailmast, kui meie silm päiksevalgust ei tabaks, vaid tundlikkust avaldaks elektri ja magneedi lainete vastu. Klaas ja kristall oleksid siis tumedad kehad, metallid enam-vähem läbipaistvad ja telegraafitraat paistaks õhus kui pikk, peenike auk läbipääsmata kõvas kehas. Dünamomasin esineks tulekahjuna ja magneet täidaks keskaja müstikute uhistuse — annaks igavese lambi, mis kunagi ei kustu ja mingit põletisainet ei tarvita.“ Asjalikumate seletuste puudusel tahab Maeterlinck „ennem teada, et ta midagi ei tea, kui et ennast lasta petlikkude ja vasturääkivate tõendustega toita“. Ta heidab ka kõrvale õpetuse hingede rändamisest, ehk ta küll seda õpetust kaugelt kõrgemaks peab, barbaarlisest taevast ja kohutavast põrgust, kus enamasti lapselikka, paratamata või juhuslikka rööme ja patte karistatakse või tasutakse.“

Nii siis — me oletame, et „edasielamine meie maise teadvusega niisama võimata ja arusaamata on kui täielik hävineminegi. Aga kuigi see võimalik oleks, siis poleks see ometi hirmus“, sest „kahtlemata kaovad ühes kehaga ka kõik kehalikud valud ja vaim, kes olemata kehas kannataks, on arusaamata... Vastamata või kustunud armastus, pettumus, meeleheitus, äraandmine, alandus kui ka kurbtus ja meie armsate surm saavad oma terava okka, mis vaimu pistab, ainult meie keha kaudu... Vaim on ebatundlik kõige vastu, mis mitte õnne nime ei kanna. Tema on loodud piiramata röömuks, mis on tundmise ja mõistmise rөөm...“

Nüüd astume küsimuse juure, mis puudutab vaimu teadvuseta edasielamist või edasielamist ilma maise teadvuseta, uue teadvusega edasielamist.

„Teadvuseta edasielamine on kõige tõenäolisem... Nii siis — kes kõige lihtsamat küsimuse lahendamist soovib, mis ka praegusele inimese mõtlemisele kõige enam vastab, sellele olgu lubatud ennast seega rahuldada... Vaim, kes tema rөөmude ja kannatuste allikast lahutatud, kustub ja lahtub lõpmata öösse. Ta teeb suure, ammu ihaldatud rahu ja lõpmatu une, kus puuduvad unenäod ja ärkamine.“

„Aga kui meie maine teadus kaob, tähendab see siis igasuguse teadvuse lõppu? On intelligents ainult sääl olemas, kus meie endi inimlikku teadvust tähele paneme? Oma pisitillukese olemise tipul näeme ainult intelligentsi ja teadvust, seda mõtlemise kõrgemat latva, ja siit järeldame, et iga elu tipul muud ei leidu kui intelligents ja teadvus, ehk küll mõlemad vaimlikkude ja teiste väärtuste reas vast alamajärgulisel kohal asuvad. Iga intelligents, mis teadvuseks ei muutunud, on meie silmas mõistatuslik nähtus, millele meie veel mõistatuslikumad nimed anname, seega oma mittemõistmist varjates.“ Ometi näeme, et ilmaruumis lõpmata hulgal intelligentsi kõikisugustes kombinatsioonides välja jagatakse (tuletagem meele näit. putukate-ilma). Sellest suurest tagavarast ammutab ka inimene. „Me läheneme seega paratamata küsimusele, kas vast üle ilma väljakallatud intelligents mitte mõne lõpmatuse teadvuse emanatsioon ei ole või kas ta aja jooksul selle lõpmatuse teadvuseni ei vii?..“

„Täielikult teadvuseta edasielamine oleks ainult siis võimalik, kui me lõpmatuse teadvust eitame.“ Oletame meie aga mingisugust inimese teadvusest lahkumisevat ja laiemat teadvust, siis peaksime „harjuma surmas teatud eluvormi nägema, mida me tänapäev veel ei mõista. Vaatleme teda niisamasuguse pilguga nagu sündimistki; rõõmulik ootamine, millega meie viimist tervitame, saadab meie mõtlemist siis ka surma korral... Täiesti mõistlik ja õigustatud on hauda mitte hirksamaks pidada kui hälli. Isegi on mõistlik ja õigustatud hälli ainult haura lootusel hääksi kiita... Kõige halvem, mis meid sääl võib oodata, on unenägudeta magamine, mida me maapääliste suuremate häduste hulka loeme...“

Me muretseme liiga oma praeguse teadvuse pärast ja me usume väga ettevaatamata, et selle teadvuse kadumisega igasugune teadvus kaob. „Et meil aga võimalik oli oma praegust teadvust omandada, miks peaks siis võimata olema mõnesuguse teise teadvuseni jõuda? Meie kallis „mina“... pole ju ühe päevaga tekkinud;

mis ta täna on, seda polnud ta ilmatulekul. Ta seisab koos enam juhustest kui meie tahtmisest ja temas on rohkem võõrast kui oma.“

Nii siis — meil on põhjust oletada, et meie arenemisel saadud teadvus edasi areneb, et ta lõpmatusega kokku sulab, lõpmatuse teadvuse ilmvaimu osaliseks saab. Aga missugusena esineb meile lõpmatus?

Temal on kaks nägu; esimest tabab mõistus, teist meeled. Esimene nägu oleks: „Me elame ruumiliselt ja ajaliselt lõpmatus ilmas, mis ei edasi ega tagasi saa. Tal pole algust; ta pole kunagi hakanud ja ei lõpe ka kunagi. Tema selja taga kui ka ees seisab musttuhhat aastaid. Ta asub alati oma lõpmatute päevade keskpunktil. Tal pole eesmärki... Ta ei lähene millelegi, sest muidu oleks ta sellele juba lähenenud... Kõik, mis ta tulevikus teeb, on ta juba minevikus teinud. Mida ta pole teinud, seda ei tee ta kunagi. Kui ta nüüd ei mõtle, siis ei tee ta seda ka tulevikus. Mõtleb ta, siis on ta igavesti oma mõtlemise tipul seisnud ja jääb igaveseks sinna, liikumatult, muutumatult. Ta on igavesti noor ja igavesti vana. Minevikus on ta kõik katsed ja püüded juba teinud, mis ta tulevikus teeb, ja et kõik võimalikud kombinatsioonid juba ammu katsutud, siis pole lootust, et pääle meie surma midagi võiks juhtuda, mis juba enne meie sündimist pole juhtunud. Pole ta teadvusele jõudnud, siis ei jõua ta kunagi; ei tea ta, mis tahab, siis ei tea ta seda kunagi; sest tema teab kõik või ei tea mitte midagi ja oma algusest seisab ta niisama kaugel kui lõpustki.“

Maailma või lõpmatuse teine nägu oleks: „Lõpmatuses keerlevad miljonid ilmakerad, mida piirab ruum ja aeg. Nad tekivad, kaovad ja tekivad uuesti. Nad kuuluvad kogu maailmase; nendes näeme selle jaokesi, millel puudub algus ja lõpp... Tõepoolest tunneme ainult neid jaokesi. Neid on meie silmas nii palju, et nad terve lõpmatuse täidavad. See, millel puudub eesmärk, on asju täis, mis kuhugi näivad püüdvat... Kõik, mis

me selles eesmärgita ilmas näeme, näib arusaamata kirega mingisuguse eesmärgi poole rühkivat; see vaim, kes meile nähtavat maailma hingestab ning kes-kõik peab teadma, ei tea nähtavasti midagi, ta otsib end püsimatult. Nõnda siis — kõik, mis meie meeled lõpmatuses tabavad, räägib sellele vastu, mis meie mõistus temast teab. Mida sügavamale me tungime, seda enam mõistame oma mõistmatuse sügavust, ja mida enam me püüame vasturääkivaid mõistmatusi uurida, seda enam vasturääkivaks muutuvad nad.“

Missugune oleks meie saatus kahes esitatud lõpmatuses? Kumb neist neelab meid pääle surma? „Kas läheme sellesse lõpmatusesse, mida meie mõistus tabab, või jääme meie alatiseks sinna, mida meie silmad näevad?.. Kas jääme nendesse ilmasse, millede saatus seisab igaveses tekkimises ja kadumises, või jõuame lõpuks sinna, mis igavesest ajast igavesti kunagi pole tekkinud ja mis ka kunagi ei või kaduda?“

Ükskõik kumma oletuse juures meie lähemalt peatame, arusaamatuks, saladuslikuks, müstiliseks jäävad lõppude lõpuks mõlemad. Ehk sulavad mõistusele ja silmadele esinevad lõpmatused üheks kokku? Me vaim on ju nii väetike igavikku ja lõpmatust vaadeldes. Väike juhuslik muutus, ja me saame ilmast teise aime. Oletagem, et inimene mikroskoobiliselt väikeseks saaks. Siis kaotaksid praegused looduseseadused kohe oma mõtte. Mikroskoobiline inimene rändaks, näit., kapsalehel, kuhu kaste langeb — määratu suurte kristallkuulidena. Vesi tunduks kõva kehana, mis ümarguse vormi omandab ja õhku tõuseb. Lehe servalt näeks aga mikroskoobiline inimene vett õhku tõusmise asemel alla langevat ja õõnsuses loiku sünnitavat. Kui inimene sõbra abil teraslati, mida meie okkaks nimetame, vette heidaks, siis näeks ta, et see pinnale ujuma jääb. Sarnastest ja paljudest teistest nähtustest tehtaks järeldused, mis meie praegusele arusaamisele risti vastu käiksid (Villiam Crookes).

„Aga oletagem, et me ühes sekundis kümmetuhat uut muljet võiksimme omandada, mitte aga ainult kümme, nagu praegu. Siis võiks meie elu muljete ühesugusel arvul tuhat korda lühem olla.

Me elaksime vaevalt ühe kuu ja aastaaegadest ei teaks me oma kogemuste kaudu midagi. Sünniksime me talvel, siis usuksime suve niisama, nagu me praegu kivisöe-ajajärgu palavust usume. Orgaaniliste olevuste liikumised oleksid nii aeglased, et meie neid ei seletaks, ainult loogilise järelduse varal saaksime neist aimu. Päike seisaks liikumata taevas, kuul puuduksid veerandid jne. Oletaksime aga meie, et inimene teatud ajal tuhat korda vähem muljeid omandaks kui praegu, siis elaks ta tuhat korda aeglasemalt kui meie. Suvi ja tali läheksid kui veerandtunnid mööda. Seened ja teised ruttukasvavad taimed kerkiksid nii kiirelt maapinnast, nagu oleks siin ainult silmapilguga tegemist. Iga-aastased taimed kasvaksid ja närtsiksid vahet pidamata, nagu seisaks meie silmade ees mõni mineraalallika keemine. Loomade liikumine oleks niisama nägemata, nagu praegu kuuli lendamine. Päike läheks kui langev täht üle taeva ja jätaks tulisaba järele jne. Kes ütleb meile, et loomailmas midagi selletaolist ei sünni?" (V. James).

Nii imelikud on asjad ilmas. Aga missugune lõpmatus meid ka ootab või missugune see lõpmatus-, see ilmavaim on (teadvusline või teadvusetu, arenev või alati endisena püsiv), millega ühinemist meie oletame, ometi tahaksime teada, kas ootab meid lõpmatuses õnn või õudsus, koletus, kohutus. Ehk läheme piinadele vastu, millal pole meie oimetes nime? — Kui meid, kes me lõpmatuses lahutamata osa oleme, piinataks, siis piinaks lõpmatus seega ka iseennast; seda oletada oleks hullumeelsus. „Nõnda peab kõik õnnes lõppema... Kuid lapsik on õnnest ja õnnetusest rääkida, kui jutt on lõpmatusest. Meie aime õnnest ja õnnetusest on... nii imelik ja mure, et ta meist kaugemale ei ulata ja tolmuks pudeneb, niipea kui me ta endi kitsast piirist välja tõstame.“

Nagu see Maeterlincki mõttekava ehk aimata laseb, ei ümbritse meid ei siin ega sääl ilmas mitte lõpulikud tõesed, vaid ainult tõdede oletused. „Mida rohkem järele mõelda, seda rohkem leiab kinnitust meie mõttevõime nõrkus... Kõik, mis inim-

lik teadus võib loota, on ikka täielikum arusaamine meie mitte-teadmisedest.“

Neidsamu sõnu tahaks ka surmamõtete kohta korrata.

Nüüd, sõja ajal on Maeterlinck uuesti surmast sõna võtnud. Ta ei tihka vaikida, nähes, et „veel kunagi nii imelised sõnad, nii imelised lootused korratult ja vahet pidamata olematusesse pole heidetud, kust ei tule vastust. Oma eluajal pole inimesesugu veel kunagi sarnasel viisil oma varandusi, oma tulevikku raisanud. . . igal võitlusväljal surevad paratamata kõige vahvamad, otsekohe-semad, ägedamad ja ustavamad esimestena. Ainult vähem mehiste-l, vähem suursugustel, nõrkadel, haigetel, ühe sõnaga — vähem soo-vitud ollustel on lootust selles tapmises järele jääda. Esineb mingisugune vastupidine valik, mis tüürib kavakindlalt inimesesoo hävitamise poole. Kui kolmandik, isegi veerand neist muinasjutu-listest summadest, mis nüüd kulutatakse, oleks tarvitatud rahuliste-ks otstarveteks, siis oleks kõik ülekohus, mille kihvti meie sisse hingame, parandatud ja sotsiaalne küsimus, see suur küsimus, mille õiglus tulevasele inimesesoole esitab, oleks lõpulikult üldiseks õnneks otsustatud; aga nüüd vististi ei näe meie lapsed ega lapselapsedki seda silmapilku. Iseenesestki mõista, et kahe, kolme miljoni noore elu kadumine nende õitsehakul jätab ajaloosse kris-tiku, mida raske täita, juba sellepärast, et surnute seas leidsid geniaalsed mõistused; nad ei tule tagasi, aga ometi peitus nendes terve rida leidsid, mille avamine viibib nüüd, võib olla, aastasajad. Aga kõiki edu takistusi, mis see eluhävitus kaasa toob, on mui-dugi võimata aimata.“

Kerkib küsimus: „mis saab inimesesooga, kellelt pää võetud ja kes kõiges nõrgendatud, mis temas leidis paremat ja kõrgemat?“

„Parandamata vigu ei ole,“ vastab Maeterlinck lootusrikkalt. „Kõik muutub, midagi ei saa hukka. . . Meie hingeline ilm, nagu füüsilinegi, on õhukindlalt sulutud ring, kust midagi ei või põge-neda, maha kukkuda, et ruumis lahtuda. Kõik, mis maa pääl leidub või mis siin tehakse, jääb siia ja kannab vilja. . . Kõigil pool avaldatud kangelasemeel ei jäta meie ilma maha. Surnute

jõud läheb elavate pääle. . . Kõik usud aimasid ja tunnistasid seda kõige kõrgemat tõde: elavate ja surnute läbikäimist. . . Kas ei ole tähele pandud, et suurte sõdade järel sündimiste arv silmatorkavalt kasvab. . . Iga inimene, kes kuulsalt langeb, hõõgab mehisust välja, mis meie pääle heitub, ja enneaegse vägivaldse surma tõttu ei kao midagi, ei aura midagi ära. Langedes annab inimene neile korraga seda, mis ta muidu armu ja kohusetruudusega täidetud kestvas elus oleks annud. . . Surm ei vägista elu, ei ta suuda midagi tema vastu. Elujõu koguhulk jääb endiseks. . . Surm ei võida midagi, senikui leidub elavaid. . .“

Näete, hirmus tapmine on Maeterlincki lootusrikkusele lähendanud, mida ta enne sõda surmast nii tuikaval mõttel otsis. Kuid nii hää meelega tahaks sellele lootusrikkusele mõtleja emakeeles vastata: „*Autre chose est de vivre, autre chose de philosopher. Lorsqu'il s'agit de conduire sa vie. . . , nous cessons d'être philosophes. . . Nous devenons idiots, simples, crédules, nous appelons les choses par leurs noms.* — Iseasi on elamine, iseasi filosoferimine. Elus pole meie filosoofid. Me muutume idiodiks, kahtlaseks, kergeusklikuks; me nimetame asju nende nimedega.“ (*Huet — De la faiblesse de l'esprit humain*, lhk. 242).

Usust ja tema õpetusest.

Nagu ajalehtede sõnumed näitavad, heideldakse Tallinnas usuõpetuse pärast: linnavalitsus mõtleb ta koolidest välja heita, lastevanemad tahaksid ta nähtavasti täisõiguslise õpeainena alles jätta. Kumb arvamine võidule pääseb, näitab tulevik. Aga võidulepääsmine ei tarvitse kaugeltki veel mitte paremust, edu tähendada. Heidetakse usuõpetus koolist välja ja tehakse seda lastevanemate tahtmise vastu, siis tähendab see ainult ühte: usuõpetuse andmine nihkub teatud ja valitud õpejõudude käest tundmata ja valimata jõudude kätte. See oleks samm laste vaimu- ja hingelise pimestamise poole. Avalik arvamine ei saaks enam kontrollida, missugust õpetust kui usuõpetust lastele sisse tuubitakse. Jätetakse aga usuõpetus kooli edasi, siis võib endine vaimu- ja hingesurmamine kesta: lapsi lastakse kirikulaule ja piiblisalme ning piiblitlugusid pähe tuupida; neile seletatakse kolmainsusest, ehk nad küll ei mõista, mis on ainus, neile räägitakse öndsusest, kuigi laps ei tea, mis on patt. Sest et usuõpetust kui ka muud õpetust annavad endised õpetajad ja need ei saa uute seaduste läbi paremaks, õpetagu nad Eesti või Vene keeles. Muidu oleks aga nii kena usuõpetust koolidesse edasi jätta, teda pisut teisiti õpetades kui seda tänini tehtud.

Kena oleks, kui lapsed piiblitlugu õpiksid ühes Kalevipoja ja Kalevala lugudega; kui nad õpiksid piibli ilmaloomise loo pääle niisama vaatama, nagu nad vaatavad iga muinasloolise loomisloole pääle. Õpetagem neid pisut vaatlama ja võrdlema. Laske nad loevad piibli, Kalevipoja ja Kalevala kõrval ka Greeka ja

Rooma sellekohaseid teoseid; otsige isegi Buddha usu loomislugu välja ja ärge õpetage, et üks muinaslugu on püham ja õndsaks-tegevam kui teine. Ei — ükski usk pole iseenesest õnnis või nad on kõik ühesuguselt õndsad.

Vaevalt võib küll üleüldse usku igapähele õpetada, sest usk on omataoline hingemuusika ja muusika tarvitab sellekohaseid meeli. Ammugi mitte ei õpetata usku käskude, laulu- ja piiblisalmide ning piiblitlugude pähetuupimisega. Ka ei ärata ühtegi usutunnet arusaamatute ja mõistusevastaste mõistete tampimine.

Ikka veel õpetame oma lastele kolmainsust ja loomuvastast käima pääle saamist, neid seletades kui ristiusu iseäraldusi ja imesid. Aga kena oleks neile öelda, et seda ja palju, palju muud meie õndsaks-tegevast usust on juba ammu enne praegust ajaarvamist õpetatud Egiptuses, Assüürias, Baabilonis, Persias, Indias ja et raske on öelda, kus küll kõige varemini põlised paganad kuulutasid ristiusu tõdesid, eurooplaste uske ja ebauske.

Kui usutunnet üleüldse võib äratada ja arendada, siis vististi küll iga teaduseharu kaudu. Isegi loodusteadus laiemas mõttes on selleks väga sünnis. Kusagil pole teadus viimasel ajal nii suuri edusamme teinud kui looduse alal, aga ka kusagil ei haiguta meile vastu rohkem lõpmatusekuristikka kui just siin. Õpetagem nägema looduse, ilmade, kogumi lõpmatust, õpetagem tähele panema meie mõistust, mis otsib lõpulikku, mille raudsest rõngast päästab meid ainult tundmus. Ka „kuivas“ arvuteaduses vahib igal sammul vastu lõpmatus — see jumalate jumal, see lunastajate lunastaja. Tuletagem ruumi ja aega meele ja näidakem, et inimene appelleerib ikka selle kahe lõpmatuse pääle, kui mõistusest tuleb puudu. Aga las' olla lõpmatus, las' kestab igavik, pää-asi, kui meie ise oleme osa sellest lõpmatusest, sellest igavikust. Seda oleks nii kena õpetada, kuid ilma mingisuguse „meie ristiope-tuseta“.

Kena oleks rääkida usutunde arenemisest ja loogilistest keerutustest jumala olemise kohta, kus mõistus ei saa anda ei eita-vat ega jaatavat vastust; sest jumala mõiste pole üleüldse loogi-

line mõiste, vaid kuulub tundmuse, ettekujutuse valda ja sää-
uidavad olevad kui ka olemata asjad. Usuõpetaja patustab lapse
vastu, kui ta ei püüa seletada, ajaloolise arenemise varal näidata,
et iga jumal saab kord ebajumalaks ja et igast usust saab kord
ebausk. Muutlikud on inimesed, muutlikud nende jumalad, nende
usud ja arvamised. See on inimese elu veetlevam külg. Inimene
on igavene juut, kes rändab ja rändab, otsib ja otsib. Kui hir-
mus oleks, kui viimaks leitaks jumal, mis ei muutuks enam eba-
jumalaks, kui saavutataks usk, millest ei arene ebausk. See oleks
inimesevaimu surmakelluke, see oleks kuulutatud viimne päev.

Kena oleks just piibli varal lastele näidata, kui lõpmata
palju eksitusi on ka kõige suuremates raamatutes. Veel kenam
oleks näidata, missugune määratu eksitus on aga see, et ükskord
tehtud eksitusi tuhanded aastad on pühaks peetud. Lastele peaks
näitama, kui raske on eksituste vastu võidelda, kui nende pääle
vajutatakse pühadusepitser. Lapsi peaks õpetama kirja läbi
katsuma. Aga ärgu õpetatagu neid kirja põlgama. Ärge arvake,
et on kuritöö, kui lapsi õpetatakse aimama, mis võiks Kaini ja
Abeli loo tõsine mõte olla, kui püütakse tõsiselt vastata, kust sai
Kain omale naise, kudas said Loti tütreid käima pääle, kudas võis
päike seista Kiibeonis ja kuu Ajaloni orus, kudas võis Piileami
eesel rääkida, kudas võis vaga Taavet Patseba omale naiseks võtta
ja kudas võis veel vagam ja targem Saalomon omal nii mitu sada
naist ja liignaist pidada.

Kena oleks lästega vaadelda, missuguses vahekorras seisavad
juudid oma jumalaga, kudas nad teda iga sammu pääl salgavad,
kumardades teisi jumalaid, nii et piibli lugeja arvamisele kipub,
et Jehoova ei olegi juutide tõsine jumal, see on mõne üksiku pää-
aju sünnitus, millest suurem hulk kunagi aru ei saanud ega teda ei austa-
nud. Hulgale meeldis ikka kas kuldvasikas või Paali ja Mooloki
kõrged paigad; hulgale meeldib ikka jumal, keda võib näha ja
käega katsuda, kes astub nagu omasugune sinu juure sööma ja
jooma (mäletagem sellekohaseid lugusid Vanast ja Uuest Testamen-
dist). Juhtigem tähelepanekut ka selle pääle, kudas juudid oma

jumalat paluvad, iseäranis kui nad oma vaenlaste vastu lähevad, s. t. kui nad astuvad tapmise, röövimise ja orjastamise teele. Ja ärgem unustagem, et jumal nende palvet niisuguseil korral ikka enamasti kuuleb ja et tema on halastamatum kui ka kõige viimane juut. Tuletagem ka seda meele, et veel tänapäev jumalast niisama aru saadakse, et veel praeguse ilmasõja ajal kõik rahvad jumala poole pööravad — nagu oleks igal rahval ikka veel oma rahvuslik jumal —, paludes vastasele hävitust ja hukatust, paludes, et halastaja ja armuline seda teeks, mida suurtükid ja kuulipildujad ei suuda.

Kel meeled on häbeneneda, see häbenegu!

Kena oleks ka vaadelda, kudas igamees oma jumalat kõige kangemaks, oma usku kõige paremaks peab. Tuletagem meele selle juures Jehoova vägitöid ja Kristuse imetegusid. Õpetagem tundma nende tegude uskumise lihtnimlik-lapselikku meelt. Õpetagem aga ka tähele panema, missugused paratamata järeldused tulevad sellest, kui usume, et just meie jumal on see kõige vägevam, meie usk see kõige parem, kõige õigem, ainuõndsakstegev.

Meile on õpetatud, et paganad ja nende keisrid on kristlasi ja nende usku taga kiusanud; meie ülesanne peaks olema oma lastele selgeks teha, et kristlased ise oma usku ja usukandjaid rohkem ja verisemalt on taga kiusanud kui ükski pagan või pagana keiser. Me peaksime näitama, et pagan pole sugugi nii pagan, nagu meile õpetatud, ja kristlane pole sugugi nii kristlane, nagu tänapäevgi veel kiidetakse, mitte ainult kirikutes, vaid ka koolides. Ja ärgem veeretagem usu tagakiusamiste süüdi katoliiklaste ja nende päävsti pääle, kes ikka veel kuulutab end ilmeksimatuks. Näidakem lastele, et iga usk tunnistab enese ilmeksimatuks, ainuõndsakstegevaks. Ärgem salakem, et Hispaanias katoliiklased ainult kurikuulsa Torquemado ajal kaheksateistkümne aasta jooksul vähemalt 100.000 inimest ära hukkasid, neist 8.800 tuleriidal põletades. Ainult Andaluusias hukkas inkviitsioonikohus aasta jooksul 2000 juuti ära. Piinati isegi neid, kes sealihalt ei armastanud.

Hollandis leidsid sellesama kohtu läbi vähemalt 30.000 inimest surma.

Tunnistagem, et katoliiklased, muhameedlasi oma usku sundides, neil ära keelasid emakeeli rääkida, emakeelseid raamatuid lugeda või hoida, oma mängu mängida, oma laule laulda, harjunud riideid kanda, ennast pestagi, sest pesemine, vanniskäimine, saunad olid ainult muhameedlastel moodis, mitte vagadel kristlastel. Ütelgem, et mustuse poolest olid need kristlased niisama vagad kui Ameerika pärisrahvad, keda kristlased hävitasid, sest need hävitatud paganad uskunud kaljukindlasti, et ainult mustus on pühaduse märk, et mustus teeb pühaks, et pühadust peab tema haisust tuntama.

Ütelgem ka, et usuliste hirmsuste paik polnud ainult Hispaanias, kus iga teine inimene oli munk, papp või jesuiit ja kus surmasärgina armastati mungakuube, vaid et usuline koledus ja jälkus kõndis ka Prantsusmaa pinnal, kus pidi elama hariduse poolest esimene rahvas ilmas. Näidakem ajaloo dokumentide varal, et veel Louis XIV ajal (suri 1715) usu pärast võis inimesi viina täis pumbata, kuni nad mõistuse kaotasid; neid alasti võtta ja neid siis iga viisi teotada; neid õhku täis pumbata, kuni nad lõhkesid; küünelustesse pindu ja nõelu torkida ja küüsi varvas-telt ning sõrmedelt rebida; kuumade pihtidega ninast kinni võtta ja nõnda inimest ühest toast teise viia; keeva vett suhu kallata ja püssirohtu kõrvus põletada; jalapõhju keppidega peksta, katsumiseks, kas see piin on nii hirmus, kui mõned reisijad tõendavad; karvu pääst ja habemest ükshaaval välja kitkuda; mehi, vendi ja lapsi voodi külge köita ja nende silma all ära naerda naisi ning ödesid, emasid; jalgu põletada ja hõõguvaid süsi pihku panna; häbelikka neitsid alasti uulitsale lamama panna ja veel palju ennatumaid asju teha.

Agaga kõige selle juures ei pea unustama lastele ütlema, et mitte ainult katoliiklased, mitte ainult Ameerika paganad pühadusest nõnda aru ei saa, vaid et needsamad protestantlased, keda katoliiklased nii veriselt taga kiusasid, ise oma vastastega kohe

sedasama püüdsid teha, niipea kui nad selleks aga vähegi võimalust leidsid. Tuletagem meeles protestantlaste sallimatust ja leekivat viha teiste uskude vastu Prantsusmaal, kui neile sääls viimaks ilmliku võimu läbi usuvabadus Nantes'i käsikirja põhjal anti. Ärgem unustagem ka Inglismaa „puhastatud“ kirikut, kelle piiskopid nimetasid taevale meelepärasteks oma kuningaid, kui need schotlasi taga kiusasid ja kui nad neid piinasid, isegi Venemaalt seks otstarbeks pünariistu välja tellides. Näidakem aga kohe säälsamas, et needsamad tagakiusatud ja „puhastatud“ usuvennad schotlased iseoma karjalambukestega ümber käisid, nagu katoliiklased oma vaenlastega, neid kitsendades igasuguses ilmlikus eluavalduises; et majaperemeestele käsk anti vits valmis hoida nende tarvis, kes küllalt kombelikka sõnu ei tarvitanud; et kirikukogud poissa peksid pühapäevade mittepühitsemise pärast, et pappide nimed tunnistati pühaks ja et nende suhuvõtmine oli vähemalt niisama suur patt, nagu juudil Jehoova nime suhuvõtmine; et avalikult võis papi nime nimetada ainult papi enese iseäralikul loal; et patt oli naisel lapsi himustada ja patt oli ka olevate laste eest muretseda; patt oli teisele hääd teha, patt oli ka, kui sul omal hääd oli; patt oli rääkida, patt oli naerda, patt oli rõõmus olla, patt oli naljatada. Oli lubatud ainult naeratamine, aga sedagi mitte pühapäeval, Jumal hoidku selle eest. Isegi kuningale tehti märkus, kui ta pühapäeval julges naerda. Ja iga patu kannul käis karistus juba siin ajalikus elus. Selle eest muretsesid „puhastatud“ vaimulikud, kelle teenistuses seisis hulk nuuskurid.

Seda kõike oleks kena koolis lastele jutustada või neile dokumentide varal näidata. Aga ärgu mõeldagu, et siit järgneb usu põlgamine, usu meeletu vihkamine. Sest kui lapsele muud ei osata õpetada kui põlgamist ja vihkamist, siis on asjata teda õpetada. Vihkamist õpetades õpetate talle ainult uut usku, mis on niisamasugune ebausk, nagu neid teisi varemaltki küll; mis annab põhjust niisamasugusteks tagakiusamisteks ja hirmsusteks, nagu seda varemaltki usu, jumala ja õndsuse nimel küllalt tehtud.

Usk pole ainult kirikutes, vaid ka majal; usku ei õpeta ainult vaimulikud, vaid ka teadlased, ühiskonna apostlid, kunstnikudki. Igal pool, kus usku õpetatakse, sääal šaadakse sallimatuks ja tagakiusajaks, sääal hiilivad nuuskurid ringi, sääal on salakaebajad, hullustajad, sääal on viha ja vaen ning kättemaksmine. Vaadake oma ümber ja iga sammu pääl näete usku, aina usku. Rahvuslikus ainu-usus kägistavad rahvad rahvaid, parteid parteisid, kildkonnad kildkondi, toetades end kõrgetele põhjusedetele, ideaalidele, mis on puutumatud, pühad. Uskude ajalugu on inimesesoo ebausü ajalugu, inimesesoo rumaluse ajalugu ja vaimuvalguses leegitšejad ebajumalate kehad valgustavad teed pilkases pimeduses.

Meile õpetati tänini ikka jumalaid, usku ja inimeste tarkust, hakakem nüüd rohkem rõhku panema ebajumalate, ebauskuude ja inimeste rumaluste pääle. Näidakem, missuguse hirmsa töö inimese vaim on ära teinud, kui palju jumalaid ta hävitanud, kui palju uske naeruväärseks teinud, kui paljuist rumalustest võitu saanud. Aga ärgem pangem lapsi uskuma, et inimene on juba tark, et tal pole enam ebajumalaid ega ebausku. Õpetagem teda oma ümbrust silmitsema ja nägema, et pimedates külaurgastes posisevad ikka veel lausujad eided ja et ka kõige enam haritud riikides makstakse pappidele hääl meelel palka, nagu oleks neil mõni muu ülesanne kui külalausujal. Tahab ebausklik külaneiu poisi armastuse võita, siis valmistab lausuja eit talle armutoidu, tahab aga usklik kristlane oma Issanda õndsakstegeva armu osaliseks saada, siis sööb ta armulaual sellesama Issanda ihu ja verd.

Ütelgem lapsele, et inimese mõistus on väga piiratud, tema rumalus aga piiramata. Õpetagem armastama ja imestama seda rumalust, sest muidu saab temast inimesepõlgaja. Õpetagem, et kui kellelgi on rumal isa, ema, õde või vend, et siis see tark, kes neid sellepärast ei arva võivat armastada, on nendest veel palju, palju rumalam. Õelgem, et armastamiseks ei olegi tarkust vaja ja et armastus inimesesoo vastu on pääasi, — armastamine, andeksandmine, sallivus, kannatlikkus, olgu see usus, mida kirik õpetab või mida kuulutavad teadlased, kui mõistusest tuleb puudu;

või kunstnikud, kui neil ahtraks jääb loomisjõud; või ühiskonna-apostlid, kui löövad logisema terved, kained meeled ja kui punased hakkavad eemalt vaadates mustama ning mustad peaaegu punama.

Oleks ehk väga kena, kui midagi selle taolist koolis usuõpetuse tunnis räägitaks. Aga tõepoolest ei tea ütelda, kes seda peaks tegema. Endine usuõpetaja vististi mitte, sest see usub enamasti mõnda ainuõndsakstegevast usku, käib ehk korralikult kirikus, läheb hingeõnnistuseks armulaualegi, peab ehk piiblit ikka veel pühamaks kui mõnda Kalevalat või Odüsseiat, Jehoovat ikka veel vägevamaks kui Väinämöist või Zeusi; arvab, et testamendi ettekuulutus ometi kord täide läheb ja kõigi põlved painduvad juutide jumala ees, ehk küll praegusedki kristlased õigel teel on hää paganuse poole.

Ka uusi usuõpetajaid oleks raske leida, sest neid peaks sellesama sugupõlve seast otsima, kus niisuguse ustavusega armastatakse alles esivanemate pühadusi. Neid armastavad isad ja emad, õed ja vennad, sugulased ja tuttavad, uskudes, et ikka võib teise kannatuse, teise surma läbi õndsaks saada, uskudes, et kui keegi teeb hääd, siis ta selle eest kohe midagi peab saama; et kui keegi usub, siis peab võima ta taevas kuldpasunat puhuda, nagu oleks jumal kolaarmastaja laps või mõni lapsik ja harimata türklane, kelle suurem pidupäev on siis, kui magadeski plärisevad kõrvulukustavad pillid. Nagu oleks inimese õndsust, häätegu ja usku kellelegi muule tarvis kui just inimesele enesele ja nagu peaks meile seda, mida eneste kasuks teeme, mõne totra kontoris tuhandekordselt välja makstama!

Sõjaluule.

Sõja ajal on meie muidugi kehvapoolne luuleallikas üsna ahtraks jäänud. Isegi Kirjanduse Selts pole põhjust leidnud oma harilikka auhindu ja ergutusrahasid välja jagada.

Mujal (näit. Saksamaal) öitseb ometi nõndanimetatud sõjaluulegi, meil pole sedagi. Kogu meie suurel isamaal ei taha sõjaluule hästi sigida, nagu kardaks ta ümbruse poolt surnukssisitamist. Mõni aeg tagasi võttis Leonid Andrejev selles asjas sõna ja hüüdis vaimustusega: „Sõja ajal ei pea laulikud vaikima!“ Kui palju see hüüe luulepõllu elustamiseks mõjus, ei julge ma tõendama hakata.

Miks ei taha laulikud sõjast laulda, peab ta ju kõigi meeled ärevil ja ergud pingul? Peitub ehk nähtuse põhjus P. Kogani sõnades (прологъ): „Kunstitööd mõista, tähendab tema lugejaid mõista... Kirjanduse ajalugu on läbiloetu, mitte aga kirjutatu ajalugu.“ Kas puuduvad sõjaluule lugejad, ihaldajad?

Vaevalt on sõda kusagil sagedamini külaliseks käinud, kui meie väikesel kodumaal. Võib öelda: me olemes sõdadega otse läbi vettinud. Ja ikkagi puudub sõjaluule. Rahvalauludes leidub suur hulk sõjalaulude teisendid, aga mulje, mis nende lugemisest saab, vastab Hella Vuolijoki sõnadele tema „Sõjalaulu“ eeskõne lõpul: „Nagu näha, tunneb Eesti vanem rahvalaul sõda kaunis vähe. Ainult sõttaminek kodust, sõjast kojutulek ja igatsus omaste järele on meie rahvast liigutanud.“

Pole ka ime, on ju lauljad enamasti naised. Nende kurbus ja mure leiavad sügavaid ja hellu sõnu:

Mure kannid tal käessa,
Mure peeker tal peossa,
Täis on vetta, täis on verda,
Täis on ääreni hädasid.
Silmad vetta veeretavad...
Võttis hoole õrre pealt,
Mure musta parre pealt.

Ema igatsev ootamine muudab aja igavikuks. Tundub, et ta

Ootas aastaid arvamata.
Et läind vares valgeeksi,
Kaaren luige karvaliseks.

Jälleenägemise - rööm ajaks nagu meeled segi ja õrnus ei tunne piiri :

Siis annaks suud sinule,
Siis annaks kätt käele.
Suud annaks ma jala tallale,
Suud suurele varbale.

Meil on nii sagedasti toonitatud, et eestlane suudlemisest suurt lugu ei pea. Aga näete — ometi, kui tundmused luu ja lihani lõikavad. Isegi tagasituleva sõjamehe meel on sedavõrd härras, et

Suud andis värava sammas,
Kaela hakkas kaevu kooku.

Sõjapluse kohta on raske tabavaid luulesõnu leida ja kui sõjakoledustest räägitakse, siis tundub ajuti, nagu oleks neid hirmunud lapse silmadega vaadeldud :

Saksa veri tuli sadulasse,
Vene veri tuli vööst saadik...
Kus on põlvi poiste päida ;
Labajalu laste päida.

Aga kui toidust räägitakse, siis osatakse kujukaid sõnu leida :

Sõjaleib on sõkeline,
Vaenukakk on kanepine. . .
Kui käis kämmel täbarasse,
See oli lämmi leivakene,
Kui käis rusik kukla peale,
See oli piruka palakene. . .

Niisamuti ka magamiseasemest :

Lämmi ase on läve all,
Pehme ase on pingi all.

Kalevipojast ei tule ainustki kohta meele, kust võiks leida tõsist võitlusevaimustust, taplust kui püha kohust, talitust. Kalevipoeg on halb tapleja. Isegi laudu ei oska ta paharettide kolkimisel otstarbekohaselt tarvitada: ta lööb lapiti. Kui ta verd valab, siis teeb ta seda meeletuses (Soome sepa juures), ja kui ta raudmeestele oma võimu tunda annab, siis oleks see nagu lihtne kelkimine. Aga maadlemine on Kalevipojale nähtavasti kanti mööda. Vast ehk on sellepärast põhjendatud, kui J. Kunder vaidluste ja sõnasõja asemel soovitab: „Mehed, minge parem maadlema“ (Eesti kirjanduse esimese võidupidu raamat, Pidukõne, lhk. 22).

Nagu meie rahvalaul sõjataplust vähe ja halvasti tunneb, niisamuti võitluskehv on ka meie kunstluule. Kreuzwaldi Lembitu ei armasta võitlust; ta süveneb mõtlemisesse, juurdlemisesse. Kreuzwaldi „Sõda“ (Viru vana lauliku kenam kandle lugu. Eesti sõbradele. Tartus 1854) räägib kõigest, mitte aga taplusest, kui maha arvata sõnad (lhk. 4):

Taplus sütib tuliselta
Vaenuvihal põlemaie.

Ehk kuidas võidakse taplusel peatada, kui tapluse tagajärjed ütlema ajavad :

Surma vari katab välja,
Leina kaju laged aida ;
Muru kirju lillevaipa
Kahvatelleb koolja karva.

Mitte taplusest ei laulnud vanad vaimustatud lauluvennad,
vaid nad

Tõt'sid teisi sütitama,
Kõheldajaid kiirustama,
Kartlikusi karastama,
Arga südant toetama,
Nukraid meeli jahutama.

Ka niisugused mehed, nagu M. Veske, M. Lipp, A. Piirikivi, K. E. Sööt, P. Jakobson j. n. e., pole oma sõnades tapluse kohta kujukaid sõnu leidnud. Nad peatavad enam sõttamineku ergutamisel ja julgustamisel, kui võitluse kirjeldamisel. Nende lauludest jääb tundmus järele, et nende kohta A. Tombach-Kaljuvalla sõnu tarvitada ei tihka (Luuletused I, 1897, lhk. 10):

Need laulud olid sõjas käin'd,
Nad olid kuulirahet näin'd,
Neist mõõga hoobid läbi läin'd,
Neid püssituli kõvaks tein'd.

Mitte asjata ei öelnud Goethe, et sõjalaule peab sõjaväljal kirjutama, kus vilguvad vaenlase laagri tuled ja kostab hobuste hirnumine.

Meie laulikutel puuduks nagu usk tapluse voorustesse. Isegi Jumala poole ei söanda nad vaenlase väeramiseks tulisest hingest pöörata, nagu ei tihkaks nad niisuguse asjaga teda tülitada. Mis-suguse julguse ja iseteadvusega teeb seda näit. Th. Körner (A. Piirikivi tõlge. A. Läte — Sõjalaulud, 1902, lhk. 18):

Issand, ma kiidan sind !
Kiites ma võidan ja võites ma kiidan,
Kiites ma vaenlasi mõõgaga niidan ;

Issand, ma kiidan sind!
Jumal, oh kuule mind!

See tuletab seda iseteadvuslikku julgust meele, millega Saksamaa vaimulikud, teadlased ja luuletajad praeguse sõja kole-dusi kaitsevad ja õigustada püüavad, endid nagu mõnesuguse kõr-gema nuhtluspiitsana tundes. Aga see ajab mõtted ka vana halli aega tagasi — Vana Testamendi päevadesse. Missugune otsekohe-sus valitses viimases Jehoova vastu, kui vaenlase eest kaitseks abi palutakse! Loetagu näit. Taaveti Lauluraamatut. Ja Iisraeli vas-tane on sääl ka Jehoova vastane, keda peab hävitama, ja väga õndsaks kiidetakse seda, kes „Pabeli tütre noored lapsed kätte võtab ja vastu kalju rabab“ (Laul 137, s. 9).

Meie oleme kaua saatuse vaesedlapsed olnud, meile on kaua alandlikku meelt ja allaheitmist õpetatud, nii et me isegi enam Jumalat tõsiselt ei julge paluda. Või ei usu meie tõsiselt? Me palume, aga me palume temalt ainult seda, mida „saksad soovivad“. Ei ole suuremat orjameelt, kui kartus oma Jumalat tõsiselt paluda.

Suurt ruumi meie sõjalauludes nõuab isamaalikkus ja riigi-ustavuse toonitamine. Kes meie ajalugu ei tunneks ja kes ei teaks, et veel praegugi igal parajal silmapilgul meie vastu lahkpuüete tont hiilima saadetakse, kelle olemasolu ikka veel uskujaid leiab, see peaks vististi pääd murdma, miks me küll nii sagedasti oma riigiustavuse silmatorkavale paigale püüame upitada. Alguses tun-dub selle aine käsitamises teatud vaimustus ja väljenduse kujukus, aga aja jooksul kuluvad salmidel eelmised omadused ja me lau-lame riigiustavusele niisama labaselt ja maotult nagu isamaalegi.

C. V. Freundlich püüab „Prantsuse sõast“ lauldes ka võit-lust kirjeldada (B. G. — Lillekessed. Essimenne jaggo, teine trükk, 1864, lhk. 20):

Vaat püssi kuulid lendavad
Kui seäsed, mis õhtul kirkavad,

aga tema sõnad on palju tabavamad, kui ta ütleb:

Se õhkab, äggab, kellel nälg,
Kel purruks tehtud kässi, jalg. . .
Kust vaeno-väed tullevad,
Seal küllad, linnad põllevad.
Nad hullo kombel möllavad
Ja meie põllud tallavad.

Meele jääb ka, kui ta jutustab haledamast loost, mis ema hädaga teinud (lhk. 22):

Siis võttis paela — lapse poos,
Ja tappis see, mis Jumal loos.

Laulus „Krimmi sõda“ ütleb Freundlich (Lillekessed, teine jaggo, lhk. 85), et vaenlane

Teeb soola leiva kalliks,
Se murre teeb meid halliks.

Raske on sõda, väga raske sõttaminek, nagu seda „Ühhe naese-mehhe lahkumine väeteenistusse minnes“ peab näitama (Freundlich — Lillekessed, I jaggo, lhk. 57):

Võtta siis se kaela-rät,
Kuivata so silma veed —
Minna lähhan oma teed,

sest sõjas (lhk. 55)

Pole seal luggo, laulo,
Ei muud kui verro hauro.

Sõja hädade ja leinajate kohta leiab isegi kõige halvematest vemmelvärssidest liigutavaid sõnu, näit. (Sõa sannum ja terretamine ehk kümme kaunist laulo sõa-ajal, Tartus 1875, lhk. 15):

Nüüd lähhad võõra maale sinna,
Ja jättad vannalt üksi mind,
Kus keppi naeal tuigun minna,

Mul polle häddas abbiks sind ;
Se murre, kurvastus küll viib
Mo hallid juuksed hauda siit.

Või (lhk. 16) :

Sest kallis Marri kannata
Ja kurvad palled kuivata.

Järgmised read panevad oma lapselikkusega tänapäev muigama
(lhk. 13) :

Mo keige kallim peioke !
Sind nuttab taga neioke.

Nagu praegusele elanikule oleksid vaigistuseks määratud
sõnad (lhk. 7) :

Sest, oh rahvas, ärra kohko !
Kui sa kuled sõa õhko ;
Künna põldo, nida heina ;

—

Ärra karda, ega leina.
Tulleb siiski sõdda seia,
Eks me' sega nou ei leia ?

Sõa pasun hüüab Serbiamaalt Venemaale (trükitud 1877)
hirmsaid asju türklaste tegudest, seega mehi võitlusele ässitades
(lhk. 5 ja 6) :

Lapsi piigi otsas kandvad,
Surmale neid ohvriks andvad. . .
Keige õnnetumad vaesed
On seal käima-pealsed naesed. . .
Enne lõhki leigatakse,
Pärast alles surmatakse. . .
Naestel rinnad leigatakse,
Elavalt neid nülgitakse. . .
Enne saavad ära naerdud,
Pärast pärisorjaks müüdüd.

Need tuletavad meele praeguse sõja sõnumeid Armeenias-
Aga nagu tahaks laulja võimalikka kahtlusi ja eksiarvamisi kõr-
valdada, lisab ta neile koledustele juure (lhk. 6):

Serbias ma pole käinud,
Seda pilti olen näinud.

Julgustuseks peab ridu pidama (lhk. 14):

Ehk voolagu mo rinnust veri,
Ei selle pärast kohku veel,
Ma tean, et Jeesu arm ja veri
Mo hinge ehitab veel seal...

Lõpuks kostab küll kõigist sõjalauludest soov, mida „Sõa-
meeste laulud“ (Havatud ja haige sõameeste heaks trükki pandud
1877. Hind: vennalik armo and. Lhk. 4) esitavad:

Volab merri, tõusgo merest
Vagga tule villoke,
Jooseb verri, sündgo verrest
Vaikne ello illoke.

Kõigil sõjalauludel näib üks ühine omadus olevat: luule-
ja vaimuvaesus. Neid lugedes aimab vast, kui hirmus on seotud
kõnet ikka luuleks nimetada. Mida enam käesolevale ajale lähe-
neme, seda enam rüvetatakse sõjalauludes luule mõistet. Kes
kahtleb, lugegu M. Teimanni või G. Kajaku Vene-Jaapani sõja
laule (mõlemad 1904. a. trükitud). Ainult nende labasus ja maot-
tus, kui tõsiinimlikud dokumendid, äratavad lugemisehimu, kuni
jõuad pärliteni (M. Teimann — Vene-Jaapani sõjalaulud):

Tohtred andvad neile rohtu,
Et võib parandada kõhtu...
Jaapanile astun vastu,
Ütlen kohe: tere, trastu!

G. Kajak on oma „Vene-Jaapani sõjalaulule“ kaaned pannud,
mille sisemisel küljel lugeda: „Pihti ja Laulurahva raamat 1903“.

Aga laul ei ole nähtavasti sellega sugugi paremaks saanud. Isegi see ei aita, et ta oma laulu „rahuriigi püüetele pühendanud“.

Huvitav on veel, et hilisemates sõjalauludes hooplemine ja kelkimine lopsakalt võrsub. M. Teimann laulab näit.:

Kas tulgu tuhat Jaapanlast,
Ei mina neidki kardata. . .

Niisugune „vänge“ mees tuletab meele külatänavas kõõrutajat :

Mis sa, sitikas, sirised,
Porikärbes, sa pirised.“

Linnulennulise vaatluse lõpul ei saa muidu, kui peab meele tuletama, et just kõige viimasemal ajal meil ometi luuletusi on emunud, kus tõsine võitluseroom ja taplusehimu uhkab. Ma mõtlen Ridala „merekuningaid“ („Kauged rannad“) ja „Ungru krahvi“. Nagu hakkaks viimaks ometi luule liikuvat muinasjuttu meie esivanemate sõjakusest teostama, mille üle rahvalaul kahtlema ajab. Või on ehk orja-aastad meie iseloomu muutnud ja meie rahvalaulu moodustanud? On ehk tapluse ja hävituse meeletu rõõm tõesti iseseisvuse ja vabaduse voorus? Vahest oli see ometi loomulik, kui Spartas verevalamist ainult vaba kodanik õppis, selleks isegi orjade pääle jahti pidades? Meie väike kodumaa on sõdadega vettinud, aga mitte meie polnud sõdade alustajad, vaid teised, tugevamad naabrid, kes saatuse malgana meid ja meie omakseid nottsid. Siit mõistame, miks sõjapasun kui hädapasun kipub puhuma. Nõrkus ei kasvata südant suureks, nõrkus ei lase isegi Jumalat tõsiselt paluda ega tema pääle loota. Nõrkus ei ärata usku, et meie ise oleme oma saatuse määrajad, mille vaekaussi peame nirstama viimase veretilga. Väikerahvad tunnevad harva seda ülevat, päädpöörivat, meeletukstegevat orgialikku rõõmu, mis tekib jõuteadvusest. See teadvus annab vaimulegi hoopis teistsugused tiivad. Huvitav on selles tükis praegunegi sõda. Kui palju võltsimata lootusi, kui palju tuleviku-unistusi lasevad suurrahvad lendu. Need unistused võivad unistusteks jääda, aga ometi julgevad suur-

rahvad põhjendatult lootä ja see julgus tiivustab nende vaimu ja pinnib nende keha. Väikerahvad on sunnitud erapooletut mängima, on sunnitud lahket nägu näitama kahele poole, sest kes võib teada, milleks see hää on. Siiski nutavad juba nii mitmedki oma kodu varemetel või vööräl pinnal, mõeldes kodu pääle, ja nende ainukeseks troostiks on suurriikide korduvad töötused, et nende iseseisvus jalale seatakse ja kahjud rikkalikult tasutakse.

Niisugune seisukord ei või kõlavaid sõjalaule sünnitada ega tapluse meeletust kui rõõmujoovastust maitsta. Iga sõjalaul peab paratamata nutulauluks muutuma, kas või Jeremia sõnadega (Nutulaulud: 2, 11):

„Mu silmad on suure silmaveega peast ära lõppenud, mu sisikond on koguni segaseks läinud, minu maks on välja valatud maa peale mu rahva tütre kahju pärast, et noored ja imevad lapsed ära nõrkesid linna turude peal.“

Naerjast nutusel ajal.

Olete ehk lähemalt tähele pannud, kudas lapsed nutavad ja kudas nad naeravad? Eks tee nende suunurgad mõlemal korral peaaegu ühesuguseid liigutusi. Ja eks kisu südamlilik naer niisamuti pisaraid silmast, nagu nuttki.

Lastest räägin sellepärast, et neid on kergem vaadelda kui täiskasvanuid; neil on nutt ja naer enam „näpu otsast“ võtta. Muidu on vahe ehk ainult selles, et täiskasvanutel on niihästi naerdes kui ka nuttes vähem pisaraid kui lastel. Vanadel on vähem kurbust, rohkem nukrust, vaikist seisvat valu. Vanadel, eluskogenud, tarkadel vanadel on suunurkades jooni, mille järele raske otsustada, kas nad palju naernud või palju nutnud. Aga vististi on nad mõlemaid teinud, sagedasti isegi nuttes naeratanud ja naerdes nutnud. Jaapanlaste ja osalt ka hiinlaste kuulus hommikumaalase naeratus ongi ehk tõuline vanadusemärk. Ehk pole nende naeratus iga kord sugugi naeratus?

Kunstis on hakatud ülevamaks naeratuseks pidama just seda „nutuvõrulist“ naeru või naerulist „nutuvõru“: naeratavat, haletsevat nukrust, milles peitub nii palju andeksandmist ja kaastundmust. Humooriks nimetatakse seda naeru. Meie meestest kaldub Kitzberg mõnikord selle inimliku naeratuse poole. Tabava näitusena võiks aga venelast Gogolit meele tuletada, iseäranis tema keskea töödes. Lugesed ei tea ajuti, kas kipub nutt või naer suunurki pingutama, sest kirjaniku naeru pääle vaatamata tunned ometi, kui väga naerdes kannatatakse. Mõnikord näib, nagu naerduks ainult sellepärast, et tagasi tõrjuda pääletükkivaid pisaraid, mis keerlevad valusatena juba kurgulaes.

Niisuguste naerjate sekka kuulub kahtlemata ka prantslane Anatole France. Praegu on ta juba vana mees (sünd. aastal 1844), paremad naerupäevad on selja taga. Küll pole ta naeru ka viimasel ajal jätnud, see näib isegi nagu iseäranis hoogu võtvat tema hilisemates töödes (L'île des Pingouins ja Les dieux ont soif), aga ikka enam ja enam näib kaduvat naeru meeleline mahlakus ja selle asemele tulevat naljakas või naeratav mõte, mis on alati olnud selle kirjaniku üks silmapaistvamatest omadustest. Juba aastakümnete eest kirjutati temast: „Ei tea meest, kes oleks kohatum tegevuseks, aga ei tea ka, kes oleks kohasem korrapäraseks mõttetööks ja kel oleks niisamasugune kalduvus asju tundma õpida ning neid mõista“ (Bornières). France'i kohta võiks ehk peaaegu tema oma sõnu farvitada, mis ta ühes varases raamatus Greeka teatud kirjanikkudest rääkides ütleb: „Ikka seesama inimene — vilunud kirjanduses ja grammatikas, ikka seesama vaim — ehitud, lihvitud, tarvitatud... Kirjanduses tunnevad nad iga tähelepanemiseväärilisemat asja. Mis aga sellesse puutub, et oma silmaga elu näha, vahendita loodusenähtusi tabada, siis see pole nende asi“ (Le génie latin).

Viimastele sõnadele näib vastu rääkivat asjaolu, et France'il on terve rida töid, mis käsitavad jooksvat, ümbritsevat elu (Le mannequin d'osier, L'orme du mail, L'anneau d'améthyste, Monsieur Bergeret à Paris), aga lugedes näib, et tabavate elupiltide pääle vaatamata leidub nendes raamatutes ometi ehk rohkem elus liikuvaid mõtteid kui kirevat elu ennast. Päälegi — elupiltide asemele kipub sagedasti nagu elukroonika, raamatud saavad Prantsuse elu kroonikaraamatuteks (Dreyfusi asi).

Kõigis nendes (aga ka mitmes vähemas töös) esineb professor Bergeret ühendava keskkujuna, esiteks provintsis, pärast Pariisis. Tema on Sylvestre Bonnard'i kõrval (Le crime de Sylvestre Bonnard) France'i üks suurtest kangelastest, kui seda karjuvat sõna nende tagasihoidlikkude ja vaiksete tarkade kohta võib tarvitada, ja teda õpime õige lähedalt tundma. Mõlemad on meeldivad oma

mõtete peenuse ja ulatavusega ning hingeliku õrnusega, aga Bonnard'is (varemini loodud kuju) tundub enam tundmuste mahla ja hellust, kuna Bergeret ikka enam ja enam leiab lahutust lõikava, puuriva mõtte siiraviira-käikelt. Võiks isegi öelda: poleks Bonnard nii vana, siis kõlbaks ta nooreks Bergeret'ks.

Lugedes kasvab kindlus, et nendes kujudes tunneme kirjanikku ennast. Täienduseks võiks veel kaks raamatut juure lisada: Pierre Hazières ja Le livre de mon ami, iseäranis viimast, ja siis hakkame nägema poisslast, kes kasvab linna umbses õhus ja kelle ilm lõpeb teatud silla või uulitsanurga taga. Aga igapäev käib ta inimestest mööda, kes müütavad vanu tolmunud raamatuid, ja varasest lapsepõlvest õpib poiss vanu raamatuid (isegi nende lõhna) ja nende nälgivaid müüjaid armastama. Näib pikkamisi tekkivat mingisugune vanade, haruldaste raamatute unistus, sest ainult nende kaudu saab teada, mis ammugi olnud, mis inimesed teinud, rääkinud. Bonnard võtab pika reisu ette, et näha teatud haruldast eksemplaari, ja Bergeret istub vabad tunnid häämeelega tuttavas vanade raamatute kaupluses, kus talle mõnus paik muretsetud.

Aga imelikud asjad on need vanad raamatud! Mida vanemad, seda imelikumad. Ainult viin omandab vananemisega midagi selletaolist hukutavat, nagu raamat. Vanadus saab teatud auhnuks, vanadus saab vooruslikuks paheks, mis on ehk avatelevam pahe pattude seas. Ja mis kõige imelikum: usud, et raamatutes on inimeste tarkus kui vakas paigal, vanades raamatutes vanade inimeste tarkus; aga lugedes hakkad aimama, et inimeste tarkust uurides avaneb ikka selgemini nende rumalus. Nad usuvad, et nende tarkus aina kasvab ja kasvab, aga pane tähele: inimese mõte käib paremal korral ainult eksijana mõistete rägast ringi. Ainult sõnad ununevad, ainult meie tarkuse usk sünnib iga põlvega uuesti.

Seda nähes kipub alguses ironiseerima, kurjaltki naerma, aga siis märkad, et naerad iseennast, vähemalt oma lihaseid vendi, ja nüüd muutub naer kurvaks, muiged saavad nukraks elu otsani. Ja veel suurema õhinaga tormad vanadesse raamatutesse, joobu-

des nende aastasadade lõhnast, veel suurema õhinaga otsid endis-tele pettumustele lahutust. Aga otsija mõte on juba sedavõrt terinenud, et vanemgi, jumalatumgi tarkus kannab Achillese kanda. Tarkus, nagu pühadusedki.

Imelised kujud kerkivad aastate tolmust, veel imelisemad patud uuristavad püsivamaidki pühadusi. Haletsevas händuses pühid ja kraabid tolmu ja imestades seisad igavesti hallide fantoomide ees, lähemal silmitsemisel neis tundes tuttavaid, omaseid, lihaseid jooni. Imede ime! Otsisid vanemaid raamatuid, et leida vanemaid asju, aga seisad lõpuks uudse ees. Pöörad pilgu ümbritsevasse ellu ja uus ime: kui küllalt hoolega silmitsed, hakkaksid nagu nägema vanu raamatuid, mida katab aastatuhandete tolm. Saab tõeks sõna: ei ole uudist päikese all, ja lisad juure: päike pole veel küllalt vana, et leiduks ilmas uusi asju. Nõnda tiiritades saab mõte viimaks iseenele vastu umbusklikuks ja nüüd hakkab olnud ja oleva harutamise, lõikamise, vaagimise, kahtlustamise ja eitamise bakhanaal. Kõik mõttelõngad laotatakse ära, kõik tundekangad näpatakse peeneks, otsides alguste algust. Ei leia armu ükski inimesesoo pühadus, ei kumardata ühegi inimesesoo-jumala ees, sest iga jumala-näokatte taga kükitab ebajumal. Silme eest käivad mööda: usk, teadus, õigus, armastus, vagadus, armuand, au, isamaa, vendus, riik, kohus, kirik, seltskond j. n. e. j. n. e. ning igal pool avab puuriv mõte hoopis midagi muud, kui harilikult oletatakse või kui ühiskond oletada käsib. Ja oleva ning oletatava vastand ajab naerma, kord lõikavalt, mõnitavalt, aga enamasti kaastundlikult, isegi haletsevalt, sest ainuke inimesesoo jumalatest, mis näib püsivat, on kaastundmus. Kaastundmus ja kannatus, kannatus ja kaastundmus. Need kaks tundmust ei ole France'ile nähtavasti kogu eluajal mahti annud. Tahaks tõestusraamatu kirjutada väitega: inimesesoo eksituste ja ebajumalate üle maksab, ei, peab ainult sellepärast järele mõtlema, et on kannatus; ennast ka inimesesoo liikmena tundes pead sa kannatajate vastu paratamata kaastundlikuks saama, troostiks neile õpetades vähemalt naeru, hella, andeksandvat nukrat naeru.

Kannatuse mõte kordub France'i raamatutes ikka ja jälle. Ühes laseb ta jututegelast öelda: „Loomadele on kannatusevõime kasulik. Ta on tarvilik, preili, sest ta on olevuste kaitseingel. Kui leek, näit., meile esimesel puutumisel kohe valu ei teeks, küpsetaksime endid tähelepanemata kuni luukontideni. Mõistuse ja valu vahel on nii lähike ühendus, et kõige arukamad on just need loomad, kes kõige tundlikumad kannatama“ (Richet jutus „Iocaste“, lhk. 10). Teises: „Armastage siis kannatust, sest elada, tähendab kannatada“ (L'humaine tragédie raamatus Le puits de sainte Claire, lhk. 196). Kolmandas: „Lähem tundmatut otsima. Leidsin, et rõõm pole mitte rõõm, ja nüüd õpetab see inimene, et kannatus on tõsine rõõm.“ Usun seda, sest tema on tõde“ (Thaïs Nicias'ele raamatus Thaïs, lhk. 238). Neljandas: „Lapsepõlves oli talle õpetatud, et kannatus on hää, et tema on iseennest juba teenus, voorus, et tema lepib. Ta uskus seda kindlasti ja arvas, et iga eksinu peab kannatama!“ (Isand Thomas raamatus Crainquebille, Putois etc, lhk. 293). Viiendas raamatus (Le jardin d'Épicure), mis esitab nii-öelda France'i filosoofilisi vaa- teid lühidalt kokkuvõetud kujul, ütleb ta muu seas (lhk. 55): „Kannatus ja armastus, see on kaksikallik, kust hoovab lõpmatu ilu. Kannatus! Missugune jumalik väärmõistetud! Me võlgneme temale kõik, mis meis leidub hääd ja mis annab elule väärtuse; me võlgneme temale kaastundmuse, julguse, kõik voorused. Maake- ra on lõpmatusekõrbes ainult liivaterake ilmade seas, aga kui ainult maakeral kannatatakse, siis on ta suurem kui kõik ülejäänud maailm. Õigem: tema on kõik ja ülejäänud pole midagi. Sest mujal puudub geenius ja voorus. Mis on geenius, kui mitte kunst kannatust kenastada (charmer).“ Teises paigas sellesamas raamatus (lhk. 65): „Armastus õitseb ainult kannatuses. Kui vilets oleks minu asemel mõni jumal,“ hüüdis armupalavikus keegi Inglise luuletaja kangelane. „Jumal, mu armas, ei võiks kannata- da, ei võiks sinu eest surra.“ Isegi ühte hobust laseb France teisele seletada: „Sul peab küll metseesli pää olema, kui sa ei

mõista, et hobune on kannatuseks ilma saadetud, sest kui ta ei kannata, siis läheb ta oma lõpueesmärgist eemale, ja taevalik hobu pöörab oma palge õnnelikkudest hobustest kõrvale“ (Les juges intègres raamatus Crainquebille etc., lhk. 251). Bergeret arvab säälsamas (lhk. 74): „Kõik eluline ilmas on määratud kannatama.“

Need on ainult üksikud väljavõtted näituseks.

See igal sammul esinev kannatus ajab mõnikord mustad mõtted pähe. Bergeret lausub kord (L'orme du mail, lhk. 198): „See laps viivitas sündimisega. Kunagi poleks ta sellega nõus olnud, kui ta mõistuse ja ettenägemisega varustatult oleks teadnud inimese saatust maa pääl, iseäranis meie linnas.“ Elu ei too ainult otsekohest kannatust, vaid ka üksluisust, halli, igapäevast, igavat kordumist. Selle märgina avab Bergeret juba kuus aastat raamatul „L'Histoire générale des voyages“ igapäev leheküljed 212 ja 213, ning ikka loeb ta neidsamu sõnu. Reaside raamat saab talle elu üksluisuse sümboliks. Hallilt korduv vaimutöö kestab kuni surmapäevani ja hauas jätkab lagunev keha seda tööd. Mida enam ilma ja ajalugu tundma õpid, seda enam tunned, kui väga Nietzsche oli õigus leida sõnad: die ewige Wiederkehr. Aga France on liig tark, et pessimistiks saada. Enne hakkab ta naeratama. Ja naeru leiab ta ka säält, kus teised seda sugugi ei aima. Naeru ja nukruse ühes kaastundmusega. Bergeret ütleb (La cravate raamatus Crainquebille): „Mis teisi naerma ajab, ei aja mind mitte ja mis mind naerma ajab, ei aja teisi inimesi naerma. Naljämängu leian ma säält, kus keegi teda ei mõista. Ma naeran ja kurvas-tan vastamisi ja see annab mulle sagedasti ogara ilme.“ Teises kohas ütleb Bergeret: „Meie isal oli suur kaastundmus inimeste vastu. Ta ei pidanud neid mitte väga mõistlikkudeks; nende ek-sitused, kui nad polnud südametud, lõbustasid teda ja ajasid ta naerma.“ Ja kõige selle täienduseks võiks lisada Bergeret' õe Zoé sõnad: „Kõik naeratused pole rõõmsad, nagu ka kõik pisarad pole valusad.“ Isegi kannatus pole iga kord valus, sest Bergeret ütleb (M-r Bergeret à Paris, lhk. 248): „Õnnelikud oleme ainult sellepärast, et oleme õnnatud. Kannatus on rõõmu süda ja nende

ühine hingus.“ Aga mis vast veel tähtsam: kannatus sünnitab „püha kaastundmuse, mis on hingede ilu.“

*

Kõige puhtam ironiast, kõige südamlikum, meelelisem, mahlakam on France'i naeratus enamasti ikka viibides vanas hallis ajas. Missuguse nukra joovastusega piirleb ta kogu oma kirjanduslikul tegevusel kõiksuguste pühade ja pühaduste ning vagade legendide ümber, mida jutustavad vanad raamatud või vanad inimesed. Kaks inimesesoo vanemaist ja traditsioonilisemaist pühadustest on õigus ja usk, kirik ja kohus, ning nende juure pöörab France ühtepuhku tagasi, sest nemad on inimesesoo suuremad kannatusallikad. Ja ei leia France'i raamatutes muid kohti, kus nii valusalt ja õrnhellalt oleks naerdud, kui just rääkides õigusest ja usust, kohtust ja kirikust. Arvamata teisendites esitab ta meile need kaks võimu. Aga usu esitajates leidub enam lapselikku saamatust, halatsemiseväärt meeletust, lepitavat, lunastavat naiivsust, õiguseapostlites aga inimlikku kanapimedust, inimese ja tema elu ignorantsi, ülbet kõrkust ja ogaralist iseteadvust. Kõige koledam elukas saab aga usu ja õiguse, kiriku ja kohtu ühendusest. See on peletis, mida nähes isegi France unustab naeratuse ja hakkab suure häälega, laginal naerma. Näituseks nimetame L'humaine tragédie raamatus Le puits de sainte Claire. Jutt on kohtlasest ja vagast vennast Giovannist. „Tema kardab midagi teha, sest jõupingutus on valus ja asjatu. Tema kardab mõelda, sest mõte on halb.“ Midagi õppida? „Ainult targad eksivad.“ Õiguse eest võidelda? „Mis aitab, et õigus on seadustes, kui ta puudub südames? Ja kui südamed on ülekohtused, mis kasu oleks, kui õigus valitseb seadustes?“ Nõnda mõtleb vaga vend Giovanni näeb unes tõeratta. See seisab koos elavatest olevustest, igauks oma värki ja välimusega, millest võib tunda: paavsti, keisrit, kuningaid ühes kuningannadega, piiskoppe, parunid, rüütlid, koja-daame, kõiksugu ametnikka, kodanikka, kaupmehi, talupoegi, lõbunaisi, juuta, muhameedlasi, päkapikuseid, tsükloope, kentaure, sa-

tiire ja inimesi, keda keegi vaga matkaja näinud Aafrikas — pääta, nagu naba all. Iga olevuse huultel on tema lipukiri, mis lõpeb sõnadega: niisugune on tõde. Lipukirjad aga ise räägivad üksteise vastu, hävitavad vastastikku üksteist. Ka värvid ei hakka kokku, nad on karjuvad, lõikavad. Aga niipea kui tõeratas küllalt ruttu vurama pannakse, sulavad karjuvad värvid silma ees ühiseks valgeks. See on tõe värv, tema tõsine lipukiri. „Seda lipukirja ei saa kunagi mingisuguste Ladina, Araabia või Greeka tähtede ega mingisuguste nõiamärkide abil väljendada, ei leidu kätt, kes võiks teda leegimärkidega joonistada paleede seinale. Ära püüa oma kangekaelsuses lugeda, mida pole veel kirjutatud. Tea ainult, et kõik, mis inimene oma lühikesel eluajal mõelnud või uskunud, on ainult osa sellest lõpmata Tõest, et nagu kõiges selles, mida nimetatakse ilmaks (s. t. korralduseks, korraks, puhtuseks), on palju saasta, niisama on ka halbade ja hullude lipukirjad (harilikult on inimesed ikka halvad ja hullud) osa maailmsest tõest, mis on absoluutne, püsiv ja jumalik, ja millest omakorda järgneb kartus, et teda pole olemaski.“

Siin tulevad Hiina targa Lao-Tse sõnad meele: „Nimi, mida öelda võib, pole igavene nimi.“

Nagu näete, on vaga vend Giovanni kiusaja võrgus. Ta kaldub õigelt teelt kõrvale, ei kerja küllalt hoolega enam kiriku hääks, ehk ta küll peaks teadma, et korralikus ühiskonnas maksab seadus: „Kerjamine on ainult vaestel keelatud.“ Veel enam: ta muutub paheliselt heldeks, kuna õigel vagal on küüned oma poole. Vend Giovanni langeb ühest patust teise ja satub kurjategijana vangikotta, säält kohtunikkude ette, sest ta on õpetanud: „Olge õrnad vägivaldsete vastu.“

Kohtunik küsib vihaselt:

„Räägi, ütle, kes on need vägivaldsed.“

Vaga vend vastab:

„Te tahate lehma lüpsta, kes juba kõik oma piima annud, te tahate minult rohkem kuulda, kui ma tean.“

„Sa räägid, ja su sõnad tõendasid sinu ustavusetust. Ja nüüd vaigid sa ning su vaikimine on kuritöö ülestunnistus, nõnda oled sa kaks korda oma süü üles tunnistanud.“

Giovanni mõistetakse surma.

Tema kohtunik tuletab tahtmata ühte Prantsuse revolutsiooni aegset võimumeest meele, kes öelnud, et surmamõistmiseks sellest küllalt olevat, kui kaebealune viiski sõna räägib. Aga vististi polnud Prantsuse revolutsiooni ajal surmamõistetutel iga kord niisugust lohutajat kui Giovannil. Selle kuldse inimesena ilmub kuulnud doktor, kes teeb vagale vennale selgeks, et sõna tõsisel mõttes tema ise enese surma on mõistnud. Sest pange tähele: surma-seaduse on teinud rahvas, niisama on rahvas ka kohtunikud seadnud, aga Giovanni on ise sellesama rahva liige, osa sellest rahvast. Täheleb — ka tema ise oli nende seaduste andja ja kohtunikute ametisseandja, kelle otsust mööda ta nüüd peab surema — iseoma otsust mööda. On aga lugu nõnda, siis tuleb tema surma vabatahtlikuks, lõbusaks, hääks, päalegi veel armastuse- ja austusevääriliseks pidada. Aga ehk on otsus võõriti? „Tarvidusest ja kasust, et kohut mõistetak vigadeta ja eksitusteta, järgneb, et vead ja eksitused on hääs õiguses eneses juba olemas ja saavad osa sellest häästusest, millest omakord järgneb: pead sa oma surmaotsust ülekohtuseks, siis peab see ülekohtus sulle meeldima . . .

Nii räägib tark trööstija.

Püha mees kaotaks kahtlemata oma päa, aga viimasel silmapilgul saab tema päästjaks kiusaja, Ilmavürst. Giovanni ei kõhele põgenemisel, nagu seda teeb lapsetapja Faustis. Härdalt räägib ta kiusajale: „Ma ei kahelnud. Aga sina tulid minu juure ja andsid mulle kõikuvuse, sa lasksid mind kahtlust juua kui viina. Nõnda maitsen ma tänapäev sinu läbi asjade imelist illusiooni . . . Sinu läbi kannatan ja ma armastan sind. Armastan, sest sina oled mu viletsus ja mu uhkus, mu rõõm ja mu valu, asjade hiilgus ja nende halastamatus, sest sina oled himu ja mõte. . .“

Hiljemini loob France õiguse käes kannataja suremata kuju oma Crainquebille'iga. Siia on ta oma naeru õrnemad ja hellemad helid valanud. Iga sõna, iga mõte näib saavutavat otse marmorilise kujukuse. Ja lõpuks ei tea, kellest enam kahju, keda enam peab halatsema, kas kapsa ja kaali kärutajat Crainquebille'i või teda ümbritsevat seltskonda ja õigusemõistjaid, kes oma halastamata õiguse ja kõrgi elutotrusega hävitavad süüta, lihtsa, tagasihoidliku ja omataoliselt õnneliku olemise. Huvitav on jutu mõnda muhedat märkust lugeda, nimelt: „Peab lahti ütlema teadmisest, aga ei pea mitte lahti ütlema kohtumõistmisest . . . Kohtupresident Bourriche . . . põhjendab . . . oma otsused dogmadega ja tõendab traditsioonidega, nii et tema kohtumõistmine saab kiriku käskude sarnaseks . . . Kui inimene, kes tunnistab, on varustatud mõõgaga, siis peab mõõka kuulama, mitte inimest. Inimene on põlgtusevääriline ja temal pole ehk õigus. Mõök pole aga kunagi põlgtusevääriline ja temal on ikka õigus. Õigus on maksvastustunnistatud ülekohtu kinnitus. Käib ta kunagi võitjate või rõhujate vastu? . . . Kõik oleneb vormist ja kuritöö ning süütuse vahel seisab ainult pitsatiga paberilehe paksus. . . Õige kohtunik kaalub tunnistusi sõjariistade raskust mööda.“

Kõige hirmsamana tunduvad kohtunikud, kes usuvad, et nad tõepoolest õigust mõistavad.

Üks niisugustest on muu seas isand Thomas, kes ütleb (Crainquebille, lhk. 303): „Uskuge, armas herra, kohtu eksitus on muinasjutt,“ ja vana kohtunik Cassignol, kes oma tegevust mäletades arvab (L'orme du mail, lhk. 296): „Minu pika ametitegevuse ajal polnud mul kunagi juhust kohtulikku eksitust tundma õppida.“ Viimaste sõnade kohta lausub Bergeret: „See ajab külmad hirmujudinad pääle.“ Bergeret'sse mõjuvad kohtuniku sõnad sellepärast nii sügavalt, et selsamal ajal vapustab kogu Prantsuse seltskonda Dreyfusi asi.

On aga õigus sel määral ülekohtune, mis peab siis süüdlaste karistusest arvama? Selle pääle vaatamata, et eelnimetatud isand Thomas oma üksikutest vangikongidest on vaimustatud, sest

„vang ei ole ju kunagi ükski, Jumal on tegema,“ arvatakse ometi vangimaja kohta: „See oli kui laboratoorium, mis hullude poolt valmistatud hullude valmistamiseks.“

Nagu usu ja õigusega, kiriku ja kohtuga, niisama on lugu ka teiste ühiskondlikkude pühadustega. Võtkem või riigikord, kui tahate. „Tõepoolest,“ ütleb Bergeret, „ma ei pane iseäralikku rõhku riigikorra pääle. Valitsuswiisi muutmine ei muuda sugugi inimeste elutingimusi. Meie elukord ei olene põhjuseadustest ja vabakirjadest, vaid loomusundidest ja kommetest. Asjata on muuta ühiskondlikkude tarviduste nimetusi. Ja revolutsiooni teevad ainult totrad ja auahned . . . Kõik valitsused on võimetud“ (L'orme du mail, lhk. 243). Näete, mõned sõnad oleksid nagu just meile räägitud. Aga muidugi seisavad Bergeret' silme ees Prantsusmaa olud.

Sõdadest rääkides arvab Bergeret säälsamas raamatus (lhk. 282): „Kõigil inimese tegudel on ajajaks nälg ja armastus. Nälg õpetas metslasi tapma ja tõukas neid sõdadesse ning võorastesse maadesse tungima. Haritud rahvad on kui jahikoerad. Rikutud loomusund ajab neid kasutule ja mõttetule hävitamisele. Meie-aegiste sõdade mõttetust nimetatakse valitseva soo kasuks, rahvuseks, Euroopa tasakaaluks, auks. See viimane põhjus on ehk kõigist kõige kuulmatum, sest pole ainustki rahvast ilmas, kes poleks reostatud igasuguste kuritöödega ja keda ei kataks igasugused häbid . . . Pole ainustki, kes poleks kannatanud kõiki alandusi, mida saatus osaks laseb saada viletsale inimesekarjale. Kui rahvastes siiski teatud au veel on olemas, siis oleks imelik teda alal hoida sõja abil, s. t. tehes kõiki kuritöid, millega üksik inimene autuks saab: põletades, röövides, vägistades, tappes.“

Aga kui inimeste kõigi tegude aluseks on nälg ja armastus, mis on omakord puhtad loomusunnid, kas võib siis kunagi loota sõdade kadumist? Eks ei tähendaks see lootus usku, et inimesed kord nälja ja armu loomusunni kaotavad, missugune usk ajaks arvamisele, et sõdade lõppu oodake siis, kui hävineb eluinstinkt. Siiski jõuab France Vene-Jaapani sõja puhul kirjutatud raamatus

„Sur la pierre blanche“ otsusele, et jäädavat rahu ometi võime loota. Meieaegse sõja pääpõhjuseks olevat asumaade küsimus. Asumaadelt loodetavat suurt tulu, tõepoolest toovad nad aga suurt kahju ja toovad seda vististi ka tulevikus. Kui haritud rahvad sellest kord kindlasti aru saavad, siis ei ole jäädav rahu, igavene rahu enam kaugel. Kõige selle ilusa usu pääle vaatamata tahaks enim ometi arvata, et kõige tõenäolisem igavese rahu unistus peitub silmapilgus, kus kõht ei tunne enam nälga ega süda armastust. Siis on inimesesugu umbes sääлмаal, et ta Tolstoi arvamise järele paras oleks Jumala juure minema.

*

Armastus ja nälg on elutingimused. Ei neist pääse. Kui üks ajab rahvaid rändama, tapma ning röövima, siis ei sünnita teine sugugi vähem vägivallategusid ja tema kannatused on nähtavasti palju mitmekesisemad ja mitte vähem piinavad. Näljaga tulevad metsloomad tuppa, aga armuõhinas riieldes lasevad metsised end palja käega kinni võtta ning armulaul teeb nad kurdiks ja pimedaks, nagu oleksid nad seda inimestelt õppinud või Shakespeare'i põhjalikult lugenud, kelle käes armastuses muutuvad jumalikuks isegi eesli kõrvad.

Aga isametsisel on meestega veel enamgi hingelist sugulust: ta on omasugune naistepõlgaja ja lastevihkaja. Kurjad keeled kipuvad isegi tõendama, ta koksivat juhtumisi iseene pojad surnuks, kinni pidades targast sõnast: isal ei ole lapsi. Armastus teeb ikka armastatu põlgajaks ja kui päästjaks ei ilmuks harjumus, oleksid armastajad lõpuks ikka kõige õnnetumad inimesed. Õnnetuses peab aga keegi süüdi olema ja süüdlaseks jääb ikka nõrgem, tähendab — armastuses naine. Sellest armusüüst räägib France Thaïs'is õige põhjalikult. Vaibuv Greeka ja tõusev kristlik ilm seisavad kõrvuti, nende ihad, mõtted ja ilmavaated puutuvad kokku. Ja imelik! Mõni kuju näib selgema aimu andvat ajalookäigu võimalustest ja tema tingivustest kui paljud paksud ajalooramatud. Tõusva ja kideva ilma kokkukõla ja vastolu räägiksid nagu prae-

guselegi silmapilgule arusaadavat ja paljuütlevat keelt. Elust tüdinenud greeklane ütleb: „Nii tõesti kui mu nimi on Dorian, naine on mehe vaenlane ja maailma häbi.“ Sellega on vaga pagulane Paphnuce täiesti nõus, sest tõesti olevat naine meie halvem vaenlane. Tema pakub löbu ja sellepärast on ta hädaohtlik. Armastus on meie kõige põlevamate piinade põhjus, mille kohta greeklane omakord arvab: „Tõepoolest, armastus on maksahaigus ja kunagi ei või kindel olla, et haigeks ei jää.“

Nõnda manavad mehed armuanumit — naist, üks püüab temast võitu saada maitsemisega kuni armu väsimuseni, teine põgenemisega kõrbe, üksildusesse, loomade ja looduse keskele. Aga ei pääse armu eest ei üks ega teine. Maitstes kaob küll himu, aga tekib iha, et himu oleks kustumata ja et maitsta võiks igavesti. Ja kui naine ei suuda igavest himu äratada, siis saab ta põlgtusevääriliseks, nagu ta põlgtusevääriline on üksiklasegi silmas, sest selles äratab ta paratamata leegitsevat himu. Mõni teab, kumb põlgaja sügavamalt kannatab, aga kannatajad on nad mõlemad. Kui elu ja armu põlgaja Eucrite pidusöögil oma elu võtab, lausub Nicias stoilises rahus: „Ta tahtis surra, nagu teised armastada. Nagu teie kõik, kuulas temagi võitmata himu sõna. Ja nüüd on ta jumalate sarnane, kes midagi ei himusta.“

Vaga üksiklane Paphnuce ei võta oma elu; võib olla, on himu veetlused suuremad, kui et ta surma pääle võiks mõelda. Kiusaja ilmub kõige päält ööseti unes. Ja ikka põlgtuseväärilisemaks, ikka himustatavamaks muutub naine, see himude petlik aam. Naise kuju omandavad viimaks mehed, loomad, surnud looduski; naise avateleivad kenadused meelitavad silmi kõiksugustes peletisteski: inimestes, kel ainult üks jalg, kel silm otsa ees või kel pääd polegi, nina, suu ja silmad rinnal. Oi seda kiusaja kavalust, oi seda himude kõrvetust! Isegi samba otsas elamises ei leidu pääsmist. Üks mõte tekitab teise, üks iha saab teise sünnitajaks, iga uus meeltemängu patt on eelkäijaks veel uemale, veel pahelemale, nii et vaga mees peab ütleva: „Ma tunnen ja tean, et unistus on vägevam kui reaalsus. Ja kudas võikski see teisiti

olla, sest tema ise on ju kõrgem reaalsus. Ta on asjade hing. Ja edasi: „On ju tõsi, kõik rahvaste alatused lähevad pühade hingele, et sinna kui kaevu kaduda. Nõnda on õigete hingede rohke saastaga reostatud kui ühegi patuse hing. Sind, mu Jumal, kiidan ma, et sa minust oled teinud maailma mustuse mülka.“ Vaga üksiklane paneb kiusatustele kindlalt vastu, korrates: „Alguses oli Sõna ja Sõna oli Jumal.“ Seda usun ma kindlasti ja kui see, mis usun, on mõtteta, siis usun seda veel kindlamini... see peabki mõtteta olema. Ilma selleta ei usuks ma seda, vaid teaksin.“

Aga ei ole Ilmavürsti kiusatustel lõppu. Seda teame Hiiobi loostki. Ta ajab ka vagamagi mehe viimaks meeleheitele. Ja mis tähendavad Paphnuce'i sõnad muud kui meeleheidet, kui ta ütleb: „Naine on kokku pandud kõigist kiusatustest, mis leiduvad kerges õhus, õitsval maapinnal, selgetes vetes... Öndsad on need, kes oskavad end teha tummaks, pimedaks ja kurdiks ja kes ei mõista ilmast midagi, et aga mõista Jumalat.“ Paphnuce langeb kiusaja võrku ja tema langemine on suur: endise lõbunaise Thaïsi jahtuva surnukeha juures karjub ta hullumeelsena armastusest ja himust ja mõni teab, mis sünniks, kui vagad naisnunnad ei peletaks teda eemale kui vanakurja ennast. Aga ometi oli Paphnuce ise Thaïsi patuteelt pööranud ja kloostri toonud. Nähtavasti oli kiusaja juba siis tööl, kui vaga üksiklane patust naist alles pöörama läks. Paphnuce oleks pidanud ometi teadma, et naise läbi on kiusaja ilma saanud, et igas naises istub kiusaja ja et ainult ühest naisest on ta välja aetud. Miks ei võtnud ta omale sõnu kilbiks: „Naine, mis on mul sinuga tegemist.“ Eks ei arvanud ka vana ja vaga vend Palemon, et naise pööramise peaks jätma ja et parem on Jumalat „kiita ja austada kurkides ja sitronites“ kui naises. Püha tõde pole kõigi tarvis. Paphnuce isegi ju teadis, et „kel on tõde, see peab teda ettevaatlikult laiali laotama“.

*

Püha tõe otsijate seas on France'il ilusamaid ja jäädavamaid kujusid. Siin andub ta loomisele niisuguse kaastundmuse, isegi otsekoheusega, et hellempi naeratus näib kaugele põgenevat, nagu see siis sünnib, kui Flaubert'i joonistatud püha Antoniuse nägu vaadelda (La tentation de saint Antoine). Aga tõesed ei tee kedagi õnnelikuks. Tõesed ja teadus. Iga südikamgi tõeotsija jõuab lõpuks sinnamaale, et ta ühes Pilatusega küsib: „Mis on tõde?“ ja iga põhjalikumgi teadus otsib lõpuks usus varjupaiku. Sellepärast ütleb France, see „õrn kahtleja ja luuleline epikuurlane“, oma raamatus Le jardin d'Épicure muu seas: „Teadus pole kunagi inimesesoo õnneks midagi teinud. Naiivsed lõbud, mida ilu vaadeldes tuntakse, on enam väärt kui kõik mõistuse reaalsused... Teadmatus on paratamata tingimuseks mitte ainult õnnes, vaid isegi olemises. Tundmused, mis olemise teevad mõnusaks, vähemalt kannatatavaks, sünnivad vales ja saavad toitu illusioonist.“ Teaduse jõuetuse toonitamisega eluõnne loomises tuletab France Bernard Shaw'd meele, kes „Inimeses ja üliinimeses“ laseb ühte oma kangelast seletada, inimene avaldavat loomises ja leidustes ainult siis vaimustust, kui küsimus seisab tapmises, hävitamises. Näib, nagu annaks praegune silmapilk sellele arvamisele õiguse.

Teadus ja mõistus on võimetud ka ühiskondlikus elus. „Thais'is,“ ütleb arst Aristée, „on jõudusid, mis on... lõpmata vägevamad kui mõistus ja teadus.“ Ja kui Cotta talt küsib, mis nimelt, siis vastab ta lühidalt: „Teadmatus ja rumalus.“ Seda mõistis nähtavasti ka Napoleon, kui ta Egiptusest tagasi tulles laeval Berthollet'le ütles (La muiron raamatus Clio): „Tea, et te Jumalat salgate. See vabadus on lubatud ainult tarkadele, kes istuvad oma kabinetis, mitte aga rahvaste juhtidele, kes hulga üle ainult ühiste ideede abil valitsevad. Et inimesi valitseda, peab nende viisil kõigi suurte asjade üle mõtlema, peab laskma ennast arvamisesest kanda.“

Nagu teadus jõuetu on tõe otsimises, niisama väeti on ta ka ilu leidmises, tema seaduste ja omaduste äratähendamises. Teadus oleks nagu ainult tagantjärel tark, nagu kõik ettekuulu-

tajad. On esteetika kedagi õpetanud luuletama? On kirjanduse-professorid kedagi anderikkamaks teinud? Ehk mis on esteetika, see iluteadus?

France'i mõttekäik on umbes järgmine (Le jardin d'Epicure): esteetika juhatab eetikasse, eetika — sotsioloogiasse, aga sotsioloogia kui teadus on alles sündimata. Ehk missugused on need tööd, mida meile kui eeskujulikka soovitatakse? Võtame kuulsad „Ilias'e“ ja „Odüsseia“. Bergeret ütleb nende kohta muu seas: „Tükid, mis mitmest allikast pärit ja mis kohmetu käsi kokku õmmelnud, esitavad „Ilias'e“ ja „Odüsseia“. Niisugused on need kompositsiooni eeskujud, mida jälgisid Virgilius, Fenelon ja klassikakirjandustes kõik jutustajad seotud ja sidumata kõnes“. Teises kohas toob France nendesamade tööde kohta kellegi arvamise, mis ütleb: Nende kõvem külg on toores barbarism, aga kes tahaks barbarismi eeskujuna soovitada. Loomise kohta laseb France kunstnik Labaune (Le chat maigre) öelda: „Kunstnikud on raskejalgiste naiste sarnased: nad saavad maha, ilma et teaksid kudas. Praxiteles tegi oma Veenuse niisama, nagu Aspasia ema Aspasia, päris loomulikult, päris loomulikult. Ateena ja Rooma kirjanikud polnud mitte Winkelmanni lugenud. Esteetikast polnud neil aimugi ja ometi tegid nad Parthenoni, Theseuse ja Louvre Augustuse. Vaimukas inimene ei loo midagi ilusat ega suurt.“ Isegi ühte rahvuslist poolitikameest laseb France öelda (M-r Bergeret à Paris): „Kui me rumalad ei ole, siis teeme, nagu oleksime. Kõige enam õnnestab ilmas ikka rumalusel. Vaimukad inimesed on lollid. Nemad ei saa kuhugi“. Ka Schiller ütleb: „Ainult eksitus on elu, aga teadmine on surm.“ Oma kunstiliste märkustega tuletab France ühelt poolt Leo Bergi meele, kes arvab („Naturalismus“), et teadus ilmub kunsti haudaminemisel. Teadus olevat küünal või tõi valgust, mille valgusel kunsti maetakse. Teiselt poolt aga kuulduks nagu Tolstoi hääl, mis tõendada püüab, et esteetikaga needsamad kunstiteosed võib maha kiskuda, mille päälle esteetika ise toetab. Nõnda ehk pole hullud mitte üheksateistkümnenda aastasaja suurvaimud, nagu Max Nordau tõendada

püüab, vaid need, kes suurvaimude töödest kord esteetikaseadusi hakkavad otsima, jõudes Tšhechovi (Дядя Ваня) esteetikaprofessori seisukorrale, kes aastakümneid esteetikast ettelugemisi peab, ilma et tal kunstist vähematki aimu oleks.

Missuguseid inimesesoo pühadusi peaksime veel meele tule-
tama? Armuandi? Aga Bergeret ütleb: „Armuand alandab
ühetasa andjat kui ka võtjat.“ Vendust? Aga kuulake, mis
vabatahtlik sõjamees Prantsuse revolutsiooni ajast jutustab (L'étui
de nacre): „... siis järgnesid lihunikud. Nende lipule oli maa-
litud lai nuga sõnadega: Värisege, aristokraadid, siin tulevad
lihunikupoisid! Ja ka see tundus meile vendusena“ (lhk. 205)...
Püha Eustachiuse kiriku uksest võis järgmisi sõnu lugeda: „Vaba-
dus, ühesugusus, vendus või surm!“ Rahu? Noh, siis lugege,
missugune on rahvuslaste rahu. Räägib Jean Coq (M-r Bergeret
à Paris, lhk. 332): „Me teeme hirmsa, kannustatud ja kõlava,
rüütliliku rahu! Me teeme halastamata ja metsiku, ähvardava, kohu-
tava, leegitseva rahu, mis on meie au vääriline, tühiseva, müriseva,
välkuheitva rahu teeme, mis paiskab pikseid: me teeme rahu, mis
on koledam kui kõige koledam sõda ja mis ajab kogu ilmale
külmad hirmujudinad päale...“ Kõlblus? Bergeret ütleb: „Eba-
kõlbluseks nimetame iga kõlblust, mis pole meie oma. Kõik need,
kes ilmale pisutki uut hädust on toonud, pidid viisakate inimeste
põlgtust kannatama.“ Armastus? Toakoer Riquet arvab: „Ar-
mastan oma herrat Bergeret'd, sest tema on vägev ja hirmus.“
Maitse? Seesama koer mõtleb: „Koerte hais on magus.“ Taht-
mine ja tema kindlus? Aga mees (Napoleon), kelle ees paindus
kord pea terve ilm, ütleb: „Brutus, see keskpärane vaim, uskus
tahtejõusse. Targal inimesel pole seda illusiooni mitte. Tema
näeb paratamata tingimusi, mis teda piiravad... Suur olla, tähendab
oleneda kõigest. Ripun sündmustest, millede määrajaks on
mõni tühisem asjake. Viletsatena, nagu oleme, ei suuda me as-
jade loomuse vastu midagi... Lapsed on vabatahtlikud. Suur
inimene pole seda mitte. Mis on inimese elu? Visatud kivi
lennujoone kõverus.“

Aga ehk lõpetame. Inimesesoo pühadustes kahtlemine võib imeliku, päris naljaka tagajärje saavutada: ta võib uue pühaduse luua — kahtluse par excellence. France ei jõua sinnamaale, nagu juba eelpool tähendatud. Temal jääb veel pühadusi järele. Hili-semates teostes tundub isegi, nagu hakkaks pühaduste arv kasvama. Näib, nagu revideeriks ta pisut oma arvamist teaduse ja tõdede võimetuse kohta. Olekski iga mõtleja kirjaniku parem ja peenem elunali, kui ta mõtlemises eneses põhjani kahtleks. Kui ta kahtleks võimaluses sõna abil midagi uut edasi anda, uusi mõisteid avada. Kui ta usuks, et iga öeldud sõna on juba surnud sõna, nagu Fritz Mauthner arvab, seletades (Kritik der Sprache II, lhk.339): „Mitte ainult seadused ja õigused, vaid ka keele sõnad päranduvad kui igavene haigus edasi. Keeles lohistame lugemata arvu mineviku surnukehasid oma seljal ümber. Miski, mitte miski pole enam elav, mis on kirjutatud surnud mõistetes, kuigi see oleks tehtud alles mõne aasta eest. . .“ Ja edasi (III, lhk. 327): „Keele surnuid ei maeta maha. Keel ja mõtlemine kannavad kõigi minevikupõlvede surnukehad kaasa.“ Ja ometi seisab selle mehe elutöö selles, et surnud sõna, surnud mõiste abil püüda tappa ja hävitada teisi niisamasuguseid surnuid. Saab tõeks sõna: muretsege surnute eest — surnud on elavad ja elavad on surnud. Kuid hirmus töö on ühes surnutega võidelda surnute vastu elu ja surma pääle.

France ei kahtle nähtavasti sõnas, temale ei ole kulunud ega lihvitudki sõna ega mõiste veel surnud. Otse selle vastu, sest ta ütleb (Le génie latin, lhk. 66): „Õieti mõeldakse ainult kindla lauseõpetusega ja täpipäälse sõnastikuga. Ma arvan, esimene rahvas ilmas on see, kel kõige parem lauseõpetus.“ Kui Mauthner ütleb, et ainult uus sõna on eluline sõna, siis näib France Montaigne'i arvamisest kinni pidavat, mis ütleb: ilusad vaid uued uuendavad keelt vähem, aga seda rohkem täiendavad nad teda võimsa ja mitmekesise tarvitamisega, venitades, painutades. Keegi kirjutab France'i keele kohta: „Tema keel, kõik kokkuvõetult, on luuletaja ja jutustaja oma, oleviku- ja minevikukeel. Ta

on täis elavaid kujusid, kerget rütmi, kirglikku ja õrna kokkukõla. Tõepärast vastukaja leiavad temas meie haiglaste hingede rahunus, palavlikkus ja erutus ja temast kostavad kõik meie kurbtused. Kuid kõige pääle vaatamata jääb France'i keel ometi lihtsaks, täpikäitseks, selgeks ja kaineks, nagu läinud aastasaja suurte autorite keelgi. Ja pääasjalikult sellepärast tundub ta nii imemeeldivana, et ta on saladuslikult ja kaunilt lühendanud vanaaegse puhutuse ja meie moodsa tundlikkuse.“ Ka eelpoolnimetatud Paul Nazières'i (*Le livre de mon ami*) lastakse enese kohta öelda: temale tehtavat keele kohta etteheiteid, aga tema keel olevat suursuguselt lihtne. Lihtsust aga peab France ise (*Le jardin d'Épiqueure*) kirjatööde üheks jäädvustavamaks omaduseks. Lihtsust aga toonitab ta ka teiste meistrite töid harutades, näituseks: „... mõttepeensus ei sega kunagi stiili lihtsust (B. Constant'i „Adolphe“ raamatus *Le génie latin*).

Lihtsus, selgus, läbipaistvus on Romaani paremate vaimude ühine omadus. Võib olla, just sellepärast peavad mõned neid pääliskaudsemaks kui Germaani vaimukangelasi, kes kipuvad ikka uppuma müstilisse tumedusse. Aga ehk on kõige õnnelikumad need, kes suudavad tunnistada niihästi esimeste kui ka teiste teenuseid ja kel leiduvad andmed, et maitsta saladuslikkuse tumedaid veetlusi ja kristallselge vaimu helki.

Imelikud on need selged vaimud! Isegi kaheldes ja kahtlustades näivad nad aina kindlustavat, jaatavat. Voltaire kipub vapustama omaaegse ilma tugesid, aga lõpuks näib, nagu oleks see ainult selleks tehtud, et luua Panglossi kuju (*Candide*), kelle optimismi ei kõiguta ükski jõud. France naerab nuttes ja nutab naerdes inimesesoo õndsaliikkude ja pühade rumaluste üle, ajades lugeja näole juba noores põlves vanaduse jooni, aga ometi esitab ta meile vana Palemoni (*Thaïs*), kelle nägu oleks nagu lapse nägu, hing nagu lapse hing, kui ta ütleb: „Jumala häädu kutsub mind teda kiitma ja austama kurkides ja sitronites, mis ta mulle annab;“ ometi näitab ta meile köietantsijat, kes ka mungana edasi tantsib, kirikus, altari läheduses, Issanda ees; ometi

loob ta Thaïsi, näitleja ja lõbunaise, kes ka nunnaks saades Issanda ees edasi näitleb. Oi seda meelelihtsust, oi seda lapselikku kurja vagadust, oi seda imeliselt valdavat tundmustetarkust! Mis on selle kõrval peenemgi mõte! Ehk on Mauthneril ometi õigus arvates, et sõna on kohasem kujude loomiseks, meeleolude edasiandmiseks, kui mõtete väljendamiseks? Ehk ei tea meie tõesti mitte, kas tähendavad eluskogenud, tarkade inimeste suunurkade jooned olnud naeru või nuttu? Ehk sünnitavad naer ja nutt ometi ühised jooned, nagu külm ja kuum teevad lõpuks mõlemad ühesugust valu?

Kannatus.

„Kes kannatab, see kaua elab,“ kordame sagedasti praegu mõtlemata, teadvuseta tuntud vanasõna — nii vana ja kulunud on see sõna. Aga praegu oleks sel kulunud sõnal nagu iseäranis suur mõte, eluline tähendus, sest kannatajaid on nii palju. Kui üksiku või tervete rahvaste elus tingimata tehtud hulk kannatust peab olema, kas ei otsitaks siis abinõu, et praegusest hiiglakanatusest tulevaiks päeviks tagavaraks panna?

Kui miljonite, kümnete ja sadade miljonite kannatust näha, siis ei saa ega saa muidu, kui hakkad kannatusest mõtet ofsimata, hakkad teda elulise ülesande või eesmärgi järele urgitsema. Meele tulevad suured ja väikesed kannatajad, meele tulevad need, kes kannatanud patu ja kes hingeõnnistuse pärast. Vaene pää hakkab ringi käima, silmad virvendama, kui näed ajaloo näitelaval seda kirevat hulka, kes otsis, ihkas kannatust, lootes temas lunastust. Elati mustuses, põgeneti neljajalgiste seltsi, näljiti, roniti posti otsa elama, piitsutati end vihaga, vaimustusega, kannatati kõige hirmsamaid piine, surdi lauldes puuriidal.

Õndsad on kannatajad!

Kannatus on mingisugune eluseadus, sest miks muidu öeldakse naisele, inimeste emale: valuga pead lapsi ilmale kandma. Sünnitusvalusid mäletades ei saa lapsearmastusest lahti, kannatatud vaevad ajavad armastama. Ehk ei ole isamaa-armastuski muud, kui aga mälestus unustamata kannatuse pääle? Ehk oli sel õigus, kes arvas, et ilmas valitseva arvamata kannatuse seletus peitub armastuses? Ehk tähendavadki need kaks sõna — armastus ja kannatus — üht ja sedasama mõistet, ainult inimeste hoovalda-

mata keel ei paindu selle väljendusele? Peab ehk muusikasse minema, peab süvenema helide seletamata igatsusesse, kus isegi rõkkav rõõm nagu salajasest kannatusest kõneleb, siis vast aimame, mis need kaks sõna ühendatult tähendavad.

„Armastus õilmitseb ainult kannatuses,“ laseb keegi Inglise luuletaja oma kangelast öelda. „Mu kallis, kui vilets oleks mõni Jumal minu asemel, sest tema ei võiks kannatada ega sinu pärast surra.“ Ei saa selle inglasega nõus olla. Ta eksib, kui ta arvab, et jumalad ei sure, aga ta eksitus saaks kahekordseks, kui nad tõesti surematad oleksid. Kas võiks hirmsamat kannatust olla, kui mõne Zeusi või Veenuse oma, kes igavesti peaks elama, kuigi teda keegi enam tähele ei pane, ei tarvita, kui nende surematust ei usta ega nende kenadusi imestata ega himustata! Ennemini tahaks Sisyphus, ei, enamini tahaks Tantalus olla kui niisugune Zeus või Veenus! Ajuti kipun arvama: Molochid ja tema kaaskodanikud ei sure õigesse surma, igavuse ja olemise pärast, tühjuse ning asjatuse pärast võtavad nad lõpuks ise oma elu.

Aga ometi kiidetakse, ülistatakse kannatust. Kui Mereshkovski oma esimese kirjandusliku katse Dostojevskile näha viinud, pidanud see seda halvaks ja soovitanud kannatust (Vene kirjand. XX aastas.). Aga ometi ütleb Nietzsche, et Dostojevski on üks neist ainukestest, kellest tema midagi võinud õppida, ja Leo Berg nimetab Dostojevski töid jäämägedeks, kuhu Lääne-Euroopa aastasajad peab ronima.

Kannatusest räägib ka Oscar Wilde, öeldes: „Vaimulikud ja rahvas, kes teadvuseta lauseid tarvitavad, räägivad mõnikord kannatusest kui müsteeriumist. Tõepoolest on ta aga ilmutus. Hakkad asju märkama, mida enne kunagi pole tähele pannud. Kogu ajaloole lähened uult vaatepunktilt. Mida enne tumedalt, loomusunnilikult kunstis mõistsid, omandab nüüd päevselge mõistuse ja meelega esitatud absoluutselt arusaadava kujud“ (De Profundis, lhk. 51.) Sellele lisab ta 58. leheküljel juure: „Lõbu ilusale kehale, kuid piina ilusale hinge.“

Veel kaugemale läheb kannatuse ülistamises Anatole France. „Kannatus,“ ütleb ta: „missugune jumalik väärmõistetud! Võlg-neme kõige eest temale, mis meis hääd leidub ja mis elule annab väärtuse, võlgneme temale kaastundmuse, julguse, kõik voorused. Maaker on ainult liivaterake ilmade otsatuse kõrbes. Aga kui ainult maakeral kannatatakse, siis on ta suurem kui kõik ülejäänud maailm. Õigem — tema on kõik ja ülejäänud pole midagi. Sest mujal puudub voorus kui ka geenius. Mis on geenius, kui mitte kunstikannatust kenastada?“ (Le jardin d'Epicure, lhk. 55).

Nii siis oleks kannatus kunsti allikas. Aga ta oleks ka juhtijaks mõtteteaduse Paabeli tornide ehitamisel, sest miks pääd murda saatuse ja jumalate üle, kui hing on rahuldatud maisest ümbrusest ja keha ergutavast kōdist! Kunst on rahva hingehäda kisendus, kui ollakse meeheitel oleviku pärast ja kui tulevik kuulutab lootusetusi, ütleb keegi inglane. Kui kunstis enam kannatust ei usuta, kui maised valud ja piinavad igatsused küünimatu järele ajavad inimesi muigama, siis on rahva hinge ja vaimuilma kõrgemad silmapilgud möödas. Vähemalt on see Ateenas ja Roomas nõnda. Naerja enese kohta ei tõenda tema naer midagi. Võib olla, naerab ta sellepärast, et ta ajalikka küsimusi tõsisemalt vaatleb kui ümbrus, ja võib olla, närib teda üksiklase, maapagulase kurbus, mille ainukeseks jahutamiseks on muiged.

Kui kannatusest tõepoolest kunst voolab, siis peaksime ehk suure kunstilise tõusu eel seisma, kannatavad ju praegu kogu Euroopa rahvad. Aga seep see küsimus ongi, kas praegune kannatus midagi sarnast esitab, mida kunsti tekkimiseks vaja. Kas ei olnud O. Wilde, öeldes: „lõbu ilusale kehale, kuid piina ilusale hingele,“ arvamisel, et iga kannatus pole kunsti loomiseks? Eks ei tõenda seda Dostojevski oma „Surnud majaga“ ja Doroschevitsh oma „Sahaliniga“, kus kannatust nii palju ja kunsti nii vähe. Ei ole küll, et keha, organism kannatab, sest midu peaks kunstnikka palju rohkem leiduma kui neid tõepoolest on. Kunst nõuab hingehäda, vaimupiina. Kunst nõuaks praegusel silmapilgul hulka-kade valustkuumendavat tundmist ja teadmist, missugusesse taevani

karjuvasse kurbloodusesse olēme sattunud, kust ei leia pääseteed. Sünnitad valuga poegi, imetad neid oma rinnal, toidad neid iseenda ihuga, töötad kõigest jõust ja hingest, et neile haridust anda, kannatad puudust, näpistad oma suutäied väiksemaks, et neil kõik tarvilik käepärast oleks, kannad paratamata kurbust rinnas, et vananed, nõrgened, kaod ja leiad tröösti ainult mõttest — pojad kasvavad, sirguvad, kangenevad. Aga pojad ühinevad teiste nii-samasuguste poegadega, õpivad kavakindlalt tapariistu tarvitama ja lähevad siis võõraste omasuguste vastu välja, keda nad vast varemini kunagi pole näinud, kellest nad vaevalt enne kuulnudki. Aga mis peaksid nad tegema! Kõik sünnitavad, imetavad ja kasvatavad poegi ja kõik õpetavad neid tapariistu tarvitama. Häda sulle, kui sa vähem sünnitad või kui sa halvemini tappa mõistad kui naaber: sind ennast lüüakse maha ja su pojad saavad orjadeks. Aga kas tuntakse praeguses miljonite kannatuses üleüldse mingisugust kurbloodust, kas ei kao võitluse ägeduses kõik tundmused pääle viha vaenlase vastu ja kas ei tumene kõik mõtted pääle teadmise, et peab võitlema, peab võitma, sest midu oleks veel hirmsam?

Läinud aastasaja teine pool, iseäranis aga tema lõpp ja käesoleva aastasaja algus kippusid vaimuilmas kaduma mingisugusele jõuetule meeletulele — kisale. Ei aita Nietzsche „Rõõmulik teadus“ ja mäelt tulev Zarathustra, Schopenhauer läheb ikkagi moodi ja Hartmanni pessimism lööb laineid. Kauged väljavaated kipuvad kaduma, jutlustatakse käesoleva silmapilgu maitsmist. Mõistus taganeb instinkti ees, toonitatakse intuitsiooni (H. Bergson, Losski). Hiljuti lootusrikas loodusteadus tükitab korduma kergeilt huulilt lendu lastud sõnu „Ignorabimus“. Luuletajad põgenevad keskaja sinisesse luuleriiki ja räägivad lapselikult lihtsaid, taadilistelt resigneeritud sõnu (Maeterlinck), otsivad asu paljasjalgiste maal (Gorki), eitavad kõik voorused ja esitavad pahede najale toetatud saadanlikka isikuid (O. Wilde), ning lasevad ajuti hullumeelsuse metsikut karjumist, kiilumist kuulda (L. Andrejev). Meieaegse inimese hinges tundub mingisugune eluläilus, mis aga ilma-

valu suursugustavat tooni ei näi tabavat, tundub tegevuseiha puudus ja väsinud unistamine lihtsa olemise, nirvaana, järele. L. Andrejev ütleb: „Elu on vangitorn ja õnnelik, kes seda vangitorni armastab.“ Sologubi lugedes mäletad ikka ta sõnu: „Väga armastan ma surma.“ Ja nüüd korraga see üleilmiline katastroof! Nagu oleksid luuletajad tõepoolest ette aimanud, et nõnda edasi elada ei või, peab midagi vapustavat, põhjani lõikavat sündimä, peab tulema meeli valdav verine mäng.

Tean puulõikajat, kes elulüluse eest kõrtsi põgenes, kus ta viimase kopika, saapad, kuue, püksidki kõrist alla kallas ja siis uuesti tööle tuli. Ta oli hää, tubli töömees. Nüüd on kõrtsid ja monopolid kuivad ning minu tublist töömehest on saanud logard, laiskleja. Tundsin üliõpilasi, kes, nagu puulõikajagi, elunukruse eest läksid jooma, et pärast rõvedusetundmuse sumbutamises töötada vaimustusega, peaaegu hullumeelsena. Kas ka rahvastega ajuti midagi selletaolist ei sünni? Ehk ei hakka pääle sõda ükski nende kahjude, nende kannatuste pääle tagasi mõtlema, mida uimastav veremäng toonud? Ehk jääb järele ainult mingisugune seletamata tunne, mida tahaks unustada, lämmatada? Ja mis oleks sellest parem kui töörahklemine, hangeldamine, võistlemine tööstuses, kaubanduses! Ehk ei tuntagi lõpuks praegust miljonite maist kannatust kannatusena ja ehk on kaduvate inimeste-parvedega niisamasugune lugu, nagu rohutirtsudega, kui nad paremat söödmaad otsides upuvad voolavasse vette! Siis ei tõuse hulkade meeli valdavast võitlusest lõhnavat igatsetud luulelille ja kandlekeeled ei lase uusi vabastavaid akkorde. Kordub ehk seesama, mis 19. aastasaja esimesel poolel pärast Prantsuse revolutsiooni maad võttis: „Ärilised mured valitsevad igal pool, kõrvale surudes kunsti, surmates luulet, meie kõrvus on arusaamine müraks jämenenud ja sõrmedel on rahapaberi, aktsiate ja muu sarnase paberi tehtud käsnad; nüüd kunstimaitsmisest rääkida, tähendaks seda sama, mis lõhna seletamine inimesele, kel haistmine puudub“ (Odojevski).

Inimese jäljil.

Suured võitluse- ja hädapäevad pole kunagi soodsad olnud vaimlikule loomisele andumiseks. Loomine nõuab kiindumist ja süvenemist, aga kel oleks selleks aega, kui ümberringi möllab heitlemine elu ja surma pääle või kui laastav taud röövib ühe elava teise järele.

Isegi suured vabadusvõitlused pole kunagi vaimustanud loojaid sellekohastele teostele. Prantsuse revolutsioonist räägitakse kui suurest vabadusvõitlusest, mis avaldas mõju kogu tsiviliseeritud ilma pääle, aga ometi ei tunta kunstiteoseid, mis seisaksid lähemas ühenduses selle võitlusega või tema kõlavate hüüdsõnadega. Armastatakse meele tuletada ainult Marseillaiset, kuid sedagi nimetatakse ülespuhutud sõnade roduks. Isegi need aastakümned, mis suurtele võitlustele järgnevad, on ikka kunsti- ja maitsevaesed olnud.

Võitlus päästab inimeses valla kõige algelisemad instinktid ja kired, kuna korraldav kõlbline jõud lödveneb. Aga ei ole nähtavasti võimalik ainult kirgedele toetades püsivamaid vaimlikka väärtusi luua, kui kirele tasakaaluks ei ilmu kõlbline jõud. Mis laadi see jõud on, see oleneb igast üksikust arenemise silmapilgust.

Prantsuse revolutsioonile järgnevate aastakümnete kohta tõendatakse maitsmisekirge ja rahakraapimise himu: väärtpaberid lugedes läinud sõrmeotsad pahka. Meie kui praeguses ilmasõjas keerutajad usume seda loomuliku nähtusena, pügatakse meie ümber ju kas või lihane vend puhtaks ja müüakse kas või ema hing vanakurjale, kui aga krabisevat saaks.

Pole jumal teab kui palju aega tagasi, kus armastati meele tuletada, et oleme eestlased või et on olemas sugurahvas, aga katsugem seda tänapäev tõsiselt teha, küllap siis kuulete, kui naeruväärselt see ümbritsevas õhkkonnas kõlab. Ilmasõja alguses võisime ehk võitluste tagajärgede kohta enam-vähem ükskõiksed olla, aga praegused võitlused peaksid meile otse luusse ja lihasse lõikama, aga kas on „paberijaht“ suguvenna nahal väiksemaks jäänud või teavad jahtijad, et helisevad sõnad iseseisvusest ja rahvuslisest enesemääramisest? Minge ikka! Iga sõna muutub sõnakõlksuks, niipea kui valla pääsevad algkired — armastus ja nälg, tiirasus ja maitsmishimu. Ja kui nälg ja janu muidu küllalt suured ei ole, siis ergutatakse neid kunstlikult: himu teenistusesse astuvad mükitud kehakatted, lõhnad ja värvid; himu hakkavad teenima kohvik, kino, teater, kirjandus, muusika, kunst.

Küsimuses ei seisa enam eluline otstarbekohasus ega püsivamad vaimlikud väärtused, vaid lihtsalt kõditavus; viimane omadus määrab niihästi kehakatte kui ka lõbustuste sihtjoone. Kirjandus ja kunst, püüdes harilikult ühes usuga igaviku poole ja tahtes jäädvustada inimese maist kaduvat olevust, anduvad silmapilgule, nagu teda esitab vahenditu tundmus kirg.

Ime ei ole see, sest loov vaim katsub tõlgitseda ümbritseva elu püsimatut muutumist, kordub ju võitlusekeerus vahetpidamata saatuse õnnemäng. Ka kõige arukamadki ei oska enam homset päeva õieti ette aimata ja nõnda tundub kõige arukamana see, kes maitseb käesolevat silmapilku, kes joob ajavoolu võimalikult suurte sõõmudega, kes joobub lihalikust maitsmisest ja kes suudab igas üürikeses silmapilgus näha midagi igavikutaolist.

Kui keegi jäädavamat igatseb, siis loobub ta harilikult käesolevast silmapilgust, põgeneb kaugele esiaega, muinasaega, nagu seda meile teeb Ridala oma „Merineitsit'iga,“ sest minevik on püsiv, liikumata, või kuigi käesolevat silmapilku vormida katsutakse, siis rännatakse ühes Tuglasega „Maailma otsa“, otsitakse varju „Popi ja Huhuu“ kambris või veeretatakse „Kuldset rõngast“. Kaduvusetunne ajab inimest otsima pidet ja pidet otsides juurel-

dakse inimese olemuse püsivate elementide kallal, mille tagajärjeks on primitiivne, ürglik tundmus, instinkt, loomalik või jumalik pime ja arutu aje.

*

Ah! Inimene oli juba ammu enne ilmasõja puhkemist haigeks jäänud kaduvuse- ja tühjusetundmusest, inimene oli end põhjalikult kaalunud ja leidnud enda kerge olevat igaviku ees, sest mille muuga seletada Dostojevski unistusi inimjumalast ja Nietzsche hüüet üliinimese järele.

Kultuurinimene oli iseenda leidnud väeti ja igava olevat ning sellepärast põgeneb ta kunstis võimalikult sügavalt loodusesse; teda ei huvita enam inimene sel määral, kui mõnda Michelangelot või Rubens'i.

Inimene pole enam ainukese kuningana ilmas, vaid temas esineb ainult osa kogumilisest loodusest. Temas leitakse palju rohkem juhuslikku kui ümbritsevas elulises ja eluta ilmas; temas leitakse palju seda, mis püüab inimese lahti käristada igavesti elavast, igavesti elujõulisest loodusest. Tõuseb tung uuesti loodusele läheneda, temasse süveneda, end tema paratamata ja lahutamata ürgosana tunda.

Inimene oli uskunud, et mõistus kõik võib, et mõistus paljastab kõik saladused, harutab kõik keerdküsimused. Iseäranis kõrgelt löid mõistuseusu lained, kui loodusteadus algas üheksateistkümnendal aastasajal oma hiiglakäiku. Kõlasid sõnad lamarksim, darvinism ja vaimustusjoovastatuile tundusid nad evangeeliumina. Kuid juba mõne aastakümne pärast hüüab Du Bois-Reymond oma kuulsa Ignorabimus ilma ja see hüüe saab pettumuse tuntavamaks tähiseks. Vaadati ümber ja leiti, et reaalne teadus kõigest oma sügavusest hoolimata oli ometi annud peaaegu ainult praktilised tagajärjed; põlised inimesesoo mõistatused olid endiselt vastamata, nende arv kippus aina kasvama. Ei ole siis sugugi ime, kui ilmub filosoofiline pessimism, kui Schopenhauertüürib indlase nirvaana poole ja Hartmann „Teadvusetuse filosoofiasse“, kui tõuseb iha suurema järele kui on inimene, või kui Kipling põgeneb oma teostes India põliste padrikute

elanikkude sekka, Wells otsib rahuldust tuleviku või esialgses inimeses, kelles leidub vaevalt midagi pääle loomaliku instinkti, ja kui Maeterlinck pöördul sonivatele primitiividele, pannes kõnelema ka elutuid asju, või kui ta otsib tarkust mesilastelt, lõpuks lilledeltki. Tema kõrval on Tolstoi alles suur inimesesse uskuja, sest tema näeb päästmist harimata talupojas, keda isegi need, kes talupoja kukil elavad, enam päris loomaks ei söanda pidada.

Meele tulevad ka need, kes hakkasid suure õhinaga naiste õigustest ja nende värskendavast, elustavast kultuuritööst rääkima. Naist peeti ju mõistuliselt vähem arenenuks kui meest, tema pidi elama enam tundmuste, instinkti alal, temas pidi rohkem kui mehes leiduma Nietzsche kiidetud „blonde Bestie't“, ja nõnda polnud sugugi ime; kui mõistusepankrotti tundev mees siit tõttas tuge otsima, käis ta ju Kanossas niihästi neljajalgiste kui ka taimedegi juures. Naine tundus püsivamana kui mees, loom tundus püsivamana kui inimene, taim püsivamana kui loom, kivistik kindlamana kui taimestik; saagem siis naiseks, ei — loomaks, ei — taimeks, kas või kiviks. Vaim oli oma võidukäigul leidnud, et liha on temast tugevam, et aines on kindlamad tõed kui hinges. Sellepärast otsibki Ibsen oma tõdedele naistes tuge ja sellepärast peabki Shaw naise tugevamaks kui mehi.

Inimene oli teatud vaimlik-hingelise ringkäigu teinud ja sellest oli jäänud päranduseks kuri pohmelus. Mis ime siis, kui kõigil Euroopa mail professorid ilmusid, kes kõige kainema teadlase näoga tõendasid: pääsimine on sõjas, tapmises, verevalamises, sest veri on ikka olnud lunastavaks mahlaks, voolaku ta ohvrialtaril, ristisambas või vaenuväljal. Ühe sõnaga, rahvaste elus kordub seesama, mis üksiku saatuseski: kui enam midagi üle ei jää, siis tulevad eluvõtte mõtted.

Vaimliku enesetapmise poole sihtisid need uue kunsti kuulutajad, kes soovitasid hävitada kõik vaimuvarad, mis aastatuhandete jooksul kogutud ja alal hoitud. Inimene kipub lämbuma iseoma tehtud asjade alla; ta ei saa enam midagi iseseisvalt toimetada, vaid igal pool seob teda traditsioon, vanade meistrite töödese

kuhjatud kogemused. Aga inimene tahaks end vabana tunda, tahaks pääseda loodud ja tehtud asjade survest. Nõnda oli mee-olu tapmiseks ja hävitamiseks küps. Inimesel polnud ainult majandusline tarvidus ilmasõjaks, vaid ka vaimlik-hingeliselt oli ta selleks valmis ja katastroofi ootel sai ta tundlikuks, hellaks, närviliseks, iseäranis erootilisel alal.

*

Meiegi oleme pidanud selle üleilmalise pohmeluse teatud määral kaasa tegema, meiegi oleme pidanud pettumust tundma nii mõnegi kultuurilma põhiküsimuse üle, sest kust muidu oleks Suits näituseks võtnud oma paiguti nii sügava nukrusega läbi-imbunud „Tuulemaa“, Tamsaare oma iroonia, kahtluse ja närvlikkuse, Tuglas oma sagedasti ilmast nii ärapöörduu igatseva näo? Ehk kuhu tahaksime asetada Jaan Oks'a, kui mitte nende pohmelust põdevate hulka? Õige, temas võib lihtsalt haiget näha, kuid tema haigus ei seletaks ometi nähtust, et tema töid trükitakse ja et nad lugejaid leiavad. Ei, ei! Me kõik oleme joonud Häckeli „Welträtsel'ite“ künal ja oleme leidnud, et tema ilmamõistatuste seletused on kõige suurem mõistatus.

Oks on üks neist, keda teatud kirk ajab tungima asjade üdini, algolluseni. Temale pole ta kirk maitsmiseks, lõbutsemiseks, vaid südame ja neerude läbikatsumiseks, piinaks. Või kuigi ta ajuti näib tiirast magusust tundvat, vaht suu ääres, siis toob järgmine silmapilk vastikuse, läiluse, tulgastuse ja oma nimetu elaja nina sõnnikusse surudes juurdleb ta inimesesoo valusamate küsimuste kallal. Tõsi, ta ei jõua küll kuhugi, tema kidev pääaju ei suuda end viit minutitki loogilise mõtlemisega pingutada ja nõnda sünnib paigaltampimine, kuni kõik tumedaks ja segi läheb — sõna ja mõte, aga sellepärast pole tema tõsidus väiksem, tema piin nõrgem, sest kuidas muidu seletada neid algupäraseid mõttepisteid, mis tema teostes välगतavad. Haigus takistab teda loomast, aga haigus on ehk sellegi sigitaja, mis temas leiame, nagu Nietzschegi arvas end oma haigusele rohkem võlgnevat kui tervisele: haigusele võlgnes ta oma filosoofia. Missugusel määral aga Oks oma haiguse käes

kannatab, näitab see, et kirk temale kõik läilaks muudab, isegi rikkumata lapse ja neitsiliku looduse. Oksa kultuurilm piirdub külatänavaga ja selle ilma hävitaks ta kas või rotikihviti või püroksüliiniga, sest päale vastikuse ei leidu siin midagi. Oks ei leia ühes Dostojevskiga tiirasuse põhihelides jumalikku instinkti, mis loob kõik pühad ja suured asjad; Oks ei tea, et suur tiirasus võib muutuda vagaduseks, õndsuseks; tema pole nähtavasti kunagi Dionyose joobunud karjas kaasa tantsinud, kandes lillevanikut. Ta tunneks nagu ainult rõvedat Priapust ja sellepärast aimab ta hävitavas kires ainult midagi ilget. Aga tema tõsidus ja ajutine teravus oleksid parema väärt. Ta oleks vähemalt pidanud tundma Baudelaire'i palvet Venuse saarel: „Oh Issand, anna mulle jõudu ja julgust oma südant ja keha mitte vastikusega vaadelda.“

*

Imelikul viisil toob Oks mulle ikka kunstnik Vabbe joonistused meele; miks? seda ei oskaks ma kuidagi seletada. Aga nähtavasti on nendes mõlemas mingile ainsale kirele andumine, sellega heitlemine, selle käes piinlemine. Mõlemis avalduks nagu mõnesugune alguste alguse otsimine, püüdmine neile enestelegi ehk tundmata ürgolluse poole, mis peaks olema jäädavam ja püsivam kui kõik mõtted ja asjalised vormid.

Ah, inimesel oli kord palju kergem elada kui tänapäev; nimelt oli tal siis kergem, kui ta uskus veel kindlaid, muutumata jumalaid, asju, isegi sündmusi, kui ta uskus, et temal enesel on osa jumalatest, seega igavikust. Aga nüüd on ta leidnud, et niihästi jumalad kui ka asjad, olgu nad määratu suured või tibatillukesed, muutuvad ja et nendega ühes muutub ka neid vaatlev inimene igavesest ajast igavesti. Miski ei püsi, miski ei seisa paigal.

Plato uskus, et muutuvate asjade taga peitub nende muutumata idee, Kant leidis nende kindlustamiseks asja iseeneses (Ding an sich), aga meieaegne inimene kipub üht kui ka teist tuge kaotama. Kõige paremaks ümbritseva olemise võrdluskujuks

kõlbab ikkagi alaliselt voolav aeg või vana Greeka mõttetarga soovitusel — voolav vesi. On ikka seesama jõgi, seesama voog, ja ometi on ta iga silmapilk uus, võõras, tabamata, seletamata. Nõnda peab ühes prantslase Henri Bergsoniga otsusele jõudma, et ainuke kindel reaalsus on liikumine, muutumine, arenemine. Aga ärgem sidugem nende mõistetega edenemist, sest sellest pole meil vähematki aimu: voolavuses tabame ainult nähtuste vaheldumist.

Kuid inimene otsib püsivat, jäädavat, ta otsib seda usus, teaduses, kunstis, praktilises eluski; ta otsib seda sellepärast, et ainult püsivusega oskab inimese vaim midagi päale hakata, ainult püsiva kaudu võib ta aimu anda ja ka aimu saada elavast, igavesti liikuvast. Siit tõuseb teadusele ja kunstile paratamata, kuid raske ülesanne: jäädvustada igavest liikumist, muutumist, saamist, ainult saamise hoogu. Selles jäädvustamisetungis ongi ehk üks neist šalargastest, kus tekkisid viimase aja mitmesugused kunstilised ismid, mis pidid juhtima värvilaigu ja tujuka joone kaudu lihtsalt liikumise, saamise rütmini, rütmilise voolavuseni, nagu seda kõrv tabab muusikas, selles kunstide kunstis. Ja et inimene usu kipub kaotama mõistuse väärtusesse filosoofiliste keerdküsimuste lahendamises, siis pööratakse intuitsiooni, mingisuguse loomusunnilise sisemise selgenägemise poole, lootes temalt valgustust sääl, kus kaine mõistus hüüab oma „Ignorabimus (ei tea)!“

Kõige õrnemgi sisemise elundi puutumine sõnulseletamata miskiga paneb värisema vaatleja, lugeja või kuulaja hinge, ja nõnda kisutakse ta kunstniku näidatud teel rütmilise voolavuse keerdu. Kus mõistusele koputamine ükskõikseks ja osavõtmatuks jätab, sääl peavad tundmused oma töö tegema. Sellepärast toonitatakse seda viimast nii väga.

*

Oleks nagu uus renessaans saamisel, kus pillerkaaritavad lõkendavad kired. Vana renessaans (teaduste ja kunstide ärkeag) toonitas ainult inimest, loom ja loodus tema ümber olid ainult täiendav lisa, inimest raamiv akessuaar. Uus renessaans on nii mõneski

jumalate ja inimeste vääramatuks peetud väärtuses ja vooruses kahtlema harjunud, aga ta on ka nii mõneski looma ja looduse omaduses jumalikka tundemärke aimanud; ta on leidnud, et jumalad on ikka palju inimlikumad, inimesed ikka palju loomalikumad, loomad palju taimelikumad kui varemini juleti arvata. Nõnda on võimalik inimest siduda mitte ainult jumalatega, vaid ka loomade ja taimedega, kas või kividega, lihtsalt ainega ja tema seadustega. Inimesel hakkab jällegi osasaamine mitte ainult neist jumalaist, kes meie maa loonud, või keda loonud meie maa, vaid ka kuust, päikesest, kaugematest nähtavatest ja nägemata tähtedestki. Uuesti hakkame aimama igavikku, milles sünnivad loomad, inimesed ja jumalad, ja vaevalt sõandame veel öelda, keda armastavad jumalad rohkem, kas inimest või looma, ja kellele seisab inimene lähemal, kas jumalate või loomadele. Uue õhinaga hakkame uskuma kirge, tema püha lihtsust, tema jumalikkust, tema paratamata loomulikkust, tema igavest loovat ringkäiku jumalates, inimestes, loomades, looduses, tuuleiilis, voolavas vees, aineski.

Nõnda paneme ajalegi valjad pähe, nõnda sunnime Kronose jällegi oma lapsi — kaduvust ja tühjust — õgima. Ei me tahaks enam häälele Visnapuuga kaasa laulda, kui ta ütleb:

„Aeg kärsik on, aeg nelja a'ab;
Oo, heida endast kate, naine, tantsi!
Siis langetame elu viimse kantsi:
Surm lõpu toob, aeg otsa saab.“

Ennemini rahulduksime tema „Eokene eo-eo'ga“ või „Ssu! Ssu“ ja „Lju! Lju'-ga“, sest nende taga virvendab sõnul-väljendama lihtne, mänglev tundmus, millest võib areneda pühalikult joobuv kirg.

Me ei lepi ka Underiga, kui ta himuliselt lauldes räägib „julgest patust“, sest kires ei leia me enam pattu, elu eitamist, küll aga mingisuguses kire surrogaadis, mis kõlbab ainult keelnilpavaks, silmi-pilutavaks, suudmatsutavaks lõbuks, aegakulutavaks maitsmiseks, nagu

seda ikkab praegune ühepäevaliblikaline ilm tapatalgu ja hävitamise röskes õhustikus. Ja kui hakatakse maitsmisest tülpima, siis palka papp kantslisse või kunstnik näitelavale jutlustama, et su teod on patu-teod; see mõjub ikka nagu võrgutava naise leinaloor, halastaja õe pääkate, kahisev siid, ergutav viin, ärritav lõhn, pikantne anek-doot, anekdoodiliselt himur luule või Hispaania kärbes.

Himu otsib pattu, keelatud, lubamatut, sest himus on ikka midagi lapsikut, mis leiab sügavama võluvuse selles, et ei tohi, et peab häbenema. Kirg toob kaasa joobumise, meeletuse või arutu kuritöö, nagu elataks Tuglase „Maailma otsas“, kus kallima rinda surutakse surmariist, kuigi kogu eluea, kogu igaviku tema järele igatsed, teda ihkad. Kirg on Jaan Oksa „Nimetu elajas“, kelle seljas ratsutades jõuad hullumeelsusesse, mis kustutab hõõ-guva vaimutulukese. Nietzsche tundis seda teed, kuid tema ei saanud hullumeelsuse pimedast koopast enam tagasi pöörduda aruvalgusesse. Dostojevski oli õnnelikum: tema elu kulus meeletuse ja aruvalguse piiril hõljudes; sellepärast ongi tema arutud ja ogarad nii õndsalikult targad; nemad aimaksid nagu seda, mis peitub säälpool kainet mõistust ja mis on ometi rohkem kui tundmus — mis oleks nagu mõistuse ja tundmuse ühine valang.

Underi laulud on täis himu. Himutsema hakkab tema sules looduski, kõditavalt himutsema, ja see ei tundu enam sugugi nii väga looduslikult, või olgu siis, et need on mõnesugused sõjaaegsed maastikud oma taimestikuga, millesse hakanud lõbutsemise ja maits-mise kihelev taud. Kogu ümbrusel ei tundugi muud otstarvet kui himu tekitamine, himuerkude kõditamine. Himuleitsakust hõõgub õhustik ja lumehangki, lõhnadest, riietest ja pesust rääkimata. Selles kõiges tunduks nagu väga palju praegust silmapilku, kuid selles kõiges peitub ka midagi püsivamat, sest himutsejaid leidub vististi ka tulevikus. Aga nagu ikka, ei huvita himutsejaid inimesesoo keerdküsimused, tundmuste kuristikud, nemad ei püüa taevani üles, põrguni alla. Himutseja silmas pole ei jumalad, inimesed, loomad ega loodus seda väärt, et nende pärast peaks

tõsiselt kannatama või nende üle pääd murdma, maitsmiseks kõlbavad nad selletagi.

*

Ka Visnapuu püüab himutseda ja seega lõbutseada, aga see ei õnnesta tal iga kord. Tundub, nagu oleks ta ajuti liig ablas, tühendades vahutavat himukarikat kibeda põhjapärmini, ning siis sünnib mõni „Mõnitus“, „Laul sest jõledast“ või „Oo, nukker peni“, milles tundub ajuti midagi päris Oksalist: vastikut, läilat, tülgastavat. Selgub, et Visnapuu ei kõlba ainult himutsemiseks ja lõbutsemiseks; isegi kenad ja kōditavad asjad kipub ta võtma liig tõsiselt, ta võtab nad südamesse, ohverdab neile vähemalt tilgakeseги südameverd. Ohver aga tähendab juba palvet, tähendab, et on olemas „Alistumine“. Seda Oks ei tea. Tema tunneb ainult kirgede kuristikku, kus pimesi pääga vastu seinä jookstakse ja enamasti Visnapuu ikkes härja viisil mõmisetakse: „Mm-mm-mm“. Alistumise ohvrisuitsus hakkab selgub pilk rahulikku, ükskõikset loodust nägema, millele ligi pääseb ainult rütmi ja muusika kaudu; ainult need kaks tunduvad omased olevat siduma luuletaja hinge ümbritseva nähtava ilmaga, ainult nende kaudu võib lugejale aimu anda nägematust salailmast, mis peitub õrna ja omasena nähtava ilma taga ja sisaldab tema põhielemendi. Nii ei jää muud üle, kui tantsida „Timp-tamp-ta! ti-ta-ta!“ nagu seda tegi Taavet seaduselaeka ees, või joobuv bakhant Dionysose läheduses, või tasa hellalt häälightseda: „Ssu! Ssu! Lju! Lju!“, nagu kahiseks tuul lehis või vuliseks ojake. Need on mõtteta hääled, kuid ometi näivad nad rohkem ütlevat kui ükski mõtteline sõnavorm.

*

Hoopis teistsugusena aimab Tuglas nähtava ilma taga peituvat nägematut. Tema leiab tas midagi kohutavat, mis paneb hinge hirmul värisema, sest nägematu näib nähtava üle valitsevat, tema paratamata teenäitaja olevat. Nagu oleks Plato igavesti

püsiv idee või Kant'i Ding an sich äkki nähtava ilma käigust hakanud määravalt osa võtma ja nagu teeks ta seda vana roomlase faatumina või isegi vana greeklase moirana, mille alla heidavad jumaladki. Oleksime nagu kogu moodsa teaduse unustanud või tema saavutuste sisse usu kaotanud ja looduslapselikult uuesti ebauusklikuks muutunud, kartes tonta ja viirastusi. Asjad omandavad jällegi vaimu või hinge, elu võidab jällegi saladuslikkuse ja kohutavuse tagasi, kihutagu ta „Taevaste ratsanikkude“ kannul või toimetagu ta ühes „Popi ja Huhuuga“, kuni nad pimesi õhku lendavad.

Lapsepõlves õppisime: sa pead kartma ja armastama. Tuglas näib ümbritsevate asjade suhtes tundvat, mis see tähendab. Ta näib tundvat, et olgu asjad meie eneste või teiste tehtud, ikka hakkavad nad elama oma iseelu. Iga uue asjaga saame uue ebajumala (Marx'i, fetisch'i), mida hakkame armastama, austama, kumardama; iga ebajumal hakkab uusi omataolisi tootma ja neid kõiki paneb inimene end käskima, enesele eluseadusi kirjutama.

Kultuur on ikka tähendanud uute asjade, s. t. uute ebajumalate loomist. Mida rohkem asju, seda rohkem surnud jumalaid, kes armastavad talitada, nagu oleksid nad elavad. Ärge siis imestage, kui kõlisev ja krabisev mammon inimestelt aru riisub ja kui ta ajab neid valetama, varastama, röövima, tapma; ärge ka imestage, kui aastakümnete jooksul valmistatud suurtükid hakkavad viimaks laskma, pommid lõhkema; aimake ainult kohutavat ebajumalate tõde ja täitugem hirmuväinaga. Värisege oma kätega valmistatud asjade keskel, nagu väriseb krati omanik, kui ta ei leia temale küllalt tööd. Ja ometi on see öudne loomake kokku pandud ainult tühjast-tähjast, vanast kõlbmata kolust: ahjuhargist, rattarummust, kederverrest, puukaussidest, kerisekividest, kodaratest, rattapöidadest jne.

Tuglas näib tänini tunnud olevat ainult eluta asjade öudsust ja kohutavust, mis ümbritsevad inimest. Ta näib selle Saksa kirjaniku arvamist jagavat, kes kinnitab: karda elutuid, mitte elulisi. Aga ehk jõuab ta viimaks sinnamaale, kus ka elav loodus

pole enam ainult joobumiseks ja kus isegi inimene saab inimesele ainult õudseks asjaks. Selleks oleksime praegu loomulikult ette valmistatud.

Harilikult usume ikka, et meil on inimestest rohkem aimu kui asjust, et me neile kergemalt lähedale pääsime, sest sillaks vahelmise kuristiku üle on ju artikuleeritud sõna. Aga ehk on sõnal ometi ainult välimine, praktiline tähendus ja ehk ütleb meile värisev pilk või loomusunniline puutumine inimesest rohkem ja intiimsemat kui ükski sõna? Kui lugu nõnda oleks, mis teaksime siis inimesest rohkem kui lõhnast lillest, päikesekuumas virvendavast õhust või soolasest mereveest, milles supleme? Ja kui see nõnda poleks, kuidas võikime siis inimestes nõnda eksida, pettuda?

*

Oo, uskuge, elav on petlikum ja õudsem kui elutu ja inimene kõige õudsem ja kohutavam elavate seas. Kes siis õudset ja kohutavat armastab, see peaks kõige päält huvi tundma inimese vastu. Seda mõistavad naised kergemini kui mehed, sest nende huvi ja joovastus on ikka segatud hirmuga ja õudse paratamatusega ja nende kõige suurem paratamatus on — mees. Ometi pole osanud nad seda tundmust kunagi väljendada, temale vastavat kuju vormida. Kõik tuntud õudsuseromantikud on mehed, kirjutagu nad Saksa, Prantsuse või Inglise keeles.

Inimest kui õudset looma näib otsivat meil Gailit, kuid lähemal tutvunemisel selgub, et siin on tegemist ainult fantastikaga, mis ei taha mingisse tundmusesse süveneda ega mingi loogikaga end kõita. Nõnda kaob paratamatus ja kohutavamgi sündmus omandab lihtsa ajaviite ja lõbutsemise ilme, mis väga hästi kõlbab sõja- ja revolutsiooniaegsesse meeleolusse.

Ära vaevle tõsisemas mõttes, ära piinle sügavamas tundmuses; kõik on ju nii üürrike; homme, järgmisel silmapilgulgi võib sind tabada mõni arutu, eksinud kuul, üks neist surnud ebajumalaist, kes talitavad, nagu oleksid nad elavad, ja kelle laskis juhtumisi lendu, võib olla, su oma vend.

Ara otsi hingekuristikka, ära juurdle inimesesoo keerdküsimuste kallal; kõik on ju mõtteta ja meeletus, nagu ümbritsev elugi. Oo, tõepoolest! Inimesed põevad ainult „kollast hullumeelsust“ või „vosvortõbe“ ja selles tõves võivad nad joobnud madrusega kas või siniseid põrsaid sigitada ja ilmale kanda. Kuid see ärgu pangu kedagi imestama ega kohkuma, sest kõik on ju ainult rumal jant, ainult „Saatana karussell“. Inimene on oma hinge surnult varna riputanud ja sellepärast on ta elumõtte kaotanud — ta lallab ainult. Nagu vingu jäänud kassid tuiguvad kahe- ja neljajalgse poripiisal, mida nimetame maakeraks.

Ärge uskuge ka, et mujal, kaugemal, maa all või maa kohal kõrgel, kuu ja päikese taga, tähtedel või ilmaruumis midagi mõistlikumat leidub. Ei midagi! Nii mõnigi nõiamoor või võlutud üliõpilane on taeva laotuse tulihännana läbi lennanud ja leidnud — ja need kaks juba teavad, mis nad on leidnud, — et kõik on naeruväärt ja mõtteta, ainult rumal juhtumine. Kui aga ilmakehad siiski ruumis püsivad ja sääal kokku põrgates juba ammugi pihuks ja põrmuks pole läinud, siis ainult sellepärast, et nad tänu võlgnevad ruumi lõpmatussele, haigutavale tühjusele.

Ärge uskuge, et inimesed tunnevad mingisugust suurt võitlust, suurt häda. Kui nad kaklevad, siis teevad nad seda lõbutsemiseks, nagu härjadki sagedasti naljatades pusklevad, oinad pokslevad, hobused üksteist hammastega naksivad, ja kui nad kaebavad ning hädaldavad, siis ainult selleks, et mitte vahetpidamata haigutada surmavas igavuses.

Jajah! Inimesel kipub igav hakkama, kõigest tülpib ta ära, nagu oleksid tal mõne hüsteerilise naise närvid, kes ihkab aina vaheldust ja vaheldust, olgu see erootilisel või mõnel muul alal. Viibiks aina mingisugusel kireval teekonnal, istuks tossaval aurikul või vuraval kiirrongil ja tõttaks ühest maast teise, kuni surm tabab sind, ilmakodanikku, kutsutud külalisena, nagu see sündis Hermann Bangiga: ta suri kiirrongil. Ja pangem tähele: Bangi suuremad austajad on just naised. Huvitav oleks teada, kui palju nende seas on hüsteeriliselt kalduvustatuid.

Knut Hamsunil on noor pastoriproua, kes aina tahaks kuhugi mujale, unistades, mis on küll mäe taga. Juhan Liivi poiss unistab, mis on küll metsa taga. Lapselikult õnnelikuna, kulunud riided seljas, katkised saapad jalas, lahkub pastoriproua endisest elukohast, sest tal on meeles ainult mäetagused. Mehelegi oli ta läinud vististi mitte armastuses ega majanduslistel põhjustel, vaid lihtsalt uudishimus, sest ka mees on temale mingisugune tundmata mäetagune. Lastest ei räägi ta kunagi, aga küllap tuleb silmapilk, kus ta vahelduseks isegi neid tahaks ilmale kanda, kuid hää meelega toimetaks ta selle huvitava asja paari nädala või mõne tunniga. On aga laps kord ilmas, siis jätaks ta tema amme, hoidja või köögitüdruku hoolele ja läheks ise Muru-Tõnist mängima või muidu jalutama. Võimalik, et ta teistki korda emaks saaks, aga siis peaks pastoriherra rikkam olema, ta peaks võima lubada, et järgmine laps sünnib õhulaeval, kakstuhat meetrit üle merepinna, või veealusel paadil, tuhat jalga vee all: paadil on klaasseinad ja säält läbi paistavad kuld- ja pärlmutterkalakesed, kes aina ujuvad ja ujuvad.

Pääasi — huvitav ja põnev peab olema, nagu mõni hirmu ja õudsuse romaan, mis hoiab närvid pingul, või nagu hävitav sõda, mis nõuab miljonitelt elu. Aga kõik sündigu ruttu, vaheldusrikkalt, kõike peab võima ruttu alla neelata, ruttu seedida, ruttu läbi lasta. Sellepärast leiabki Metshnikov, et jämesoolikas saab seedimiseaparaadis asjata koormaks, ja sellepärast võidabki kino vaimu- ja hingetoiduna aina uusi regioone. Ning grammofon! Inimese otsekohese kaastegevuseta töötatud muusika! Mida rohkem nõuaksite veel kultuurilt? Vaimu- kui ka kehatoit peab olema keedetud ja küps, suutäiteks lõigatud, peeneks puretud, ühe sõnaga — konserv, Ameerika süsteemi järele Chikagos valmistatud, ainult võta ja neela, nagu paarisõnaline juhatus karbikaanel käsib. Inimene tahaks nähtavasti niisama vaimutoidu hambad kaotada, nagu on kõdunemisel kehalikudki.

A propos! Aga mis oleks, kui hammaste nõrgenemine, pehmenemine ja kõdunemine esitaks ainult teatud suure arenemise

algust, mille lõpul seisaks ka teiste meie luude-kontide kadu, nagu seda leiame sabalülides? Eks ei võiks meist siis jällegi kord mõni pehme roomaja või vingerdaja saada või eks ei jõuaks me viimaks kõige täielikuma kehavormi juure tagasi, nagu seda on veerev elavhõbeda terake, meie maakera või mõni muu ilma-keha ruumi lõpmatuses? Nõnda oleksid kõiksugused kontserdid ja kinod, mis aitavad kaasa kehalikkude ja vaimlikkude hammaste kōdunemisele, tähtis samm sel suurel teel, mida Nietzsche nimetab igaveseks tagasitulekuks, tagasipööramiseks. Inimene kui isik tuleb olematusest ja läheb olematusse. Kui nüüd loodusteadlastel õigus on, et isik oma arenemisel tõu või liigi arenemisastmed läbi peab käima, miks ei võiks siis ka liik oma arenemisel isikut jälgida: tulla olematusest ja minna olematusse?

Nõnda võiksime Rousseau'dki mõista, kui ta räägib loodusele lähenemisest; muidu aga tuletab ta meele seda keskaja tarka, kes piibli põhjal oleks tahtnud tõendada, et Jumal võib lõbunaise süütuks neitsiks tagasi muuta, kui ta aga tahaks. Ainult kui ta aga seda tahaks! Aga ehk oleks pidanud Jumal võima seda kõige päält uskuda? Ehk peaks ka inimene uskuma, et temast saab uuesti looduselaps, kõige kultuuri pääle vaatamata? Kuid inimene ei usu nähtavasti, sest ikka suurema õhinaga hakkab ta kõik-sugu surnud materjaali valmistama, mis teda elava looduse asemel ümbritseb. Igal pool, kuhu ta jalg astub või silm vaatab, tekivad kivimürakad, mis tahmavad taevast, tekivad maa- või raudteed, mis annavad tolmu ja suitsu. Isegi mered on nõgiseks saamas ja lillesid armastatakse tõsiselt, ainult siis, kui neid võib kiviselt turult osta, või kui nad kasvavad toas.

*

Inimene on edevaks ja uudishimuliseks läinud, nagu puna-palgne plika, kui kehas hakkavad liikuma naiselikud mahlad, mis voolivad liikmeid ümarikumaks. Ta tahaks kõik teada, ta tahaks, et kõik teaksid kõik. Ei pea enam olema salajaid asju, ega

müsteeriume, ei pea enam olema saladuslikka teadusi ega tundmata tõdesid, mida tunneksid ainult üksikud. Kui muidu ligi ei pääse, kui muidu jagu ei saa, siis aitab populariseerimine — aru- ja suupäraseks tegemine. Kõik olgu mõistetav ja lihtne nagu päevaleht, nagu uulitsaleht, sest see leiab kõige rohkem lugejaid. Mida usk ja mõistus pole suutnud, seda peab võima kiirpress ja rotatsioon. Trükimustaga määratud paber peab kõik seletama, kõik korraldama. Paber loob usu ja armastuse, paber loob mõtte ja teaduse, paber joob jumalad ja imed, paber tõstab kuningad troonile ja tallab nad põrmu, paber annab kuulsuse ja häbi, paber toob sõja ja rahu, rikkuse ja pankroti, paber teeb meid vaimustatud isamaalasteks, teeb meid vaenlasiks ja sõbruks, paberilt saame oma igapäevased tundmused, kõneaine, ilmavaate, paberilt näime saavat kogu oma vaimu ja hinge, südame tuksumisegi rinnas. Paber ei anna meile silmapilgukski mahti, et millessegi süveneda, iseendaga olla, ta ümbritseb meid vahetpidamata kõiksuguste olevate ja olemata, suurte ja väikeste, tähtsate ja tühiste asjakeste ja sündmustega ning seda teeb ta valimata, läbisegi, nii et me tahes või tahtmata pää kaotame. Ja ei ole pääsmist määrdinud paberi eest, sest tema sõidab aurikul ja kiirrongil, autol ja hobusel, lennumasinale või lihtsalt inimese enese taskus.

Strindberg tundis seda paberi labastavat survet nii teravalt, et ta aastate kaupa ühtegi ajalehte ei lugenud ja et ta kloostrite asutamist soovitavaks pidas, mis oleksid eraldatud paberilisest maailmast. Kuid — Strindberg oli pentsik vanapoiss (naised polnud teda tsipakestki mõistlikumaks teinud) ja sellepärast võtab teda vaevalt keegi arvesse. Tema oli üks neist „poolhulludest“, kellele alles ehk sada aastat pärast surma juletakse hakata otsekohe silma vaatama.

Huvitav! Tänapäev kuuleme nii sagedasti: ilmasõja põhjusi hakatakse uurima, et süüdlasi avalikuks teha ja neid vastutusele võtta. Aga pole tähele pandud, et sel puhul oleks räägitud sõjalaevadest, suurtükkidest, kuulipildujatest, soomusautodest või pommidest, mis üks või teine riik loodetava sõja otstarbel val-

mistanud. Ei või rõhutada ka neid miljonid inimesi, keda kava-kindlalt teiste omasuguste tapmises harjutatud, vaid aina räägitakse mingisugustest dokumentidest, paberitest. Inimene usub või teeb ta ainult näo, nagu usuks ta, et määrdinud paberilipakad käsivad tema enese kui ka tema tapariistade üle.

Määrdinud paber, telegraaf, telefon, sädesõna, aurik, vedur, lennumasin, auto, kino, grammofon — kõik, kõik peksavad inimese närvide pihta, et neid hellaks, tundlikuks, kannatamatuks, püsimatuks teha. Ärgem raisakem kauemat aega ühegi mõttega, ühegi tundmusega! Sellepärast loobubki Nietzsche süsteemist ja pilub õhku helendavaid katkendid, ootamata mõttesügavusi, millest iga lugeja võib luua oma erisüsteemi; sellepärast kuulutabki Leo Schestov „põhjendamatu apoteoosi“, arvates, et iga süsteem mõtteilmas on kelmus. Juhuslik, nagu inimene ise, on ta mõtegi. Ta tuleb teadvusetuse läve tagant ja üle arukünnise astudes välgatab ta silmapilguks mõistuse valgusel. Võtkem ta siis niisugusena.

*

Mõte peab tõe kandma, aga tõe ei armastata, ehk olgu siis, et ta su enese kohta ei käi või et ta valega maitsvaks on vürtsitud. Tõe peab paradoksina esitama, temale peab naljavana või klouni ülikonna selga ajama, siis alles hakatakse tema vastu huvitust tundma. Siit oleks ehk mõistetav Oskar Wilde'i sätendav humoor ja paradoksiline mõte, aga niisama ka Bernard Shaw' lõikav iroonia või tiritammeline paradoks. Või millega seletada Anatole France'i suurt populäärsust, kui mitte ajavaimule vastavusega? Ta poetab muheleval naeratusel ühe tõe teise järele, aga ta poetab nad rõhutamata, nagu mööda minnes, kergel, elegant-sel, kuid pisut nagu arhailisel, sellepärast aga iseäranis arusaadaval ja lihtsal keelel; ta annab oma tões, nagu polekski nad tões, vaid midagi muud tühja-tähja, ja nõnda neelab neid igaüks suupäraste pillidena — meelelahutuseks, seedimise ergutamiseks. Tõsiseid asju armastatakse enamasti siis kuulata, kui nende üle

nalja heidetakse, ja tõsiseid inimesi hakatakse alles siis tõsiselt tähele panema, kui nad veiderdavad. Ka vana greeklane suutis lõpuks tõsiseid asju ainult naljana seedita.

Inimene on tõdesid, pühadusi, jumalaid ja ideaale lähemalt tundma õppinud, inimene on vaadelnud nende tekkimist ja kadumist, ta on õppinud nende üle kaastundvalt või alistunult naeratama. Aga „pole jõudu ilma ideaalita, ei mul, ei keltelgi teisel“, kordab O. Luts paaris kohas oma „Kirjades Maariale“. Ja mõtelge ometi: see sünnib pärast „Kevadet“ ja „Suve“, pärast „Kapsapääd“ ja „Ärimehi“. On see ehk ilmasõja ja revolutsiooni tagajärg? Aga ideaal kaob ja kirjad lõpevad sõnadega: „eksin pimeduses“. Mis võikski suurest armastusest muud tulla kui pimedus!

Tuleb meele. Semperi „Püha umbrohi“. Mäletate selle neidu? Tema elu pole muud kui tehtud seisak — poos, tema ainuke huvi peitub erootikas ja mängus ning kelmika õrnuse taga varitseb ainult väike teravahambuline loomake. Ja ometi! Kuidas oleksin tahtnud, et see kaine, tõre üliõpilane teda tõsiselt oleks armastanud, ka siis, kui ta oleks teadnud, et neiu magab salaja mõne lipnikuga! Me armastame ju kiva, taimi, maastikka, neljajalgseid, miks ei võiks siis ka armastada niisugust kelmikahejalgset? Armastagem teda kas või tema kelmuse ja petlikkuse pärast, sest milles erineks kunstnik muidu kõlbluseapostlist? Tahaks rohkem huvi ja armastust selle kahejalgse vastu, kelle teaduslik nimetus on *Homo sapiens*.

Juba mõni aeg oleme edvistanud üliinimesega, teda otsides kogu ilma kirjandusest, isegi Eesti omast. Üliinimesega kordub seesama, mis haigustega: niipea kui nimetus leitakse, ilmub ta kohe igale poole. Aga ehk peaksime mäletama juutide käsku: Asjata ei pea sa Issanda, oma Jumala, nime mitte suhu võtma, sest Issand ei jäta seda nuhtlemata, kes tema nime kurjasti pruugib. Me edvistame üliinimesega sedavõrt sagedasti, et ta saab labaseks ja igapäevaseks, nagu me isegi; me käime temaga familiäärselt ümber, nagu oleks ta meie kooli- või ametivend kus-

kil ministeeriumis. Heitkem armu üliinimese pääle, või muidu peaksime hakkama rääkima ka ülihobusest, ülikoerast, ülikonnast, ülliiimukast, kas või ülikivistki.

*

Hakkasime inimesest tulpima, põgenesime tema eest loomade ja taimede sekka paku. Nüüd võiks see ehk muutuda, sest ilmasõda on meile tõendanud, et inimene oskab kui taim oma olemasolemise eest võidelda, et ta vihatujus hirksamini murrab ja hävitab kui ükski metsaline ja et ta kättemaksmises on halastamatum kui nii paljudki jumalad. Mu loomade, taimede ja jumalate armastajad, mida nõuate temalt siis veel? Ei, ei! Inimeses on veel kirge ja püsivust, mis annavad väärtuse igale elavale. Meie sõjaaegsed luuletajad lasevad inimest enamasti hirmutseda, nad sügavad tema erootiliselt kihelevaid närve. Ma armastan neid sügajaid, sest nad räägivad mulle põlatud inimesest. Aga ma tean, inimeses on veel nälgi, suur nälgi, millest Knut Hamsun nooruses nii kaasakiskuvalt kirjutanud. Nälgi ja janu!

Vaadeldes praeguse inimese tujukast otsimist teaduses ja kunstis, näeme kirevate teooriate ja ismide rägu, mis üksteise võidu püüavad valitseda, kuid püsimatult üksteise järele elu näitelavalt kaovad, maha jättes sagedasti ainult pettumust. Aga oli see millalgi teisiti? Oli inimene kunagi nii hirmus püsiv? Või nõuate inimeselt püsivust, kui ta on osa loodusest ja kui kõik on muutuv, kaduv? Teadis inimene kunagi, mis tema rahule tarvis läheb? Ah ei! Ajalugu on alles tänapäevgi pääsasjalikult sõdade ja teadusliste ning usuliste tagakiusamiste lugu. Inimesesoo eluloo tähtsamad paigad on ikka olnud hauakambrid ja piinakojad. Ikka mäletatakse Sokratese kihvtikarikat, Galilei ja Hus'i tuleriita ning Kristuse ristisammast; mäletatakse ja armastatakse neid, keda esivanemad tapnud.

Kristust meele tuletades eksivad mõtted Juudale. Hiljemini, kui pääaju päevatööst juba väsinud ja kui meeled värskendust otsivad õhetavas õhtutaevas, lillede eredais värves, soojas ja ui-

mastavas maalõhnas, ei saa mõte ikka veel lunastaja äraandjast lahti. Kaste hiilgab juba rohuladvul, öölinde algab laulu, tuul kahiseb noores lehestikus ja jõevesi võdistab nõtkeid kaislaid, aga mina mõtlen Juuda pääle. Ja ma tunnen: see on hää, et Kristusel oli Juudas, sest muidu oleksid ehk patused lunastamata jäänud — Jumala armunõu pääle vaatamata. Veel on hää, et olid preestrid, rahvavanemad, kirjatundjad ja variseerid, sest muidu oleks Juudas asjata. Aga iseäranis hää on, et oli rahvas, kes karjus: „Poo risti! Poo risti!“, sest muidu poleks väärtust ei Kristusel, Juudal, preestritel, rahvavanematel, kirjatundjatel ega variseeridel. Pilatusel poleks tõesti mitte põhjust olnud käsi pesta ja öelda: „Ma olen süüta sellesinatse õige verest.“

Ah! Veel tänapäevgi ei saa inimene ilma Juudata, preestrita, rahvavanemata, kirjatundjata ja variseerita läbi, sest veel tänapäevgi ihkab ta lunastust veres. Kui ta neid kõiki neab ja vannub, kui ta neid katab häbi ja teotusega, siis ärge uskuge teda: sügavas hingepõhjas armastab ta ikka veel Juudast ja neid, kes lunastaja eest maksid kolmkümmend hõbetükki.

Ojake vuliseb, kaislad võdisevad, kaste hiilgab rohu ladval, tuuleke kahiseb lehis, emake maa annab uimastavaid lõhnu, aga inimese süda on raske kaduvusest ja tühjusest. Inimene on liiga teadnud, liiga tundnud, liiga maitsnud, liiga kannatanud, inimesele tuleb kuri pohmelus. Inimene aimab kaduvust ja tühjust kui kurja pattu, mis nõuab lepitust. Aga ei ole muud lepitajat kui aga veri. Mis jääb siis muud üle kui verd valada, kuni elu jälle mõtte omandab, kuni kaduvus ja tühjus hinges uputatud, patud lunastatud.

Rahu.

„Jumal tänatud!“ ütlen ma, kui kirikulised ära sõidavad.
„Saab pisutki rahu.“

Ja ma heidan asemele, et videvikku pidades suikuda, Aga vaevalt hakkab oma liikmetes mõnusat uima tundma, kui mind mingisugune kröbin erutab; painajalikult kordub ta, kuni ma kärsitult hüüan:

„Paula!“

„Noh?“

„Mis siin kröbistab?“

„Hiir.“

„Miks sa löksu üles ei pane?“

„Täna siis. . .“

„Mis siis täna on?“

Paula ei vasta.

„Paneme löksu üles, muidu ei saa ma rahu,“ ütlen viivitades.

Ja Paula toob löksu ning seab ta üles.

„On kivi küllalt suur?“ küsin ma.

„Terve telliskivi.“

„Ja löks õrnalt üleval?“

„Ei tohi kõvasti köhidagi.“

„Mis söödaks sai?“

„Tükk leiba.“

„Oleks võinud ju midagi suupärasemat panna. . . pühade aeg.“

Ja jällegi hakkab videvikku pidades tumeneva akna poole vahtima, kuni suikele langem.

Ja mulle on antud meelevald maa pääl ning tähtedevahelises lõpmatuses.

Ma otsin rahu, mägesid läbi uuristades ja liueldes pilvetagustel hõredatel väljadel.

Ma võin aastatuhanded tagasi rännata inimesesoo olnud radadel ja võin unistades sammuda tuleviku teedel.

Ma võin surnud põrmu elavaks teha ja elu leida säält, kus aimati ainult olemist.

Ma võin elu hävitada ning oma vendi tappa ning ühelgi pole meelevalda mind käskida või keelata.

Ma võin kõik, mis ma aga tahan, tahta oskan, tahta sõandan, ja ei ole teist minu sarnast maa pääl.

Ja ma lähen ilusatesse metsadesse ning aasadele, lootes säält rahu suikuda, kuid — liblikad lendavad, mesilased sumisevad, sipelgad vilavad üle jalgade, linnud rõkkavad laulda ja lilled annavad ärritavat lõhna.

Ma lähen lõpmatule lumelagendikule, aga siin vehklevad virmalised ja nende valgusel näen lumes suure murdja jälgi.

Ma astun sinna, kus on aset ainult kollane liiv, aga siin segavad mind kaamelite voorid ja fata-morganad ning tõusev tuul sunnib silmi sulguma.

Ma istun kõrgetele mägedele, sinnapoole pilvi ja sademeid; aga päike paneb lumehelvetel, vähematelgi kübemekestel, värvi-varjundid mängima, nagu ma seda üheski lilleaias pole näinud, ja läbi kristalse õhu arvan kuulvat helinat, rahuhelinat, ja just see helin rikub mu rahu.

Ma lähen alla merepõhja, kuhu ei ulata ükski päikesekiir ja kuhu ei puutu ükski lainetus, aga säält leian hävitatud elu ude-meid ja murdjaid peletisi, kes käivad laternatega saaki otsimas.

Ma tõusen kõrgele täheriiki, kuhu ei pääse ükski surelik, aga siin pilluvad jumalad ilmakehadega palli ja naeratavad muhedalt, kui palavad kerad kokku põrgates pihuks ja põrmuks langevad

Ma poen katakombidesse, kuid säääl pakub väga munk raha eest uimastavaid jooke ja puhkajad ütlevad: „Me ootame pasunahäält.“

Ma hiilin püramiididesse, aga säääl istuvad muumiad ja kröbistavad nisuteri ning väljast kostab hää: „Soldatid, nekümmend aastasada vaatavad meie pääle alla!“

Ma lähen Baabiloni ja Niinive varemetele, kuid siin istuvad mehed ja murravad pääd kiilkirjade kallal.

Ma tõusen Olümpile, aga säääl näen Juno armukadedaid silmi, Zeus'i liig heldeid pilkusi ilusale poisile, kes täitmas kari-kaid, ja Venus'e liig veetlevaid liikmeid.

Ma nõjatan pehmetele vaipadele, mis asetatud palmide ja õlipuude varju, aga kui näen vahutavat viina, mille voolul pole lõppu, ja nõtkeid tüdrukuid, kel paksud ripsmed ning kuumendaavad huuled, siis saan rahatuks.

Ma lähen sinna, kus mehed küpsetavad vardal igavest orikat, istudes praksuva tule ümber, kuid varsti pean ma lahkuma, sest ma näen neid sõjariistu teritamas ja haljastamas.

Ja ma jõuan väravateni, kus seisab kirjutatud: „Siit sisse astudes jäta kõik lootused.“

„Mis asub nende väravate taga?“ küsin ma.

„Kannatus,“ on lühike vastus.

Ja ma pööran ümber ning sammun edasi, kuni mu ees seisavad sõnad:

„Rahu olgu teiega.“

Aga kui siit uksest sisse astun, näen Inimesepoja ristipuus suremas ja sõjamehi tema kuue pärast liisku heitmas.

„Kus on siis küll rahu?“ küsin iseeneselt ja hakkam janu tundes suure jõe poole sammuma. Aga jõe vesi ei kõlba juua, sest temas ujuvad tuhanded surnukehad. Mööda kallast edasi astudes jõuan väikese koopa suule.

„Mis on siin koopas?“ küsin ma.

„Loe,“ vastatakse mulle.

Ja ma loen sõna: „Nirvaana.“

„Ma tahaksin rahu leida,“ ütlen ma.

„Koopas pole enam tahtmisi ja soovisid. Sääl pole enam otsimist ega leidmist, sääl on ainult olemine.“

„Aga kuidas leitakse ilma otsimata?“ vastan mina ja astun edasi.

Viimaks istun lootuseta maha, pöörates vastu jahutavat tuult. Ja tuul kannab mu kõrva sõjakära ning möökade kõlina. Uuesti ajan enese jalule ja astun sõjakära poole. Ning ma näen lugemata hulga vendi vaenuväljal, kes ihkavad vihaselt verd. Nende veretiiras kirk hakkab ka minusse ja ma haaran sõjariistad kätte, et tappa.

„Tunnete seda kunsti?“ küsitakse minult.

Ja kui ma kohe ei vasta, võetakse mul sõjariist käest ning öeldakse:

„Vaat nõnda!“

Nende sõnadega pistetakse mind läbi ja ma langen maha ilma et teaksin, kas mind vaenlase või sõbra käsi tabas.

„Veel maksab ilmas elada, kui nii palju viha leidub, ses viha on eluarmastus. Lõvi tuntakse küüntest, kotkast tiibadest.“

Nõnda sonin lõpuks iseeneses, ja rahulikult pööran teise külje, et uinuda.

*

Prauh! ja ma ärkan üles.

„Mis oli?“ küsin virgudes.

„Löks läks maha.“

„Vaata, kas on ah.“

„Kus ta pääseb.“

„Hall?“

„Ei, raudjas, küüt, pika sabaga.“

„Pane uuesti üles. . . midagi paremat sinna alla. . .“

Paula seab lõksu uuesti üles ja mina vahin natuke aega pilusilmil tumenenud akna poole; siis suigun uuesti.

Villu sõda.

Villu oli kõige targem karjapoiste seas terves külas. Isegi tüdrukud ei saanud tema vastu arukuses. Mitte, et ta kevadel kõige rohkem linnupesi oleks leidnud või et ta kõige kenamad korvid oleks pununud, topsakamad luuad teinud, ei, Villu oli halb korvipunuja ja luuavõrud ei tahtnud kuidagi pääl seista.

Villu oli tark ilmaasjades, Villu oli tark seletama, jutustama. Ja kui sõda lahti pääsis, siis võis temalt ikka kõige täielikumaid teateid saada, kandis ta ju vana ajalehte kaasas, lugedes, veerides teda mättal või kuusejuurel. Villu võis ainult neid lehti lugeda, mis peremees juba kõrvale heitnud, aga siiski teadis karjapoiss sõjaasju paremini kui peremees.

Peremees oli hooletu, pääliskaudne, luges lehte nagu kihutaks ta tuhatnelja. Mõne sõnume või kirjatüki jättis ta täiesti läbi vaatamata. Aga Villu luges kõik, luges mõttega, luges parajate peatustega, luges lehte kui luulet, kui kavalat väljamõtlust, mida uue mõttega, uue luulega võib ja peabki rikastama, elustama. Ja kui ta veerides sõnu ja asju aimas, millest vähemgi arusaamine puudus, siis talitas ta nendega kui mõistatusega või kui muinasjutuga, kus ainupäästjaks kujutusvõim.

Ta heitis pehmele samblale selili, vahtis pärani silmil pilvi, sääski ja suuri hobusekiile ning huuled liikusid teadvuseta sosinal. Ta unistas kaua ja põhjalikult, unistas seni, kui loomade kellad enam ei kostnud ja ta neile järele pidi tõttama. Ta unistas suurtükest ja pommest, ta unistas tikuvõitlustest ja „sepaliinidest“, aga surmast, tapmisest ei unistanud ta mitte.

Ei, seda mitte!

Sõda oli tema kujutusvõimes ikka midagi naljatalist, naeruväärset, kentsakat, mängukannilist täiskasvanutele. Hiilgavas riides ja särisevate kannustega mehed kihutasid norskavate täkkudega või nohisevate ja popsivate autodega suurele lagendikule ja siin pääsis pillerkaar lahti. Ehitati suured ja kõrged, üle pikemate puude küünivad kindlused kivist, rauast ja savist; kaevati pikad, vingerikud kraavid ja kavalad maa-alused käigud ning urgastikud; pandi teravad orgid maa sisse püsti, tõmmati teravad okastraadid ette ja lasti paksu, kibedat suitsu silma, ninasse, nii et inimesed ja hobused magama uinuvad, puud kolletavad, linnud lennult langevad.

Ah! see oli nii tore, uhke, suurepärane, see oli täiskasvanute mäng, täiskasvanute lõbu! Mis on nende, karjapoiste, mängud selle kõrval! Nad võtavad teibad selga, vehklevad nendega ja sihivad ning suuga katsuvad nad põmmu jäljendada. Nad panevad lepaorgid püsti ja pilluvad lepakaigastega, aga see on ainult nokusõda. Nad püüavad varesepoja kinni, seovad talle tolma murumuna — ämmatussi, nagu nad ise ütlevad — jalgu ja lasevad ta siis lendu ning see on nende „sepaliin“, mis läheb haisupommiga, tulipommiga. Ja nad kisendavad ning karjuvad, nad teevad näo, nagu kardaksid nad oma „sepaliini“ ja tema tolmat murumuna, nad poevad põõsaste alla varju ja hoiatavad hävitava plahvatuse eest.

Aga kui neil lapsemängudest himu täis saab, heidavad nad teibad või lepakaikad käest, ronivad põõsaste alt välja, koguvad päikesepaistel Villu ümber ja manguvad: „Jutusta sõjast!“ Ja Villu jutustab, nagu tema sõjast aru saab, nagu tema teda ilmsi ja unes näeb.

Ta räägib tulipommidest, mis südaööl välगतades üle pimedaeava vihisenud; ta räägib raskete rataste mürinast ragiseval kiviteel; ta tõendab, et „sepaliin“ tulnud suure kiilina, veel suuremana kui teise pere tige härg, isegi suuremana kui pikk vilja-aun. Ta tulnud kui kabel, kui kirik, ainult torn puudunud, torni asemel olnud saba, nagu linavästrikul või harakal. Ja saba veh-

kinud, võtnud tuult, sõudnud suure mõlana, veskitiivana ning teinud kohinat kui vana siil kerasse tõmbudes. Tema, Villu, jäänud, suu ammuli, vahtima ja näinud — sepaliin laseb madalamale, paneb tiivad seisma, nagu kanakull, nagu ilmatu suur kotkas, ja tuleb, tuleb, ikka lähemale, ikka madalamale. Villu hakkab kartma, tema süda lööb värisema, judinad jooksevad üle keha ja ta laseb mätaste vahele sookaarte ja sinikavarte vahele pikali, ise piiludes, üksisilmi vahtides. Aga varsti on sepaliin nii ligi, et Villu enam vaadata ei julge; ta pigistab silmad kinni, paneb sõrmeotsad kõrvaaukudesse, sest ta kardab plahvatust, sarnast ilmkärakat, missugust ta veel kunagi enne pole kuulnud. Nõnda lamab ta värisedes mätaste vahel, kuni ta sepaliini vuhinat enam ei kuule; siis teeb ta silmad lahti ja kergitab pisut pääd, piilub sinikavarte vahelt. Näeb — „sepaliin“ maha lasknud, säääl lageda raba serval, saba tema poole ja nõnda ligi, et katsu või käega. Aga Villu ei sõanda puutada; kepiga ehk oleks võinud, kuid ta oli ilma kepita. Ja kui ta nõnda vahib, tulevad sepaliinilt kolm meest, kiivrid pääs ja suured pungis silmad, kannavad ähkides rasket asja ja peidavad selle laia männi alla samblasse.

„Need olid salakuulajad, nad panid meie rabasse tulipommi,“ räägib Villu. „Hirmuga lasen uuesti pää sinikavartesse. Jälle hakkab vihin ja vuhin, ja kui silmi pilutan, näen sepaliini lendu tõusvat, saba jookseb teisel veel lohinal mööda kanarpikku; pärast puutub ainult mändide latvu. Ma jooksen järele, aga kus kurja veel kätte saad. Kadus kui lind, pirises kui herilane või loomakiil, ikka ss, ss, ss! Viimaks paistis nagu sääsk; aga siis tuli pilv, paks, must pilv, ja pärast ei näinud enam midagi.“

„Aga pomm, mis nad männi alla panid?“ küsivad teised poisid.

„Ma ei julenud vaatama minna,“ vastab Villu.

„Ta on ikka alles säääl?“

„Ei ole,“ seletab Villu edasi. „Mõne päeva pärast andsin Hektorile nende jäljed kätte ja tema läks nuuskides männi poole; kuid korraga turi püsti ja haukuma, hambad paljad, kraabib ja

haugub, nagu tahaks ta kedagi murda, paneb nina vahel pisut lähemale, aga ei, surtsti tõmbab teise jällegi eemale. Mina katsun põõsa tagant ligemale ronida, et näha, mis sääl on, ja näen viimaks: suur must uss, nii must, et aina hiilgab teine, silmad kustuvad vahtides ära. Ise sabaotsal püsti, jäme ja susiseb. Mina tõmban paraja hää madjaka kätte ja jaole; nii kui ma esimese vungli talle sihmasin, paugatas ta lõhki nagu lepaleht või vana ämmatuss, tolm aga taga.“

„Ja pommi ei olnudki?“ pärivad teised poisid.

„Ei olnud, ainult suure ja sügava augu leidsin, säält oli pomm alla raba põhja vajunud: ta oli ju nii raske, et kolm suurt meest teda vaevalt suutsid kanda.“

Niisuguseid ja palju muid sarnaseid sõjalugusid teadis Villu teistele poistele jutustada ja need kuulasid kikis kõrvul, sest Villu luges ju lehte, luges igapäev, luges hoolega, luges, kuni magama uinus.

Aga siis juhtus, et peremehe vend sõjast koju tuli, ja sellelt lootis Villu need kõige õigemad teated saada. Ta ei läbenud öhtuni metsagi jääda ja ajas loomad liig vara koju, nii väga ihkas ta õigeid sõjasõnumeid. Kuid Villu lootused ei läinud täide. Sõjamees istus küll kesk põrandat ja terve pere oli tema ümber, aga ta ei lausunud sõnagi, ei, ta ei avanud ainukesekski hääleks oma suud. Ta vahtis ainult tuimalt oma ette ja tal oli nagu, nagu poleks ta sugugi siit maja peremehe vend ja nagu poleks need tema omaksed, kes teda ümbritsevad. Ka ei tulnud ta sööma, kui teda kutsuti; ta istus ainult ja vahtis tuimalt enese ette.

Peremees hüüdis venda nimepidi, aga vend oli sõjas oma nime unustanud. Peremees käskis perenaist oma vennale süüa anda, aga perenaine kattis põllega silmad ja põgenes nuutsudes tahakambri. Sulastel ja tüdrukutel ei maitsnud toit ja nad ruttasid õue. Ainult nemad kolm — peremees, vend ja Villu — jäid kambri. Vend istus kesk põrandat, peremees seisis norus pääga tema ees ja Villu vahtis hirmunud, küsivail silmil pimedast nurgast.

Miks ei räägi sõjamees? Miks ei tule ta sööma? On sõda niisugune? Miks katab perenaine põllega nutvad silmad?

Agas ei olnud vastust, sest sõjamees istus ainult ja vaikiv vend seisis ikka veel norus pääl, kui Villu, õudsed judinad kehal, lakka ronis, säääl põhku puges, võimalikult sügavale põhku puges, nagu otsiks ta millegi kohutava eest varju.

Ehk avab sõjamees homme oma suu, ehk tõstab ta homme silmad ja vastab küsivatele pilkudele?

Ei, ka homme ja ülehomme ei lausunud ta sõnagi ning Villu kandis õudseid tundmusi rinnas. Ajuti löid küll sõjamehe huuled liikuma, aga mitte sõnadeks, vaid imelikuks kujuta muigeks. Ja Villu kippus aimama, nagu oleks sõda tuim vaikimine, vaevalt märgatav muige, peremehe tõsine nägu ja perenaise nutetud silmad.

Villu ei lugenud enam lehte ja kui teised karjased temalt sõjalugusid mangusid, läks ta kõrvale ja vaikis. Ta armastas üksi olla, mätaste vahel sinikavartes lamada, mõtelda ja arutada, mäletades peremehe venda, kes tummalt kodus istub.

Mõtleb ja arutab ka tema? Millest? Kui ta seda ometi Villule ütleks, paari sõnagagi aimata laseks! Kui ta jutustaks, miks ta oma nime ja laulud unustanud ja miks ei lähe ta kunagi külakjigele, kus rõkkavad tüdrukud! Miks ei istu ta teistega ühes lauda sööma ja ei lähe nendega seltsis põllule tööle, kus ootamas puidisev vili? Kas ta ei näe, et perenaise silmad teda söötes ikka niiskeks kisuvad ja et ta huultes tõmblevad valusad jooned?

Keegi ei vastanud Villu küsimistele ja sellepärast armastas ta mätaste vahel sinikavartes lamada ning mõtelda, arutada. Nõnda saab ta teiste poiste naeruks, mõnituste märgilauaks, ta saab narrikeseks omasuguste seas, aga ikka ei jäta tuikavad mõtted Villu pääd ei õhtul ega hommikul, ei päeval ega südaöögi unistades.

Kaks surma.

Nägin teda minemisel: ta oli alles nooruke, pisut lõtvade liikmetega, kahvatu näoga ja argliku, kohmetu sammuga. Õde nuttis ja ema haletses, sest Hans oli liig pehme ja tossike, kui et temast sõjameest oleks võinud saanud. Aga isa tegi meheliku näo ja rääkis kurbust varjates:

„Mine, mine, ehk saab sinust ometi säääl midagi.“

Ja Hans läks, läks ühes paljude teistega, läks käsu kutsel, millel nagu nõidlik salavõim, läks, ilma et isegi teadis, kuhu või milleks. Ta nägi uusi nägusid, nägi uusi linnu ja maid, kuulis uusi keeli, kuigi teda ümbritses ikka seesama värvita, üksluine hall hulk, milles ta juba alguses liikuma hakanud. Sel hulgal oli oma elu, oma viisid ja huvid, sel hulgal olid oma kurbused ja rõõmudki. Siin tekkisid tutvused, töötati sõprust, vannuti abi raskeil silmapilkudel, lubati kodumaale teatada, kui mõni ei peaks enam roodu ilmuma, peaks kadunuks jääma.

Nad läksid ja taganesid, võitsid ja neid võideti, ning ikka teatas Hans omastele: „täna oli meil palav päev“ või „mitu päeva olime üht joont tules“ ja lisas juure: „aga ikka pääsin terve nahaga“ või „ikka on Jumal mind hoidnud“. Aga vaevalt teadis ta, mis tähendas siin pääsmine või hoidmine. Oli see tõepoolest pääsmine, et ta ikka ja jälle uuesti pidi tulde minema, et ta pidi seltsimeeste võitlust ja surma nägema, pidi ise elama ja teistele surma jagama, nagu sirutataks selleks tema poole ootavad käed?

Aga lõpuks tuli kord ka tema enese kätte: rood tuli ilma temata lahinguplatsilt, teda loeti kadunute hulka. Kodus oodati

Hansult teateid, aga Hans ei kirjutanud, ei võinudki kirjutada, sest ta lamas võõral väljal tallatud vilja sasis, lamas hingetult ja arutult. Ainult silmapilguks, kui keegi võõras nägu tema üle kumardas, paotas ta laud, aga siis kadus jällegi meelemärkus — alatiseks. Hans ei teadnud isegi, miks või kus ta langenud või mis tal tõepoelest viga oli. Kui ta oleks võinud uuesti tervena elusse ärgata ja kui ema oleks kuivanud huuli näppides temalt küsinud: „kas oli ka valus?“ siis oleks Hans kahtlemata vastanud: „Ei, ema, valus ei olnud mitte.“ Teda ei leinanud keegi ja kellegi ripsmetele ei nõrgunud pisarad, sest selleks polnud kellegi mahti. Järelejäänud seltsimehed elasid ja talitasid, nagu poleks Hanssu kunagi olnud ja nagu poleks ta kunagi silmalauge surses avanud tuttava näo otsimiseks. Endiselt mindi edasi ja taganeti, külvati ja oodati surma, kannatati ja jagati kannatust. Tundus, nagu oleks see hall hulk üksikutelt taevatähtedelt kokku tulnud, üks ei tunne ühte, teine teist. Aga kõigil on ilmalaotuses pisitilluke paigake, kus neid oodatakse, meeles kantakse, kuni mälestus kustub või kuni silmad kinni vajuvad.

Nõnda mõistsin Hansu lugu, kui ema haletses ja õde vaikis tõmblevail suunurgil. Aga ma kardan — selle loo unustan õige pea, segan ta teiste selletaolistega, sest tema sarnaseid kuulen nii palju; ei oska enam ühte lugu teisest eraldada. Ja ikka näen ma nutetud silmi ning kurbuse joonistatud huuli.

*

Aga selsamal ajal, kui Hansu ema pisarsilmil jutustas, lõi kas ta kärbeseeni taldrikul katki, valas neile vett pääle ja lisis suhkrut juure, et roog saaks suupärane. Mina ise olin seened metsast toonud, sest ma tahtsin kärbestele selgeks teha, et lubamata on mind tüüdata, kui ma asemel laman, lubamata on ka minu toidul silada, lubamata isegi eluvõtmine piimaklaasis, supikausis või tindipotis uppudes. Ma ei salli ka, et nad mu raamatutel ja paberitel ümber jooksevad, märkides oma radu mustade punkti-

dega. Neile võib see lõbu valmistada, aga mina saan vihaseks ja külvan nende sekka surma.

Näe, juba ulatab esimene kärbes oma imemisetoru pruunikasse vedelikku ja joob, kaanib. Soo, nüüd on ta oma jao saanud ja jääb taldriku servale seisatama, nagu mõtleks ta ilma asjade üle järele. Tagumiste jalgadega triigib või silitab ta oma kõhtu, mis kord-korralt ikka enam täis paisub ja valendama, helendama lööb. Esimeste jalgega kratsib ta kaapkübaralist pääd ja katsub peenikest, painduvat kaela. Tiibu liigutades annavad need päikesepaistel mitmesuguseid värvivarjundid, helkivalt, sätendavalt, surtsatavalt.

Mu armas kärbes, miks ehid sa end nii hoolega? On oodatav teekond nii pikk? Miks ei jookse sa siinsamas? Vaata, valge paberileht on üsna-sinu ligi ja mustad punktid paistavad sinna tipult imehästi silma!

Aga kärbes seisab ikka veel, lõmitab taldriku servale, nagu tahaks ta end kellegi eest varjata, läheneb siis uuesti mahlakale vedelikule ja imeb. Nüüd kaob kaapkübaralisest, karvasest pääst viimane arunatuke, kärbes langeb selili, liigutab roidunud jalgu ja näitab helendavat kõhtu. Paar seltsimeest astuvad korda mööda tema ligi, vaatlevad ja katsuvad teda.

Avab ehk lamaja veel kord oma oimetud laud, tuleb ta veel kord meelemärkusele, et tuttavaid võiks tunda?

Kes teab! Vast ümbritsevad teda võõrad näod.

Tema ise tuli musta härja seljas metsast karjalauta, kust ta köögilõhna meelitusel eluhoonetesse pääsis. Teised, võib olla, sõitsid kirju lehmaga või küüdu kabuga ning nõnda pole nad üksteist kunagi varemalt näinud ja ükski ei tea, kes on lamaja, kust või miks ta tulnud. Ehk kui kärbes uuesti oma arunatukese tagasi saaks, oskaks ta siis isegi seltsimeestele midagi seletada? Ta teaks ainult, et ta musta härjaga sõitis ja et iga mõistlik ja südi kärbes musta härjaga peab sõitma, sest selle karv on nii soe ja tema nahk lõhnab nii meelikihutavalt. Vaevalt võiks ta aga öelda, kust ta tuli või kuhu ta tahtis minna. Aga elusilma-

pilk oli täius ise, igas pirisevas lendamises oli paratamata ka otstarve peidetud. Aga sest ei saa seegi kärbes aru, kes helen-dava kõhuga surnukeha paigast paika liigutab, nagu otsiks ta temale parajat matusepaika.

Armas seltsimees! Jäta surnud surnute matta ja hoolitse elavate eest! Hoolitse iseenda eest, sest vaata — taldrikul on mahlakat vedelikku veel küllalt. Ära muretse ja ära murra ilma asjade üle tühja pääd, tulevad ju uued kärbsed ja nad sõidavad jällegi musta härjaga ning küüdu kabuga, kui lihunik neil enne nahka seljast maha ei kisu. Kasvavad ka uued kärbseseened ja Hansu ema lõikab nad taldrikul katki, mäletades oma pehmet, järeleandlikku poega, kellelt ta tänapäevani pole teateid saanud, kus või kuidas ta suri või kes mattis ta maha.

Või ehk on sul raske surra, mu kärbes, kui sa ei tea oma surma otstarvet?

Trööstiks nimetaksin sind Hansu või iseenda vennaks, kui see sind õnnelikumaks teeks, nimetaksin sind Hansu ema pojaks, kui see sulle vähematki rõõmu valmistaks, aga ehk pole sellest muud tulu kui et Hansu ema veel härdamalt nutma hakkab. Sel-lepärast, mu kärbes, jää kangelaseks ja sure kärbsena, sure ja võta ainult teadmine kaasa: tulevad uued kärbsed ja need sõidavad jällegi südilt musta härjaga või küüdu kabuga.

Ema ja lapsed.

„Ema!“

„Noh?“

„Sa ütlesid, et isa jõuluks koju tuleb.“

„Ütlesin... Mis siis?“

„Toob ta jõulumehe kaasa?“

„Muidugi.“

„Ja palju asju?“

„Kudas siis.“

„Aga ta ei tule ju.“

„Oota, küll ta tuleb.“

„Siis kui pime on?“

„Nojah, ikka siis. Ega jõulumees valges käi.“

Juku mõtleb. Ta sai juba suvel viieaastaseks ja tal on hulk kõiksugu mõtteid. Ta on tark poiss ja ema hüüab teda peremeheks, - oma ainukeseks toeks. Ehk küll Juku hästi aru ei saa, mis nende sõnadega tahetakse öelda, aimab ta ometi, et nad midagi väga tähtsat tähendavad. Ja nõnda hakkab ta ennast veel suuremaks ja targemaks pidama, kui ta juba tööpoolest on.

„Isa pole ikka veel kirjutanud?“ küsib kaheteistkümneaastane Anni, kes paari päeva eest koolist koju tuli.

„Ei, veel mitte,“ vastab ema.

„Miks ta ei kirjuta? Varemalt kirjutas ta.“

„Kes teab, vast on ta nii kaugel... muidugi on ta kaugel... võõral maal... kirjad ei tule... ei jõua...“

Ema pöörab rääkides pilgu kõrvale, nagu kardaks ta, et tütar säält midagi juba lugeda võiks katsuda. Ta kardab lapse

lihtsat, otsekohest vaadet. Aga Annil ei tule mõttesegi ema pilkusi uurima hakata, ta tahaks ainult teada, kus isa on ja mis ta teeb. Kui ta aga ema kõrvalepõiklevaid silmi näeb ja ema kogelevaid sõnu kuuleb, siis on tal korraga loomusunniline, nagu õhust imbuv tundmus, et ema midagi varjab: ema peidaks nagu tema eest mingisugust hella kohta, mida ükski puutuda ei tohi. Tema õhukesed huuled oleksid nagu iseäralikult kokku pitsitatud ja tema sõrmed kipuvad teadvuseta midagi näppima. Nõnda pudeneb Annile uus, enneaimamata tundmus rinda. On see kurbus? Kes teab! Kes saab sellest aru! Isa äraminekul oli ta kurb, aga siis nuttis ta, nuuksus. Nüüd jääb ta ainult niisamuti vaikseks nagu emagi, nagu terve kodu. Koolis pole nõnda. Sääl on kisa ja kära, kilkamist ja laulmist. Sääl ei tule meelegi, et isa ära on või et ema muutunud vaikseks.

„Miks jõulumees valges ei tule?“ küsib Juku.

„Pikk tee, ei jõua enne,“ vastab ema.

„Kudas ta pimedas näeb?“

„Tal on hääd silmad.“

„Nagu kiisul?“

Ema ei vasta, ta huuled tõmbuvad ainult naeruvinele.

„Kas meil tänavu ka jõulupuud on?“ küsib Anni.

„Ei tea,“ vastab ema.

„Veel ei ole?“

„Ei ole.“

„Aga mullu oli juba paar päeva enne jõulu kuusk valmis.“

„Siis oli isa kodus.“

Ah ja, mullu oli isa kodus, Anni mäletab seda väga hästi.

„Aga eks me tänavu või ise tuua,“ ütleb Anni.

„Oota, las' läheb pimedaks,“ vastab ema.

„Nojah, las' tuleb pime,“ seletab Juku õele, „ega siis jõulumees enne kuusega tule.“

„Valges ei tohi?“ küsib Anni emalt.

„Muidugi ei tohi, sa tead ju.“

„Aga pimedas toome?“

„Pimedas toome.“

„Suure, nagu mulla?“

„Ei, väikese.“

„Mispärast väikese?“

„Meil pole ju suure jaoks künnlaid ja asju.“

„Miks sa ei toonud?“

„Sa pole sugugi targem kui Juku. Kas sa siis sellest aru ei saa, et mul ei ole, millega tuua? Enne teenis isa ja teenisin mina, aga nüüd olen mina üksinda.“

Ei, ei, Anni saab sellest väga hästi aru, aga ta unustab selle iga silmapilk. Ta teab ju väga hästi, et mineval aastal koolist koju tulles terve tuba hõövlilaasta ja tarbepuid täis oli ja et isa päevad kui ká pooled ööd kopsis ja saagis. Tänavu on aga kõik vaikne ja tuba on tühi. Ainult partel seisavad mingisugused puunotid, mis isa sinna kuivama pannud.

„Aga väikese toome ikka?“ küsib Anni natukese aja pärast emalt. „Pisitillukese, mis lauale võib panna?“

„Ega te muidu rahule ei jää.“

*

Emal talitab, rahmitseb. Kamber nõuab puhastamist, säng väljaviimist, aluskotti tahab ta uued põhud panna, leivaahju tuleb kütta, leib sõtkuda, kohv kõrvetada. Lapsed püüavad igal pool abiks olla, sest muidu on neil igav. Ja ikka küsivad nad ning nende küsimistel ei ole lõppu.

„Kui te ometi natukene aegagi vait seisaksite,“ ütleb ema, „ära tüütate. Ja igal pool olete tüliks.“

„Ma olen ju peremees,“ vastab Juku.

„Ja sellepärast pead tüliks olema?“

„Nojah, ma aitan sind.“

Aga kui lapsed isekeskis toimetama hakkavad, tarkade nägudega kõikisugu asjade üle aru pidades ja Anni vennale koolist imelugusid seletab, siis ei läbe ema ise kuigi kaua vagane seista, vaid pillab ühe või teise sõna laste jutu sekka. Nõnda läheb aeg

hoogsamini edasi, nõnda ei märka ta seda tühjust, mis mõnikord kipub õudsena tunduma.

„Juba hakkab pimedaks kiskuma,“ ütleb Juku aknast välja vaadates. „Varsti on jõulumees siin.“

„Kas me päris pimedas kuuske läheme tooma?“ küsib Anni.

„Küll sina aga selle kuusega kibeled,“ vastab talle ema.

„Aga kust me jõulupuule jala saame?“ küsib Anni jällegi.

„Meil on ju mineva-aastane jalg järel,“ vastab ema.

„Kus ta on?“

„Ei tea kus, aga eks ta kuskil ikka ole — partel, pingi otsa taga või pingi kastis kolude sees.“

„Ma otsin ta üles.“

„Ma tulen sulle appi,“ ütleb Juku õele.

Ja nüüd hakkavad nad kahekesi otsima. Aga juba natukese aja pärast on neil himu otsas ja Anni ütleb:

„Ei ole ju, ma ei leia.“

„Mitte kuskil ei ole teda, me otsisime kõik kohad läbi,“ tõendab ka Juku asjalikult.

„Oh teid vaevavareseid! Otsige, küllap te leiate.“

Lapsed otsivad jällegi, aga ometi ei leia nad. Nad teevad oma käed ja riided tolmuks ja määrdinud nägudega virisevad nad lõpuks ema järel, et see jõulupuujala üles aitaks otsida. Ema tõrjub neid kui tüütuid kärbseid eemale, kes talvel laeprao vahel üles ärgeanud ja uimasel pääl nüüd lambi ja silmade ümber virru löövad. Aga lapsed ei anna enne rahu, kui ema neile otsitud riistapuu välja võtab.

„On sul jõulukuusk valmis vaadatud?“ küsib Anni.

„Ei ole,“ vastab ema.

„Aga isa vaatas juba aegsasti valmis.“

„Jõulukuuse otsimine on peremehe asi,“ vastab ema tõsisel näol. „Nüüd on Juku peremees, tema peab ka kuuse otsima.“

„Ma panen säärttega saapad jalga ja lähen,“ ütleb Juku, keda korraga nagu kõrvust oleks tõstetud, sest temal pole ju suuremat lõbu, kui katsuma minna, kui kõrgele lumi õige ulatab.

„Nojah, kudas siis muidu, ega meil kedagi teist ei ole, kes niisuguseid asju toimetab,“ seletab ema.

Varsti on poisil saapad jalas ja isa läkiläkit pähe vajutades kobab ta uksest välja.

„Kuhu tema küll oma aruga läheb,“ ütleb Anni vanainimeselises tarkuses emale. „Eksib viimaks metsa ära.“

„Las' ta nüüd läheb; küll ta tuleb enne tagasi, kui ta ära eksida saab,“ vastab ema.

„Kas võtan kelgu ka?“ tuleb Juku uuesti küsimisega uksele.

„Kuhu sa siis ilma kelguta saad,“ vastab ema.

Poisi rõõm on seda suurem. Nüüd on vast pidu. Anni jookseb aknale vaatama, kudas Juku metsa läheb. Ta tirib kelgu õueväravast välja ja tambib otsekohe üle tee noore kuusikusse. Aga vaevalt on ta mõne sammu edasi saanud, kui lumi nii sügavaks läheb, et poiss peatama jääb, kelgu järele vedada ei jaksa. Ta peab aru, ronib siis kelgu otsale põlvili ja katsub jalaga tagant lükata. Kelk vajub veel sügavamale lunde ja kui poiss teda uuesti vedada katsub, ei liiguta ta oimugi. Juku saab ägedaks, kisub ohelikust siia ja sinna, langeb viimaks tuhkjäs lumes pikali, tõuseb valge lumepallina üles, puhub käsi, katsub saapasääri, kisub uuesti kelku ja hakkab vinn-vinn kodu poole ronima, kuna ta kelgu metsa ääre jätab. Nuttes tuleb ta uksest sisse. Annil kipub naer pääle.

„Noh, kas vaatasid kuuse juba valmis? Sa olid isegi kärmas,“ räägib ema, nagu ei paneks ta Juku nutmist sugugi tähele.

Juku vaikib.

„Ei sa vasta midagi,“ räägib ema edasi.

„Ma ei saanudki metsa,“ kaebab nüüd poiss.

„Miks sa ei saanud siis? sul olid ju säärtega saapad jalas.“

„Jaah, sääred läksid ju lund täis.“

„Sul oli ju kelk, eks roninud selle pääle.“

„See jäi ju lunde kinni.“

„Miks sa lahti ei tõmmanud?“

„Ma tirisin küll, aga ei tule teine; kukkusin maha, sain lumiseks, käed hakkasid külmetama.“

„Kas sul siis kindaid käes ei olnud?“

„Ei olnud.“

„Vaat' mul meest! Läheb jõulukuuske otsima ja ei pane kindaidki kätte.“

„Mul ei tulnud ju meele.“

„Hää küll, teinekord pane kindad kätte, küllap sa siis kuuse üles leiad.“

„Võtan isa suured labakud,“ räägib Juku juba naerul ja hakkab saapaid, mille sääred lund täis läinud, jalast kiskuma, kuna ta hiljutise äparduse juba näib unustavat, ehk küll silmaripsmetel alles pisarad paistavad.

„Aga kuhu sa kelgu jätsid?“ küsib Anni.

„Kelk jäi sinna kuusiku ääre,“ vastab Juku ja suu tõmbub tal uuesti mossi.

„Tegi südame täis?“ naerab õde.

„Andsin talle oheliku otsaga, küll ta siis teab.“

„Oi, oi mul meest,“ ütleb ema, „ei saa kelgustki jagu, aga ise oled peremees ja meie ainuke tugi.“

*

Viimaks ometi on ilm nii pimedaks läinud, et lambi peaks põlema panema.

„Kas nüüd?“ küsib Anni jõulukuuske mõeldes. Ta tahaks emaga kaasa minna, aga see jätab lapsed koju ja läheb üksinda. Terariistaks võtab ta kruupingi sahtlist pussnoa, sest kirves paistaks igale vastutulijale silma.

Lapsed jäävad suures põnevuses ootama; aga niipea kui ema üle tee metsa on kadunud, unustavad lapsed ta peagi, ja kui ema natukese aja pärast kuusega tagasi tuleb, harutavad nad hoopis teistsuguseid asju. Anni seletab Jukule päikesest ja kuust, mürisamisest ja välgust ning lõpuks imestab ta isegi, kui palju ta sarnastest kõrgetest asjadest Jukule võib rääkida.

„Kas kuu pääl ka jõulud on?“ küsib Juku.

Aga Anni seda ei tea — just seda mitte, mis Jukut huvitab.

„On säääl sõda?“ küsib Juku uuesti.

Ka seda ei tea Anni. Ja kui ema tuppa astub, paneb ta needsamad küsimised temale ette.

„Kudas muidu, ega kuugi ilma jõuluta läbi saa,“ vastab ema.

„Aga sõda?“ pärib Juku.

Selle kohta ei tea ka ema midagi öelda ja nõnda peab Juku otsusele tulema, et Anni ja ema mõlemad kuigi palju ei tea. Aga see ei tee talle suurt päävalu, sest kui ta ema käes kuuske näeb, unustab ta kuu ja päikese ja tõttab jõulupuud katsuma.

„Kui väike!“ hüüab Anni. „Aga sa oleksid võinud veel väiksema tuua, pisi-, pisitillukese.“

„Ja kui teravad okkad, katsu!“ ütleb Juku.

Ema hakkab jõulupuule jalga alla panema. Kuid jala auk on tänavuse jõulupuul tarvis liig suur, peab paksud kiilid tegema ja need sisse taguma. Selle juures näeb ta jõulupuul jalas naelu ja talle tuleb meele, kudas vanamees mineval aastal teda sepitses, niisamuti hilja jõuluõhtul, ja ise pahas meeles vandus, kui puuklomp auku läbi lastes lõhki läks.

„Mis inimene kallil õhtul niisuguseid sõnu peaks rääkima,“ oli ta vanamehele siis öelnud, „lapsed seisavad juures ja kuulevad.“

„Eks neilgi lähe kord neid tarvis,“ oli vanamees vastanud.

„Kes meie päevil ilma vandumiseta läbi saab.“

Nõnda ütles ta ja vandus mõnusalt meelel edasi, kuna ta jõulupuul jalasse naelu tagus. Ahjus aga särisesid vorstid ja toobris kobrutas kääriv õlu — pehme ja magus nagu lehmanisast tõmmatud soe piim, mis lüpsikus vahutab. Tänavu pole vanameest vandumas, aga ka vorstid puuduvad ja õlletoober on turrutamata.

Nagu aimaks Anni ema mõtteid, küsib ta:

„Aga sõjaväljal? Kas ka säääl jõulusid peetakse?“

„Ikka ka! Ka sõjal on jõulud.“

„Ja jõulupuul?“ küsib Anni edasi.

„Sa oled alles niisamasugune titt kui Jukugi,“ vastab ema

nüüd. Aga poiss ei pane oma nime tähelegi, ta heietab oma mõtte-
lõnga:

„Ja jõulumees tuleb tätsa, tätsa oma kotiga.“

„Ning kukub karprauhti suurtüki otsa pikali,“ räägib Anni
venna toonil edasi.

See on vesi poisi rattale: ta pistab laginal naerma.

„Siis saab õige nalja,“ arwab Juku.

„Jah, siis on vast sõjaväljal lõbu,“ on ka ema nõus.

„Jõulumees siruli,“ tähendab Anni.

Poisi suust kõlab kõige muretum naer.

Juba on jõulupuu jala sisse kinni kiilutud, nüüd minnakse
kamabri teda ehtima: ema toob mõne küünla, mis läinud jõuludest
üle jäänud, ja leiab nendele lisaks mõne kardlindikese ja helme,
mis oma särava värvi kaotanud. Aga ka selle pisku üle on
lapsed röömsad, iseäranis Juku.

„Kas paneme kohe põlema?“ küsib Anni emalt.

„Ei, pärast,“ vastab see.

„Ootame jõulumeest?“ ütleb Juku.

„Nojah, jõulumeest ootame,“ kiidab ema.

Ta tahaks jõulupuu nurka tõsta, aga Anni ei ole sellega rahul.

„Paneme ta lauale, ta on ju nii väike,“ räägib ta häälel,
mis hellust, kaastundmust väikese jõulupuu kohta laseb aimata.

Suure nurumisega on ema viimaks nõus ja jõulupuu asetatakse
lauale.

„Vaata, kui naljakas ta on!“ hüüab Anni: „suur jalg ja
väike puu.“

Ka ema ja Juku leiavad, et jõulupuu on väga naljakas.

„Nagu Juku isa kalossidega,“ ütleb Anni.

Ema ja poiss hakkavad naerma. Tõepoolest on jõulupuu
Juku moodi, kui see isa suured kalossid jalga paneb ja nendega
lööserdab.

*

Kella seitsme paiku ollakse viimaks nii kaugel, et jõulupuu
võib põlema panna. Ka põledes jäetakse ta laste tahtmisel lauale:

lapsed leiavad, et nõnda on naljakam ja ilusam. Juku nihutab enese lauä ääres käsipõsakil sedavõrt jõulupuu lähedale, et teravad okkad tema käsi ja nägu torgivad; ta tahaks nagu jõulupuu lõhnagi enesesse imeda. Üksisilmi vahib ta väikeste põlevate küünalde poole.

„Kas laseme küünlad lõpuni põleda?“ küsib Anni.

„Ei, me tahame ju homme ka jõulupuu ümber istuda,“ vastab ema.

„Mina puhun küünlad ära, eks, ema?“ hüüab Juku. Ja kui ema ei vasta, jookseb poiss tema juure, kisub teda käest, ronib viimaks sülle, hakkab emal kaelast kinni ja karjub otse suu sisse varemalt korratud sõnu:

„Mina puhun küünlad ära, eks, ema?“ hüüab ta; „Anni ei ei tohi, mina üksi.“

„Hää küll, hää küll, sina üksi,“ vastab lõpuks ema. „Aga kas sa mind ka ei luba puhuda? Üht ainukestki?“

„Ei, ei! Juku üksi!“ karjub poiss, ägedusega unustades, et ta sellest ajajärgust juba välja on saamas, kus ta ennast ainult Jukuks oskas nimetada.

Aga enne kui küünlaid saab kustutama hakata, haugatab väljas Muri paar korda sõbralikult, nagu teretaks ta mõnda vana tuttavat tulekul, ja varsti on ukse taga kobinat kuulda.

„Keegi tuleb,“ ütleb Anni.

„Kes see täna õhtul võiks olla,“ sõnab ema.

„Jõulumees,“ arvab Juku kaheldes.

Ja sisse astus Kuusiku Mai.

„Näe, meil jõulupuu!“ hüüab Juku talle vastu, sest oodatud jõulumehhe on ta juba unustanud.

Ema ja lapsed asuvad külalise ümber, kellega sagedat kokkusaamist isegi talvised tuisud ei takista, sest verstapikkune metsast läbi viiv jalgteed pole kunagi umbne.

„Mis hää äsi sind veel täna õhtul välja ajas?“ küsib sauna noorik perenaiselt.

„Näeh, teised läksid kiriku, ei jõudnud veel tagasi, mõtlesin,

et jooksen kord vaatama, mis sina oma mudilastega teed. Anni koolis juba suureks tüdrukuks kasvanud. . . Tõin Jukule mõne pähkli ja õuna, kõik oma maa vili.“

Ja perenaine hakkas taskust otsima, kus pääle õunte ja pähklike ka mõned kompevid leidusid.

„Eks ole hull väljas,“ räägib ema imestanult Jukule, kui see asju vastu võtab. „Kas annad Annile ka mõne? sul ju suur hulk neid.“

Poiss mõtleb pisut ja hakkab siis kinki õega jagama.

„Paneme jõulupuu külge,“ ütleb Anni; „oota, ma toon niiti.“

„Olete poes käinud,“ ütleb saunaema kompevide kohta tähendades.

„Eks Karla tuli ju täna koju, tema tõi.“

„Karla kodus?“

„Jah, päris teadmata kohe tuli teine uksest sisse. Ootasime pikisilmi kirja, täna korraga ise.“

Saunanoorik vaikib. Tal oleks nagu korraga mingisugune tume aimdus, mille kohta Kuusiku perenaine selgitust võiks anda, kui ta aga küsiks, küsida julgeks, sest tema mees oli ju Karlaga ühes roodus, nad võitlesid külge külge ääres. Aga noorik ei küsi, ta ootab oma saatust, mis ilma küsimata, isegi vastu paludes läheneb.

„Lapsed nii rõõmsad aga. . .“ sõnab perenaine tasakesi.

„Noh, mis neil siis on, jõulupuu põleb ju,“ vastab noorik ja tunneb, et tal sees kõik värisema, lõdisema lööb. Läheneks nagu midagi hirmsat, koledat, mille eest sa nagu unenäos põgeneda katsud, kuid jalad on kammitsas ja liikmed loiud; seisa parem paigal, nõnda läheb kõik rutemini mööda.

„Me Karla on parandusele lastud,“ ütleb perenaine.

„Haavatud?“ sõnab noorik tumedalt. Ta ei julge rääkida, sest ta kardab, et tal huultelt midagi libiseb, rinnast prahvatab, mida enam tagasi võtta ei saa ja mis kõik korraga hävitab. Ta tahaks pisutki veel loota, silmapilgukski kahevahel olla, paratamata kuristiku serval rippuda, hirmust värisevate sõrmedega habrastest

kaljutaimedest kõigest jõust kinni hoides. Ta tahaks isegi siis, kui vähemgi pide on rebenenud ja kui ta juba allapoole vuhiseb, pehmetel lootuseudemekestel viibida. O, ta ei oska enesele öelda, et tal iga järgnev lootusesilmapiilk tervet elu, kogu olemist tähendab, aga ta tunneb seda ometi nii selgesti!

„Suurt asja tast ei saa, mitmest kohast teine.“ räägib perenaine värisevalt tõmblevail huulil.

Noorik ei lausu enam sõnagi, ta ootab ainult hinge kinni pidades.

„Ega kirja pole tulnud?“ küsib perenaine.

Noorik raputab ainult pääd.

„Karla ei toonud ka... nad olid ju viimase ajani ühes, teineteise kõrval...“

Noorik ei ütle ikka veel midagi, ta surub ainult hambad kokku ja vahib üksisilmi perenaise suu pääle.

„Pärast olnud Karla üksi...“ ütleb perenaine.

Naised vaatavad vaikides teineteisele silma: nad mõistavad, et nad räägitud sõnadest mõlemad ühte viisi aru saavad, ja silmadesse valguvad mõlemal pisarad.

„Karla matnud teise metsa suure kivi ääre,“ räägib perenaine natukese aja pärast.

„Lapsed kuulevad,“ saab noorik viimaks räägitud, ja nüüd tõusevad nad üles ja lähevad tuppa, lapsi jõulupuu juure jättes. Aga Anni on perenaise sõnu tähele pannud ning ema silmas pisaraid näinud, ta tahaks tuppa järele minna. Viimaks ometi jääb ta kambri Jukule seltsiks.

Naised räägivad ja nutavad, nutavad ja räägivad. Kõik on ju nii lihtne ja selge: läks, võitles ja langes, aga ometi tahaks nii palju küsida, tahaks viimase peensuseni kõik teada, ehk küll teadmine ainult valu teeb. Kogu keha oleks nagu mõnesuguseks hellaks, haiglaseks kasvjakks saanud, mille puutumine haiget teeb, aga ometi ei tihka, ei malda temast eemal püsida, ikka kibeled teda katsuma ja omale valu tegema, nagu imbuks valust kurdunud hinge iseäralikku joovastust.

Saab Kuusiku eit ära läinud, siis tormab Anni lõpmata küsimistega ema kallale. Ise vahib ta niisugusel otsekohesel ja avalikul pilgul ema punaseks nutetud silmadesse, et see ennast lõpuks pidada ei suuda ja temale kõik ütleb.

„Siis ei tule ta enam kunagi tagasi?“ küsib Anni, nagu kahtleks ta selles, kas ta ema sõnu õieti on mõistnud.

„Ei kunagi,“ vastab ema ja silmadesse valguvad tal uuesti pisarad.

Anni jookseb ema juure ja nutab; ta poeb talle ligi, nagu otsiks ta millegi eest varju või nagu paluks ta härdalt armu. Juku vahib pärani silmil ja ei mõista, mis on sündinud, aga ta tunneb, et kui juba Anni ja ema mõlemad nutavad, siis ka tema peab nutma, ja nõnda ronib ta ema põlvedele ja hakkab nutma, poeb emale pääga kurgu alla ja nuuksub.

„Rumal laps,“ häälitseb ema nukralt, „saad sina ka midagi aru?“

„Isa ei tule enam tagasi,“ püüab Anni vennale läbi pisarate seletada. Aga Juku ei kuula teda; mistarvis veel seletada, kui ema ja Anni juba nutavad.

„Mu kanapojuke,“ häälitseb ema edasi: „Mis peremees sa mul nõnda oled. Vaata, ema silmad on juba kuivad. Anni, jäta sina ka järele. Näe, jõulupuu kustub juba ära. Juku, sa tahtsid ju küünlaid puhuda, aga nüüd lõpevad küünlad enne ära.“

Juku toibub peagi ja alles veel nutust tuksatavatel huultel hakkab ta küünlaid puhuma, kuna ta ise ema süles põlvili seisab. Ka Annil läheb nutuhoog üle.

Väljas haugatab Muri paar korda ja hakkab siis tumedal, poolkähiseval häälel hulguma. Ema ja tütar vaatavad teineteisele silma: koera hulgumine kõlab vaikselt öhtul nii õudsenä ja tundub paljutähendava teatena.

„Muri ootab süüa,“ ütleb ema, et mõtteid teisale viia. „Ka pörsas rõhkis esiti ja Tõmmik inises, ootavad teised suurust.“

Nad lähevad kolmekesi loomadele jõulusid viima. Juku ronib aia pääle, kui ema pörsale toitu moldi kallab, ja lambale tahab ta oma käega leivatüki suhu pista. Anni söötab Tõmmikut. Selles tegevuses unustavad nad kadunud isa ja hiljutised pisarad.

„Näe, utu nilpab keelt, tahab teine veel!“ hüüab Juku emale ja see ulatab talle veel paar suutäit leiba.

„Mispärast loomadele jõulus leiba antakse?“ küsib Ann emalt.

„Ei mina seda tea,“ vastab ema.

„Aga mina tean,“ seletab Anni: „Sellepärast, et Jeesus loomalaudas sündis; koolis räägiti.“

„Noh, näed, sa tead ju ise rohkem kui mina, mis sa siis veel minult pärid.“

Anni vaikib; ta näib millegi üle järele mõtlevat, kuna ta lehma laseb oma kätt lakkuda.

„Kui kare keel Tõmmikul!“ hüüab ta korraga.

„Las' ma katsun ka,“ ütleb Juku.

„Hoia, hammustab,“ hirmutab Anni. Aga juba ongi poiss oma käe lehmale nii ligi ulatanud, et see ta sõrmeotsad oma pak-sude mokaade vahele pitsitab.

„Ai, ai, ai!“ karjub Juku nagu võllas.

„Jumal hoidku!“ hüüab ema, toibudes oma hingelisest tarretusest. „Pistsid käe lehma suhu? Näita siia!“ Ja ta võtab Juku käe, vaatab seda tule valgusel, puhub pääle ja ütleb:

„Soo, küll ta nüüd saab terveks, ema puhus pääle.“

„Valutab!“ hädaldab Juku.

Ema puhub veel kord.

„Noh, nüüd on valu läinud, eks ole?“ ütleb ta siis. „Säh, anna talle leiba, ega ta siis hammusta; leiva eest annab ta meile piima.“

„Kas Jumal igal pool on?“ küsib Anni, sest see, et ema Jumalat oli nimetanud, tuletas talle tema endised mõtted meeles, mis ta Tõmmikü kareda keele pärast oli unustanud.

„Igal pool,“ vastab ema.

„Ka sõjaväljal?“

„Seda ma ei tea,“ vastab ema põigeldes.

„Aga kooliõpetaja ütles, et Jumal on ka sõjaväljal.“

„Kust tema seda teab? kas on ta sõjas käinud? . . . Iga oleks ehk võinud teada, aga tema. . .“

Ema ei lõpeta ja lisab üürikese vaikimise järel juure:

„Aga ehk tuleb onu tagasi, küllap tema teab.“

Nüüd on kõik loomad oma osa saanud. Ka Muri sõi oma leivatüki ära ja limpsis laket pääle; praegu pikutab ta väljas hangel ja maitseb magusat rooga: närib konta. Pere ise istub lauas, võttes õhtueinet ühel otsal, kuna teisel otsal naljakas jõulupuud seisab. Emal ja tütarlapsele vaikivad, ainult Juku ajab juttu ja nõuab emalt mitmesuguste tähtsate küsimiste vastamist. Kui ema lapsi pääle sööki magama hakkab ajama, ütleb Juku:

„Aga jõulumees pole ju veel ikka tulnud.“

„Küll mina võtan asjad vastu, kui ta tuleb, hommikul saad nad kätte,“ seletab ema.

„Aga mina tahan ise teda näha.“

„Jõulumees käib ikka salaja, lastele ta ennast ei näita.“

„Tuled sa ise ka magama?“ küsib Anni emalt niisugusel häälel, nagu oleks neil kahekesi mingisugune ühine saladus, mis neid silmapilgukski lahkuda ei luba.

„Ma pesen veel riistad ära, küll ma siis tulen,“ vastab ema.

„Mina ilma sinuta ei lähe,“ ütleb Anni.

Sel silmapilgul hakkab Muri akna alla haukuma ja haukumine muutub, nagu varemaltki kähisevaks hulgamiseks.

Juku naeratab.

„Jõulumees tuleb,“ ütleb ta.

Anni poeb emale lähemale ja hakkab nutma.

„Ära nuta,“ manitseb ema, tütre pääd silitades, „nõnda hakkab ka Juku uuesti ja siis ei saa ta õösel magada, ärkab karjudes üles, sa tead ju. Minge ilusasti magama, homseks läheb üle. . .“

Ja lapsed poevad asemele.

„Sa tuled varsti?“ küsib Anni vaiba alt.

„Varsti, varsti,“ vastab ema.

„Ma kardan,“ ütleb Anni.

„Ära räägi nõnda, sa oled ju suurem; lamp põleb ja mina olen siinsamas.“

Viimaks ometi uinuvad lapsed magama ja ema võib oma närvid lödvale lasta ning meelte nõrkusele maad anda.

Aga õues akna all hulub aeg-ajalt vana tark Muri, kes kunagi oma suud asjata pole avanud. Ta tõstab oma karvase, halliks läinud nina ülespoole, nii et lödvad kõrvad tagasi langevad, ja ta hulub vaikselt, ettevaatlikult, nagu kardaks ta' kedagi eksitada, kellelegi midagi valusat meele tuletada. Iseeneses, oma ette hulub ta, nagu arvates, et nõnda ükski ei kuule ega tähele pane.

*

„Kas jõulumees tuli?“ on Juku esimene küsimine hommikul ärgates.

„Ei tulnud,“ vastab ema; „sa ei laulnud ju eila jõulupuu all, sellepärast vist jäigi jõulumees tulemata.“

Juku mõtleb, mis ta küll ema sõnadest peab arvama, ja küsib siis:

„Isa ka ei ole?“

„Ei ole.“

„Aga sa ju ütlesid, et ta jõuluks tuleb.“

„Ütlesin küll.“

„Kus ta siis nüüd on?“

„Ema ei vasta enam, ta haarab ainult poja sülle, surub ta vastu rinda ja räägib:

„Oh sa rumal, rumal laps. Ei isa muidu tule, kui pead ise talle järele minema.“

„Kelguga?“ küsib Juku.

„Kudas siis muidu, ikka kelguga.“

Ja tütar ning ema vaatavad teineteisele silma nukral naeratusel.

Meeletu mälestused.

Ta oli vana, väga vana; keegi ei teadnud, kui vana ta oli, ta isegi ei teadnud. Et ta aga vana oli, seda tunnistasid hallid karvaudemed, mis veel ainult kõrva ääres leidusid, valge harvenenud habe, tudisev, kepiga toetatud küürus kõnnak, värisevad põlved, lühike samm ja kõne, mis oleks nagu lapse kõne.

Õhtuti, kui teised töölt tulid, kui tuli karjapoisski pasunat puhudes, kellade kõlinal, sõnni huikel, tallede kepsutusel, istus ta endassesuikunult ükselävel või õues muruäärsel puupakul ning hakkas jutustama: tasa, vaikselt, hoolimata sellest, kas keegi teda kuulab või ei. Siis tuli tema juure karjapoiss, unustades jalga märjad, porised pastlad, unustades, et tal kaelas kõlgub alles leivakott, kus kolisevad tühjad karbid ja piimapudel. Asus lähemale ka sulane, vabastades end mullastest künnijalatsitest, jäi isegi peremees piipu popsutades ligilähedale peatama, vanamehe vigurijuttu kuulatama.

Juba ammugi ei küsitud temalt enam, kudas see hakkas, sest oli ju selge: jutustaja isegi ei mäletanud õiget algust; ka ei nõutud selle järele, millisena lugu lõppes, sest seda teati ilma küsimata: vanamees istus nende ees, küürus, tudisev, nõder ja varanduseks oli tal kepp ning kott. Niisugune oli lõpp. Et lõpp kõigil silma ees, siis ei armastatud teda, sest veetlev ja huvitav on ainult kauge, kättesaamatu, võimatu, uskumatu, milles üleloomulised jooned. Kuulajad ootasid vanamehelt ikka olematut, sest see äratas imestust ja ergutas pisutki nende tööstroidunud keha, väsimusest vettinud vaimu. Ja pärast seda ergutust maitsis uni nii häa. Vanamehe jutustuses peitus midagi salalikku, millel

oleks nagu osa pühadusest, palvetamisest, jutlusest, sest miks muidu tuli vanakuri kohe unega kiusama, kui püüdsid teda kuulata. Ainult karjapoiss, noore peremehe esimene võsu, ei heitnud kurja kiusatusele alla, ainult tema seisis kas või öö läbi ärkvel, silmad suured, suu pisut lahti, õhukestes huultes tujukas tõmbus või värin, kitsas kahvatu nägu tõsine nagu surnu pale. Aga meeletu vanamees ei pannud seda tähele; ta ei näinud ka seda, et peremehe piip ühes pääga rinnale vajub, ega kuulnud, et sulane hakkab nohisema, varsti norskamagi. Ta jutustas ainult, nagu vaim talle sõnad suhu pani.

„Siis algas vabadus,“ ütles ta, „jah, siis algas ta, just siis, just nõnda. Esteks oli kuulutus ja pärast seda varsti algas ta. Ma kündsin väljal, kimmel oli ees, hää Saksamaa sahk järel, lase või lusti pärast, maa aga hiilgab, nagu rasvaga võitud. Kündsin ja mõtlesin, mõtlesin ja vilistasin, vilistasin ja naeratasin. Tähendab: nüüd on vabadus, nüüd on ta käes. . .

Aga kui ma just vabaduse pääle mõtlesin, kostis toa poolt kisa. „Mis pergel säääl nüüd lahti on?“ sõnasin endamisi ja peatasin kimlit. Aga kisa läks suuremaks, hädalisemaks. Eit karjus kui võllas, lapsed kiljusid.

Pistsin kodu poole lippama, sibasin mis mõistsin. Säääl. . . noh, teate. . . ma ei taha sellest rääkida, mis säääl oli. Need olid ju minu naine ja lapsed. Mina sain püssipäraga pähe, langesin maha, just sinnasamasse, kust jalgvärvav toa taha põllule viib, suurte raudnõgeste ääre. Kui üles ärkasin, sonisin vabadusest, kuid peagi uinusin jällegi. Uuesti ärgates leidsin pea verise: hoop oli pisut viltu läinud, muidu oleks tingimata valmis olnud, toss väljas. Ja see oleks kõige parem olnud, kõige parem. . .

Hakkasin naist, lapsi otsima, hüüdsin, kutsusin. . . ei kedagi. . . nagu tina tuhka. . . läind. Viimaks leidsin tütre surnult. . . Rukkis oli teine väetike. Liiga oli tehtud noorukesele. „Aga nõnda on parem,“ mõtlesin ma, „parem on olla surnud kui eluajaks häbistatud. . . Eide leidsin lakast. . . Roovilati küljes oli teine, madala roovilati küljes, villane sukapael seisis päris londis

kohe. . . aga ikkagi oli valmis, päris valmis, ei midagi. „Ei, seda küll poleks maksnud teha,“ ütlesin siis endamisi, „seda mitte. Mind ei oleks pidanud poisiga üksi jätma.“ Aga tema va kadunu oli ju nii karsk ja tõrges. . . päälegi veel see tütre lugu ning mina nõgeste ääres verise pääga. . . vististi arvas ta, et nõnda on tal parem. Noh, mis teha. Kui nõnda, siis nõnda. . . Otsisin poissi, otsisin ja hüüdsin kaua, õhtuks leidsin teise metsast, oli päkkadele valu annud, redusse jooksnud. Aga õhtuks oli ka kimmel ühes riistadega läind. . . tänase päevani läind. Ainult sahk oli veel vaol küljeli.

Nõnda olime siis poisiga kahekesi.

Teised ütlesid: mine kaeba, mine otsi abi. Lehedki kirjutasiid, käskisid komisjoni või komiteesse minna; hakatakse uurima, hakatakse hindama. Mõtlesin küll, et kes uurib, kes hindab, kes teab, mis maksis kimmel, kes mõistab, mis väärtus oli minu eidel, kes usub, kui karsk ja tõrges ta oli, kudas ta loomi ja lapsi armastas, nende eest hoolitses, kudas ta tööd rühmas teha, kudas vokk vuras, suga paukus, sukavardad lõgisesid. Nõnda mõtlesin siis. Aga kõik ajasid, kõik andsid nõu, lehedki soovitasid, ja nõnda läksin ma. Läksin ühte kohta, ühte valitsusesse, öeldi — pole õiges paigas, ja juhatati edasi. Aga sääl öeldi: pole nende asi; kolmandad: ei puutu neisse; neljandad: ei käi nende võimupiiridesse; viiendad käskisid oodata, sest pole õige aeg, ja kui ma lõpuks õigel ajal parajasse paika juhtusin, siis öeldi mulle:

„Lepi ära.“

„Issand Jumal, kudas ma lepin!“ vastan mina.

„Tee kudas tahad, aga anname hääd nõu, sõbramehe poolest; aeg ja asi on niisugune!“

„Kellega pean ma siis leppima?“ küsisin.

„Kellega. . . Kust meie seda teame,“ vastatakse. „Ega meie naine pole ennast üles poonud ega tütar rukkisse surema läinud.“

„Aga kas ei võiks parem seda asja niisama jätta? Mul vähe aega, kibe töö.“

„Ei, parem on ikka, kui ära lepите; nõnda on kindlam ja korralikum.“

„Paluksin valitsust väga, et see asi ikka niisama võiks jääda.“

„Kudas tahad, aga vastutust meie oma pääle ei võta.“

„Kui valitsus aitaks mind kudagi, nii natukenegi, naa või teisiti.“

„Hää küll. Me kirjutame paberi valmis, võid alla kirjutada.“

„Kirjutada ei oska.“

„Siis teed ristid, aitab nendestki; oleme ju kristlased.“

Nii oligi. Varsti loeti paber ette. Nii ja nii, pikalt ja laialt, ilusate sõnadega, aiva tore kuulata: Kahetsen väga, et tulid ja võtsid, et naine enese üles poos, tütar rukkisse suri ning omal pää lõhki löödi, kuid ometi tõendan oma ristidega, et lepin ära ja annan andeks ning asjale käiku ei anna. Tegin juba ristid alla, pidin uksest välja minema, kui korraga süda kihvatas. Ei, pagan võtku! Tulevad, võtavad kimli, naeravad naise, tapavad tütre, löövad sul omal pää lõhki — oli teine mul alles kinni mässitud nagu pakk — ja nüüd mine lepi nendega soo, soo, jaa, jaa ära, palu peaaegu andeks, ilma et isegi teaks, kellelt. Pöörasin ümber ja ütlesin:

„Ei, herrad, sellega pole ma rahul.“

„Herrasid siin ei ole,“ vastati, „siin on ainult seltsimehed.“

„Noh, siis seltsimehed,“ ütlesin ma, „sellega ei ole ma rahul.“

„Sa kirjutasid ju alla.“

„Mis sest. Mis tähendavad need ristid. Mis tähendab see paberilipakas.“

„Mees, sa ei mõista, mis sa räägid.“

„Ärge selle eest muretsege, küllap mina juba mõistan. Aga teie ei mõista. Te lasete mind puhtaks röövida, mu naise ja lapse ära tappa, mul omal pää lõhki lüüa, ja nüüd ajate mind leppima, ilma et teada oleks, kellega.“

„Seltsimees, sina ise oled kõiges selles süüdi.“

„Mina ise süüdi?!“

„Just nii. Ütle ometi, kas oleks keegi võinud sult kimlit võtta, kui sul kimlit poleks olnud?“

„Kudas? Ma ei mõista.“

„Seep see ongi, seltsimees, et sa ei mõista. Me kordame: kui sul kimlit poleks olnud, siis poleks võidud teda sinult ka ei varastada ega röövida. Isegi surm ei saa säält võtta, kus midagi ei ole.“

Ma olin tumm imestuses.

„Nii siis,“ seletati edasi, „et kimmel ära viidi, siis ainult sellepärast, et ta sul oli. Poleks sul teda olnud, siis poleks teda ka ära viidud. Saad aru?“

„Saan.“

„Kimmel oli sul aga sellepärast, et sa tema olid nõutanud. Tähendab, kui sa tahtsid, et kimlit poleks võidud sinult võtta, siis poleks pidanud sa teda omale üleüldse mitte muretsema. Nii ütleb loogika.“

„Kes?“

„Loogika.“

„Kes see on?“

Naerdi.

„Aga see pole kõik,“ seletati edasi. „Kas sa ei ütleks meile, mihane su kimmel oli: noor, vana, rammus, lahja, erk, laisk?“

„Noor, parajas jäksis ning tuline kui nool.“

„Seda halvem.“

„Soo, või seda halvem?“

„Muidugi mõista. Oleks su kimmel olnud vähemalt vana, laisk ja lahjagi, võib olla, ta oleks sul alles olnud. Seega on sinu esimene süü, et sul kimmel üleüldse oli, ja teine — et ta oli sul noor, tuline ja parajas jäksis. Niisugust looma nähes pidi igal inimesel himu tõusma teda omandada. Omandamishimu on aga halb himu, nagu sa seda sellest näed, et sul kimlit enam ei ole. Et sa aga oma kimliga inimesi halvale himule oled kihutanud, siis on see, seltsimees, üks väga halb tegu.“

„Tule Jumal appi! Mina kimliga kedagi halvale himule kihutanud!“

„Mitte ainult kimliga; ka oma naise ja tütrega tegid sa seda. Kui vana oli su naine?“

„Jaanipäevaks sai kolmkümmend kaheksa.“

„Ja tütar?“

„Kuusteistkümmend.“

„Mõlemad liig noored.“

„Või noored!“

„Muidugi. Sest oleksid nad vanemad olnud, s. t. oleksid nad olnud küllalt vanad, siis, võib olla, poleks eidel olnud põhjust ennast üles puua ega tütre põhjust surra. Seltsimees, pea meeles: nüüdsel ajal ei jõuta enesele küllalt vanu ja inetuid naisi ja tütreid muretseda, ja sellepärast häda igale mehele, kes oma naise ja tütardega rikub revolutsioonilist korda, sest kui sa oma kimliga avatelesid inimesi pahale omandamishimule, siis oli see himu alles võrdlemisi süütu himu, aga oma naise ja tütrega tõid sa palju hirmsama himu ilma, mida sa sellestki näed, et naine ja tütar on sul surnud, kuna kimmel loodetavasti elab.“

„Küllap ka tema toss välja võetakse; kõnegeb nalga,“ ütlesin ma.

„See on vähemalt loomulik surm, sest iga hingeline, olgu ta kahe või nelja jalaga, sureb paratamata, kui ta süüa ei saa. Nii-sugune on juba meie aja kord. . . Aga asja juure! Saad sa nüüd aru, mis sa oled teinud ja kui palju paha sa oled ilma toonud?“

„Aga kellele olen ma oma pääga halba teinud? Kelles on see paha himu äratanud? Miks löödi see mul lõhki? Ma käisin jalgega, töötasin kätega, ma hingasin kopsudega, puresin hammas-tega kõva toitu, aga mis tegin ma pääga? Ütelge, mis on mu pää teinud, et ma teda kinnimässitult pean kandma?“

Nad vaikisid. Ma rõõmustasin: nüüd on nad ometi lõksus. Aga ei! Vastati varsti:

„Seltsimees, sa ei saa millestki aru; sinuga peab ikka otsast uuesti pääle hakkama. Mäletad: kui sul kimlit poleks olnud, siis poleks võidud teda sult võtta?“

„Mäletan.“

„Niisamuti: kui sul pään poleks olnud, siis poleks võidud teda lõhki lüüa ja sinul poleks olnud vaja teda kinni mässida.“

„Aga kudas ma siis ilma päata saan elada? On teist, seltsimehed, keegi ilma päata?“

„Seltsimees, mitte isiklikuks minna!“ vastati tõsiselt. „Jutt on sinust, mitte meist.“

„Õige, jutt on minust, sest minu pään löödi lõhki, aga ma ei oska ilma selle lõhkisegi päata elada. Parem ikka lõhkine kui päris ilma.“

„See on sinu asi, kui sa ilma päata läbi ei saa, aga sa näed isegi, missugune häda on ilmas päaga. Üleüldse on häda, kui sul midagi on. Niisugune on revolutsiooniline kord.“

„Jah, on küll häda, on küll kord,“ olin minagi nõus. „Aga kas tõesti kõik need ilma päata peaksid olema, kel häda ei ole? Teil, seltsimehed, pole nähtavasti vähematki häda: kimlit pole teil viidud, naine pole end üles poonud, tütar tapmata. . .“

Nüüd karjuti mulle vihaselt ja valjult:

„Välja!“

Tahtsingi minna, kuid siis kärgatati:

„Seisa!“

„Mis valitsus soovib?“ küsisin ma ümber pöördudes.

„Sa oled vang!“

„Mina vang? Mispärast? Naine on mul poodud, kimmel viidud, tütar tapetud, omal pään lõhki löödud, väike poiss üksi kodus ja nüüd veel vang.“

„Sinu sõnad lõhnavad vasturevolutsioonist.“

„Ei, seltsimehed, see lõhn tuleb mu lõhkisest pääst.“

Aga ei midagi! Mind ei kuulatudki. Tulid püssimehed, võtsid oma vahele ja nõnda läksime. Ühe suure maja juures peatati, mind pandi valge müüri ääre seisma, mehed taganesid pisut eemale, püssilukud lõpsusid, laed tõusid palgele ja rauaotsad vahtisid mulle otse rinda. Nõnda seisin ma. Seisin ja lõhkine pään töötas. Mõtlesin, et eks oleks ometi parem olnud, kui mu pään

oleks paremini lõhki löödud: siis poleks ma enam siin seisnud, poleks mäletanud naist, kes häbis ei tahtnud elada ja surma läks, poleks näinud tüdrikat teotuse märkidega, poleks näinud sasiid rukist. Oi, te ei tea, missugune rukis mul sel korral kasvas õueaia taga! Pikki, tihe, jäme kui pilliroog, pääd nagu triikpuuga tasaseks lõkatud. Ta oleks küpsmisel salgakaupa keerdu löönud, kõrs oleks koltaseks tõmbunud ja kõvaks, nii et sirp raksu aga, lõika või nari kätte. Ning ivad! Ivad kui nisuterad, kui hernerid, kui pihku võtta, ei tahagi muud teha, kui aina neid sõrmitseda, segada. Aga nad olid ta tallanud, haljas oli teine alles, nagu koeralitad olid nad ta tallanud ja tüdriega häbemata tööd teinud. Seda kõike poleks ma enam mäletanud, kui nad mu pääd oleksid pussipäraga paremini lõhki löönud. Ka poleks mul enam kimlist aimu olnud. Ainult see teab tema tõsist väärtust, kes temaga on künnud, äestanud, teed käinud hingetuisul, saadu vedanud pehmes maas, kes teda söönud, silitanud. Loom kui kompvekk! Annad talle peoga, aga kõik arvavad, et oled käinud kehikuga talli vahet; pingutad ainult pisut ohje, aga kõik usuvad, et nüpeldad nahkiipsaga, raudnael pliu otsas. Ainult üks kord elus olen teist niisugust looma näinud. Isal oli ta. Mina olin siis alles väike.

Kui selgesti tulid mulle need päevad meeles sääl valge müüri ääres, kus pussilukud naksusid. Aga isal ei olnud kimmeld, vaid raudjas, öeldi, kallist tõugu. Mitte suur, mitte väike, paras. Sõitsin teisega ratsa. Selg oli pehme ja soe, ümargune ja libe; pidi lakast kõvasti kinni hoidma, muidu olid väntsti maas. Ja kui ta jooksis, siis olid nagu vedrudel. Jooksis kui püüpoeg, aja palavaga kas või parrudest mööda. Kes millalgi nõnda on sõitnud, see teab, mis tähendab müüri ääres seismine, kui pööratakse pussirauad vastu rinda. Ma ei kahetse, et sääl seisin, aga ma ei soovita kellelegi sedasama teha; isegi neile ei soovita ma, kes viisid mu kimli ja tapsid mu tütre. Ei, ennemini laske juba omal pääd lõhki lüüa, aga laske paremini lüüa, kui minul löödi, siis on see tühine asi. Tunned ainult, et pääd nagu polekski enam, nagu oleks ta sul alati puudunud. Hääl on vist elada pääd.

Hää oli vist ka siis elada, kus ma veel ei teadnud, et inimesel pää peab olema, kui ma jooksin paljajalu, särgiväel, sääred aga helendasid, palged lõkendasid, suu kilkas ja silmad ahmisid ümbruse järel. Lapsed, lapsed, hoidke pää eest! Tema teeb teid õnnetuks. Pää ja süda, mis rinnas. Sellepärast löödigi üks mul lõhki ja teist tahtsid purustada püssikuulid. Aga isegi siin leidsin troosti, õige inimene leiab ikka troosti. Mõtlesin, et nüüd saab ometi kõigest lahti, nüüd tuleb see kuulutatud vabadus. Ja ma sulusin silmad, et nõnda vastu võtta seda suurt kuulutust. Aga just nüüd tuli mulle poiss meele, kes üksi kodus ootab, kardab ja ootab, nutab ja ootab. Ma teadsin, tal pole kedagi pääle minu, mitte ainustki hinge, kes teda hellataks. Aga ometi tahab ta seda nii väga, ta on sellega harjunud. Tema oli meie maja, kogu meie elu silmatera. Eit, mina ise ja ka õde, meie kõik elasime nagu ainult temale; vististi sellepärast, et õe ja tema vahelt teised vennad-õed surnud ja et ta suure vaevaga lipsas haiguse küüsis: teistel mattis kurgud sootuks, tema päästis hinge. Ja kui ma mõtlesin, kuidas eit tema eest hoolitses, kuidas õdegi oma paremad suutäied poolitas, et teda turgutada, palgeid tal roosaks teha, silme alt siniviirusid pühkida, kahvatuid huuli naeratama panna, kurku tuua kumeda huike, siis tahtsin püsside ette põlvili langeda, tahtsin mõrtsukatelt andeks paluda, et nad tapnud naise ja tütre, viinud kimli ja lõõnud mu oma pää lõhki. Võtan ma kord uue naise, siis tehku ka see omale ots pääle, uus tütar uputagu end jõkke või karaku kaevu, ainult kui ma elusalt oma poisi juure saaksin, keda hellitas õdegi oma lapselikus arus. Aga ma tundsin, et enne kui põlvili jõuan langeda, et kui sulatud silmad või kokkulitsitud suugi saan avada, sünnib see, mis sündima peab. Sellepärast oli mul kahju, et juba ammugi polnud kurjategijailt andeks palunud, ja ma tegin enesele kibedaid etteheiteid, tundsin niisugust valu, mida ma veel kunagi ega kellelegi pole osanud jutustada. Kümned aastad kordan juba seda lugu, aga ikka ei tule mul siinkohal õiged sõnad meele ja ma kardan, et enne suren, kui õiged sõnad meele tulevad. Niisugune imelik loom on inimene. Pidage seda

meeles, lapsed. Kõige paremale, kõige pühamale ei leia me sõnu ja nõnda ei saa me sõbrad kunagi teada, kui hääd me neile oleme olnud. Aga ma arvan, oleks eit elanud või oleksin ma poissi ennastki veel elusalt näinud, siis ehk oleksid mulle õiged sõnad meele tulnud. Aga nõnda sääl valge müüri ääres seistes tundsin ainult ühte: ma saan meeletuks, ma kaotan aru, ma lähen hulruks; nad tapavad mu kui marukoera.

Meele tuli ema, nagu ta oli enne surma: väike, kõhn, küürus, kössis. Mina aga olin kui putk, terves vallas kõige pikem mees. O, ma olin mees! Aga nüüd pidin ma surema kui marukoer, ehk küll ema ikka ütles: marukoera ei pea tapma, ta sureb isegi. Marus koeral on vaim pääl ja vaimu ei pea mitte tapma. Nõnda rääkis ta, va õnnis, aga ta ei teadnud, et tema oma poega just siis tahetakse tappa, kui talle tuleb vaim pääle.

Kõike jõudu kokku võttes tahtsin silmad avada, tahtsin karjuda, aga enne kui jõudsin seda teha, kärgatasid püssid ja ma langesin kui puunott: lõin nina ja otsaesise ära, armid on praegu veel näha. Ja korraga oli mul nii imehää. Mõtlesin: ometi kord on kõik möödas. Kõrvadesse oleks nagu vesi kolinal voolanud, aga varsti näis, nagu kostaksid kaugel kirikukellad: pimm, pamm, pimm, pamm. Juba maetakse, mõtlesin ma. Aga sel silmapilgul tõugati, tõugati teist, kolmat korda. Vähemalt peaks surnutele rahu antama, sonisin endamisi, aga kui tonkimist ei jäetud ja kui mind pöörati selili, siis tegin silmad lahti ja nägin, et elan, ainult nägu oli verine.

Oli õhku lastud ja nüüd viidi mind vangi.

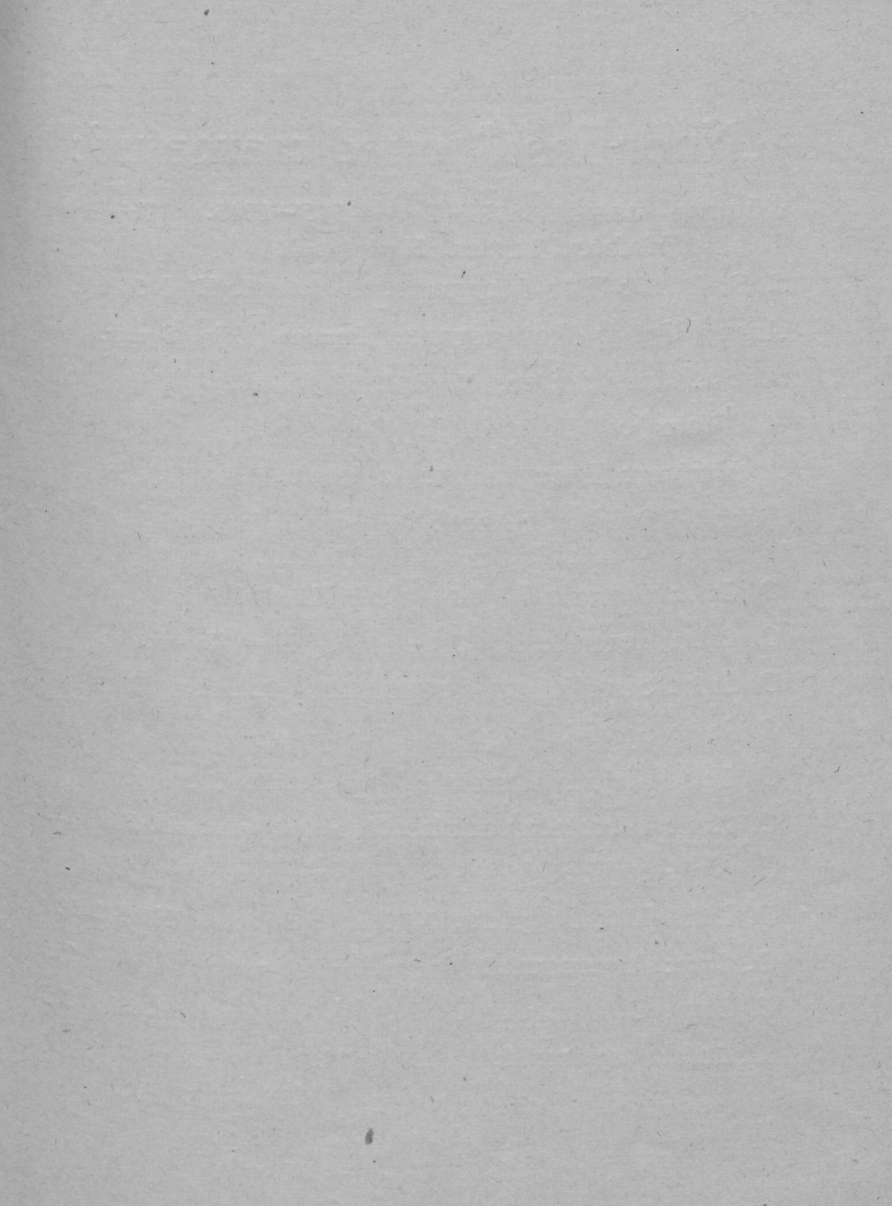
Kui viimaks vangist koju jõudsin, olid hooned tuleroaks saanud, loomad tapetud, poisile ots pääle tehtud; naabrid olid teise mahagi matnud. Nii olin siis päris ihuüksi ilmas ja varanduseks ainult need hilbud, mis ümber. Ah jaa! Põllul seisis veel Saksamaa sahk, mille eest kimmel ära viidud. Viljapõllud olid ära sõtkutud, rukis sasiatud, suviviljad söödetud. Järel olid veel ahervars ja mina oma Saksamaa sahaga. Naabrid kutsusid oma poole, aga ma ei läinud: kaevasin maa sisse koopa ja elasin sääl. Elasin, nagu

oleksin tõepoolest meeletu, arust ära ja nagu ootaksin marukoe-rana surma, nagu sellest õnnis ema rääkinud. . .“

Jutustuses siia jõudes peatas vanamees harilikult. Et sõnade mõmin vaikis, siis virgus peremees, tõmbas mõne matsu piipu ja, leides selle kustununa, tõusis ta üles ja läks toast tuld otsima. Ka sulane tegi minekut. Ainult poiss jäi istuma, oodates jutulõnga edasiheietamist, ja lahkus siis, kui ema hüüdis teist või kolmat puhku. Ta nägu oli kahvatu, huuled värvita ja õhukesed, suu naeruta ja silmadel sinialused, meele tuletades seda poissi, kellest vanamees jutustas.

Kui kõik olid läinud, kui Krantski oli läinud ja taat istus ihuükski õues, nagu millalgi ammu oma mullakoopas, siis hakkas ta suu uuesti liikuma. Nahkhiired lendasid, rukkirääk karjus, mäletseja lehma kell tilksus karjaaias, kaugel huigatas neiu, aga vanamees mõmises iseendale oma elulugu jutustada. Ta jutustas seni, kui hambuta suu hakkas naeratama, pisut, pisut naeratama, ja kui silmi tuli nagu rahuldunud helk. Alles siis ajas ta kepi najal püsti ja tätsas toa poole, et põhku pugeda.

Aga järgmisel õhtul istus ta jällegi õues, et jutustusega ergutada roidunud vaimu, ja ükski ei pannud pahaks, et taat viimaks ikka sõnadeni jõudis: „Siis algas vabadus. . . jah, siis älgas ta, just siis, just nõnda. . .“ Ei pandud sellepärast pahaks, et taat oli vana, väga vana, ükski ei teadnud, kui vana, ta isegi ei teadnud. Nähti ainult, et ta suu hambuta, silmad tuhmid, põlved nõrgad ja vaevalt suudab liikuda kepi najal. Mõisteti, et mis muud võiks ta teha, kui korrata neid väheseid mälestusi, mis alal hoidnud aruta pää.

„Noor-Eesti“ uued raamatud:

Kümme aastat. Noor-Eesti 1905—1915. Toimetanud
Friedebert Tuglas. Hind 4 mrk.

J. Barbarus: Fata-Morgana. Luuletused. Hind 5 mrk.

August Gailit: Muinasmaa. Romaan. Hind 8 mrk.

Aino Kallas: Seitse. Novellid. Hind 4 mrk.

A. Kitzberg: Külajutud II. Hind 4 mrk.

A. Kitzberg: Enne kukke ja koifu.

Juhan Liivi luuletused. Kolmas täiendatud trükk. Toime-
tanud *Fr. Tuglas*. Hind 4 mrk.

O. Luts: Kevade I. Teine trükk. Hind 6 mrk.

O. Luts: Kevade II. Teine trükk. Hind 12 mrk.

O. Luts: Suví I. Teine trükk. Hind 12 mrk.

O. Luts: Suví II.

O. Luts: Kirjad Maaríale. Novell. Hind 4 mrk.

O. Luts: Ülemíste vanake. Muinasjutt 1 vaatuses. Hind 2.50.

O. Luts: Siníhallík. Muinasjutt 1 vaatuses. Hind 2.50.

O. Luts: Viimne pídu. Näidend 1 vaatuses. Hind 2.50.

O. Luts: Arusaamatu lugu. Nali 1 vaatuses. Hind 2.50.

O. Luts: Onu paremad päevad. Nali 1 vaatuses. Hind 2.50.

O. Luts: Kapsapää. Kolmas trükk.

- O. Luts*: Kalevi kojutulek. Näitemäng 1 vaatuses. Hind 2.50.
- O. Luts*: Soo-tuluke. Muinasjutt 3 pildis. Hind 2.50.
- J. Mändmets*: Maa jõud. Novellid. Hind 4 mrk.
- V. Ridala*: Merineitsid. Poeem. Hind 4 mrk.
- V. Ridala*: Saarnak. Hind 3 mrk.
- V. Ridala*: Valik Eestl rahvalaulusid.
- Friedebert Tuglas*: Aja kaja. Artiklid ja kõned. Hind 9 ja 12 mrk.
- Friedebert Tuglas*: Valitud leheküljed II. Hind 6 ja 8 mrk.
- Friedebert Tuglas*: Kriitika I. Arvustuslikud tööd.
- Friedebert Tuglas*: Popi ja Huhuu. Novell kogust Saatus.
- A. Teppan*: Karjauurimisel. Nali 1 vaatuses. Hind 2.50.
- Alb. Saaberk*: Prantsuse antoloogia. Hind 5 mrk.
- *
- E. Asson*: Vana aeg. Ajaloo õperaamat. Teine trükk. Hind 8 mrk.
- E. Asson*: Keskaeg. Ajaloo õperaamat. Teine trükk.
- V. Ridala*: Esteetika.
- Prof. O. Schmeil-M. Pill*: Botaanika käsiraamat. Kolmas trükk.
- J. Lang ja O. Sulla*: Füüsika sõnastik.

Osaühisus „Noor-Eesti Kirjastus“

Tartus, Rütli uul. nr. 4.

Ar 919 /

Tammarae

14.55

HIND 14. MK.